

व्याकरण-येतद्यं तद्विना न वागतिर्गते, स्पष्टं शब्दार्थम, योद्धं च
 जनो नाल भरति । तत्राप्येतदेव व्याकरणं मुमुक्षुर्ग येय रतीर्षतेस्मिन्
 शक्ति शब्दशास्त्रे प्रवेशमाप्नुयान् इति निन्दयते,

कार्तिक शुद्ध १, वीगनिर्वाण म. २४५४.

उदयराजान्मजो वंशीधरः

श्रीधर भैरव, मोर्यापुर ।

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ।

अथ

कातन्त्ररूपमाला ।

मङ्गलम् ।

वीरं प्रणम्य सर्वज्ञं विनष्टाशेषदोषकम् ।
कातन्त्ररूपमालेयं नालप्रोघाय कथ्यते ॥ १ ॥
नमस्तस्यै सरस्वत्यै विमलज्ञानमूर्त्तये ।
त्रिचित्रालोकयात्रेयं यत्प्रसादात्प्रवर्तते ॥ २ ॥
नमो वृषभसेनादिगौतमान्त्यगणेशिने ।

१ वि विनाशणं ईर्ष्यां रातिं ददाताति वीरः । अथवा विनाशणं ईर्षं सर्वान् सकल्पार्थान् जानाताति वीरः । एवमिच्छिण इरा वाक् इदमव्यभिचयस्यासौ वीरः । अथवा एवमिच्छिण इरा अष्टमपृथ्वा यस्यासौ वीरः । अथवा वीर्यतात वीरः नमराजयमराजमोहयानान् नराकरतात वीरः । २ वि विच्छिण इरा गगनगमनं यस्यासौ वीरः तं प्रणमनं पूजं पश्चात्त्रिचिदात् प्रणम्य ॥ सर्वं जानातात सप्तं सप्तान् सकल्पदायान् नमकरणयवधानराहित्येन युगपत् जानातात सर्वज्ञः ॥ नमस्तस्मिन्नेति । वि विच्छिणं नमः इति । अष्टोपाश्रिते दोषाश्च गोपक्षपा विनष्टा अपदोषा यनासौ विनष्टगोपदापरं तम् । कु ईपत्तत्र कातत्र, रूपाणां माला रूपमाला, कातत्रस्य रूपमाला कातत्ररूपमाला ॥ २ सरः प्रसरणं सर्वज्ञानमया मूर्त्तस्य अस्ताति सरस्वता तस्यै । विगतं मन्त्रं यस्मात्तद्विमलं । ज्ञायतः ज्ञानं इतः ज्ञानं विमलं च तत् ज्ञानं च विमलज्ञानं । विमलज्ञानमेव मूर्त्तिर्यस्या सा विमलज्ञानमूर्त्त तस्यै ॥

मूलोत्तरगुणाढ्याय सर्वसौ मुनये नमः ॥ ३ ॥
 गुरुभक्त्या वयं सार्द्धद्वीपद्वितयवर्त्तिनः ।
 यन्दामहे त्रिसङ्ख्योननवकोटिमुनीधरान् ॥ ४ ॥
 अज्ञानतिगिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
 चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ५ ॥

अथ—संज्ञासन्धिः ।

सिद्धो वर्णसमाम्नायः ॥ १ ॥ सिद्धे खलु वर्णानां समाम्नायो
 वेदितव्य । ते के,— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ ।
 क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प
 फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह इति ।

तत्र चतुर्दशादौ स्वराः ॥ २ ॥ तस्मिन् वर्णसमाम्नाये आदौ
 ये चतुर्दश वर्णान्ते स्वरसंज्ञा भवन्ति । ते के,— अ आ इ ई उ ऊ
 ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ इति ।

दश समानाः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्णसमाम्नाये आदौ ये दश
 वर्णान्ते समानसंज्ञा भवन्ति । ते के,— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ
 ऌ ॡ इति ।

तेषां द्वौ द्वान्योऽन्यस्य सन्धौ ॥ ४ ॥ तेषां समानाना

१ अनादिकालेन प्रवृत्त इत्यर्थे । सिद्धशब्दः अनित्यार्थो वा निष्पन्नार्थो
 वा प्रसिद्धार्थो वा । काचित्त्वे सिद्धस्थित इत्यत्र सिद्धशब्दोऽनादिमङ्गलवाची ॥

२ सम्यगाम्नायन्ते अभ्यस्यन्ते इति समाम्नायाः । श्लोकः । व्यञ्जनानि
 चत्वारिंशत्स्वराश्चैव चतुर्दश । अनुस्वारो विभर्गश्च जिह्वामूलीय एव च ॥ १ ॥
 गणकुम्भापृतिर्वर्णः, प्रुतश्च परिधीर्तितः॥ एव वर्णाब्धिपञ्चाशन्मातृकाया उदा-
 हृताः ॥ २ ॥ ३ स्वयं राजन्त इति स्वराः ॥

नये द्वौ द्वौ वर्णावन्योऽन्यस्य परस्परं सवर्णमंजौ भवत । अया इडं उऊ
ऋऌ लृळ् । तेषां ग्रहणं क्रियर्थं 'द्वयोर्हन्वयोर्द्वयोर्दीर्घयोश्च सवर्णसंज्ञार्थम् ।

श्लोकः ।

क्रमेण वैपरीत्येन लघूनां लघुभिः सह ।

गुरूणां गुरुभिः सार्धं चतुर्थेति सवर्णता ॥ १ ॥

ऋकारलृकारौ च ॥ ५ ॥ ऋकारलृकारौ च परस्परं सवर्णमंजौ
भवत । ऋलृ ।

पूर्वो ह्रस्वः ॥ ६ ॥ तयो सवर्णमंजयोर्मन्थे पूर्वो वर्णो ह्रस्वमंजो
भवति । अ इ उ ऋ लृ ॥

परो दीर्घः ॥ ७ ॥ तयो सवर्णमंजयोर्मन्थे परो वर्णो दीर्घमंजो
भवति । आ ई ऊ ऋ लृ ॥

स्वरोऽवर्णवर्जो नामि ॥ ८ ॥ अवर्णवर्जं स्वरो नामिमंजो भवति ।
इः उऊ ऋऌ लृळ् एऐ ओऔ ॥ वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं कारग्रहणे
केवलग्रहणम् ।

एकारादीनि सन्ध्यक्षराणि ॥ ९ ॥ एकारादीनि स्वन्नामानि
सन्ध्यक्ष(मंजानि भवन्ति । तानि कानि । ए ऐ ओ औ ॥

नित्यं मन्ध्यक्षराणि दीर्घाणि ॥ १० ॥ सन्ध्यक्षराणि नित्यं
दीर्घाणि भवन्ति ।

कादीनि व्यञ्जनानि ॥ ११ ॥ ककारादीनि हकारपर्यन्तान्यक्ष-
राणि व्यञ्जनमंजानि भवन्ति । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ

१ हन्यते एकमात्रतया उच्चार्यो इति ह्रस्वः ॥ २ इगाति विदारयति
द्विमात्रतया सुम्बविक्रमिति दीर्घः ॥ ३ एव वन्ने अकारादायेः पृथक्क्रियन्ते
इति व्यञ्जनानि अथवा विगत ॥ ११. ॥ अकारेणो येभ्य इति व्यञ्जनानि ।

ट ढ ण । त ध द ध न । प फ व भ म । य र ल व । श ष स है ॥

ते वर्गाः पञ्च पञ्च पञ्च ॥ १२ ॥ ते ककारादयो मावंसाना वर्णा
पञ्च पञ्च भूत्वा पञ्चैव वर्गसज्ञा भवन्ति । क ख ग घ ङ । च छ ज झ
ञ । ट ठ ड ढ ण । त ध द ध न । प फ व भ म ॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शपसाश्चाघोषाः ॥ १३ ॥ वर्गाणां
प्रथमद्वितीया वर्णा शपसाश्चाघोषसज्ञा भवन्ति । क्य च छ ट ठ तथ
पफ श ष स ॥

घोषमनोऽन्ये ॥ १४ ॥ अपोषभ्रान्ये तृतीयचतुर्थपदमा वर्णा
यल्वदाश्च घोषवन्मज्ञा भवन्ति । गघङ जझञ ङढण दधन वभम
यल्वह इति ॥

अनुनासिका ङजणनमाः ॥ १५ ॥ अनु पश्चान्नासिकाम्था-
नुच्चारण येषां त अनुनासिका । ङजणनमा वर्णा अनुनासिकसज्ञा
भवति । ङजणनम इति ॥

अन्नःस्था यरलजाः ॥ १६ ॥ वर्गाणां उपमणाच्च अन्त तिष्ठन्नि-
त्यत स्था । यरलवा इत्येत वर्णा अन्त म्यसज्ञा भवन्ति । यरल्व ॥

ऊमाणः शपसहाः ॥ १७ ॥ ऊप्स उप्ल धर्ममुच्चादयतीति
ऊमाण । शपसहा इत्येत वर्णा उप्लमज्ञा भवन्ति । शपस ॥

अ इति विसर्जनीयः ॥ १८ ॥ येन विना यदुच्चारयितुं न
शक्यत स उच्चारणार्थो भवति । अकार इहोच्चारणार्थः । यथा कादिषु ।
कुमारीन्तनयुगलाट्टितिनर्णो विसर्जनीयमज्ञो भवति ।

शृङ्गवद्दालवल्मस्य कुमारीस्तनयुग्मवत् ।

नेत्रवन्कृष्णमर्पस्य विमर्गोऽयमिति स्मृतः ॥ १ ॥

कं इति जिह्वामूलीयः ॥ १० ॥ ककार इहोच्चारणार्थः । वज्राकृति-
वर्णो जिह्वामूलीयमञ्जो भवति । कं ॥

पं इत्युपमानीयः ॥ २० ॥ पकार इहोच्चारणार्थः । गजकुम्भाकृति-
वर्ण उपमानीयमञ्जो भवति । पं ॥

अं इत्यनुस्वारः ॥ २१ ॥ अकार इहोच्चारणार्थः । विन्दुमात्रो
वर्णोऽनुस्वारमञ्जो भवति ॥ अं ।

लोकोपचाराद्ग्रहणमिद्धिः ॥ २२ ॥ लोकानामुपचारो व्यवहारो ।
न्यादिहानुक्त्यापि ग्रहणम्यं शब्दमर्थमिद्धिं प्रवृत्तिर्वेदितव्या । तन्वयं
न्यायात्प्राप्तो गम्यते इत्युक्तेस्त्वं प्राप्ताय गच्छमीत्यर्थः ।

इति सद्धान्धिः ॥ १ ॥

अथ स्वरसन्धिरुच्यते ।

कः मन्त्रिः । पूर्वोत्तरवर्णानामन्यवधानेन परस्परं सन्धानं संश्लेष
मन्त्रिः ॥ तव अभ्युदयः । कान्ता आगता । दधि ददम् । नदी ईहने ।

१ निरुच्यते विरच्यते येन स निरर्गः ॥ २ जिह्वामूले मञ्जो जिह्वामूलीयः ॥

३ उर समीपे ध्यायते शब्दायते इति उपमानीयः ॥

४ अन्तमनुमन्य सर्लान उच्चार्यते स्वर्यते इति अनुस्वारः । ५ व्यवहारो
नाम शब्दप्रयोगः । ६ कालकारकसत्त्वासाधनोपग्रहमेवाद् मिश्रमर्थ

अस्तीति शब्दः ।

७ पूर्वोत्तरवर्णानामपरिगमोच्चारणं सद्धानमिति च पुस्तकान्तरे ॥

वसु उभयो । वधू उढा । पितृ ऋपम । मातृ ऋकारेण । कृ ऋकार ।
कृ ऋकारेण । इति स्थिते ।

अनतिक्रमयन्निश्चयेत् ॥ २३ ॥ संघटितान्वर्णान् अनतिक्र-
मयन् विश्लेषयेत् इति विश्लेष्य ॥

समानः सवर्णे दीर्घा भवति परश्च लोपम् ॥ २४ ॥ समानमंत्रको
वर्णो दीर्घा भवति सवर्णे परे परश्च लोपमापद्यते । सर्वत्र ह्रस्वो दीर्घ । स्व-
भावतो ह्रस्वाभावे परलोप । उक्तं च—

अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ।

पूर्वं दीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥ १ ॥

व्यञ्जनमस्वरं परवर्णं नयेत् ॥ २५ ॥ अम्बरं व्यञ्जनं परवर्णं
नयेत् । तत्राभ्युदय । कान्तागता । दधीदम् । नदीदते । वसूभयो । वधूढा ।
पितृपम । मातृकारेण कृकार । कृकारेण । इति सिद्धं पदम् ॥ एवं
होतृकार । होतृ ऋकार इति विग्रहः । अत्र समानं सवर्णे दीर्घा-
भवति इत्यादिना दीर्घत्वम् । होतृ ऋकार इति स्थिते ।

ऋति ऋतोर्लोपो वा ॥ २६ ॥ ऋति परे ऋतोर्लोपो वा भवति
होतृकार ॥ देव इन्द्र । कान्ता इयम् । इति स्थिते ।

अवर्णं इवर्णे ए ॥ २७ ॥ इवर्णे परे अवर्णं ए भवति परश्च
लोपमापद्यते । वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणम् । देवेन्द्र । कान्तेयम् ॥ हल ईषा ।
लाङ्गल ईषा । इति स्थिते ।

हललाङ्गलयोरीषायामस्य लोपः ॥ २८ ॥ हललाङ्गलयोरस्य लोपो
भवति ईषाया परत । हलीषा । लाङ्गलीषा ॥ मनस् ईषा । इति स्थिते ।

मनसः सस्य च ॥ २९ ॥ मनसोऽस्य सस्य च लोपो भवति
ईषाया परत । मनीषा ॥ गन्ध उदकम् । माला उढा । इति स्थिते ।

उरणं ओ ॥ ३० ॥ उरणं परं अवर्णं ओ भवति परश्च लोपमा
पद्यते । गन्धोऽकम् । मालोढा ॥ तत्र ऋकार । सा ऋकारेण । इति
स्थितं ।

ऋरणं अर् ॥ ३१ ॥ ऋरणं परं अवर्णं अर् भवति परश्च लो-
पनापद्यते । पूर्वव्यञ्जनमुपरि परव्यञ्जनप्रथ ॥

रेफाक्रान्तस्य द्वित्वमशितो वा ॥ ३२ ॥ रेफाक्रान्तस्य वर्णस्य
द्वित्वं भवत्यशितो वा ।

तुंतुरुं तृणकाष्ठं च तैलं जलमुपागतम् ।

स्वभावाद्दूर्ध्वमायाति रेफस्यैतादृशो गतिः ॥ १ ॥

इति जलतुम्बिवाभ्यायेन रेफस्योर्ध्वगहन ।

शिटिति शाटयः ॥ ३३ ॥ शप्स्यः वर्णां शिटमजा भवन्ति ।
तत्रकारि । मर्कटरेण ॥ ऋण ऋणम् । प्र ऋणम् । वमन ऋणम् । वमन
ऋणम् । कम्बल ऋणम् । दश ऋणम् । इति स्थितं ।

ऋणप्रवमनवत्प्रतर्कस्यलदशानामृणेशो दीर्घः ॥ ३४ ॥ ऋणा-
दीना अरो दीर्घो भवति ऋणे परं । णक्देशविहनमन्त्यसत् । ऋणार्णम् ।
प्रार्णम् । वमनार्णम् । वमनार्णम् । कम्बलार्णम् । दशार्णम् ॥ शीन ऋन ।
दु ष ऋत । इति स्थितं ।

ऋते च तृतीयाममासे ॥ ३५ ॥ तृतीयाममामे अरो दीर्घो
भवति ऋते च परं । शीनन ऋन शीतार्त । दुम्बेन ऋन दुम्बार्त ।
तृतीयाममाम इति किम् । परमथासौ ऋतश्च परम् ॥ तत्र लृकार ।
सा लृकारेण । इति स्थितं ।

लृवर्णे अल् ॥ ३६ ॥ लृवर्णे परं अवर्णं अल् भवति परश्च लोप-
मापद्यते । तत्रन्कार । मन्कारेण ॥ तत्र ण्या । गा णेन्त्री । इति स्थितं ।

एकारे ऐ ऐकारे च ॥ ३७ ॥ एकारे ऐकारे च परे अवर्ण ऐर्म-
चति परश्च लोपमापद्यते । तवैषा । सैन्द्री ॥ म्व ईरम् । स्व ईरिणी । स्व
ईरी इति स्थिते ।

स्वस्येरेरिणीरिपु ॥ ३८ ॥ म्वम्याकारम्य ऐत्वं भवति ईरईरिणीईरिपु
परत परश्च लोपमापद्यते । स्वैरम् । स्वैरिणी । स्वैरी ॥ अद्य एव । इह एव ।
इति स्थिते ।

एवे चानियोगे नित्यम् ॥ ३९ ॥ अनियोगेऽवर्णम्य नित्यं लोपो
भवति एवे च परे । अद्येव । इहेव । नियोगे तु अद्येव गच्छ । इहैव तिष्ठ ॥
तव ओदनम् । सा औपगवी । इति स्थिते ।

ओकारे औ औकारे च ॥ ४० ॥ ओकारे औकारे च परे अवर्ण
और्भवति परश्च लोपमापद्यते । तवौदनम् । सौपगवी ॥ “चकाराधिकारा-
दुपसर्गावर्णलोपो धातरेदोतोः ।” प्र एलयति प्रेलयति । परा ओखति परो-
खति ॥ इणेधत्योर्न । उप एति । उपैति । उप एधते उपैधते ॥ नामधातो-
र्वा । उप एलकीयति उपेलकीयति ॥ उपैलकीयति । प्र ओधधीयति ।
प्रोषधीयति प्रौषधीयति ॥ अद्य ओम् । सा ओम् । इति स्थिते ।

ओमि च ॥ ४१ ॥ अवर्णम्य नित्यं लोपो भवति ओमि च परे ।
अद्योम् सोमित्यवोचत् ॥ बिम्ब ओष्ठ । स्थूल ओतु । इति स्थिते ।

ओष्ठौत्वोः समासे वा ॥ ४२ ॥ अवर्णम्य लोपो वा भवति ओ-
ष्ठौत्वो परत सप्रासविषये । बिम्बमिव ओष्ठौ यस्यासौ बिम्बोष्ठ ।
बिम्बौष्ठ । स्थूलोतु । स्थूलौतु । असमासे तु हे पुत्रौष्ठं पश्य । अद्यौतुं
पश्य ॥ अक्ष ऊहिनी । इति स्थिते ।

अक्षस्य ऊहिन्याम् ॥ ४३ ॥ अक्षस्यौत्वं भवति ऊहिन्या परत
परश्च लोपमापद्यते । अक्षौहिणी सेना ॥ प्रस्योढोढ्योश्च ॥ प्र ऊढ प्रौढः ।

प्र ऊढि प्रौढि ॥ एपैप्ययोरैत्तं । प्र एप प्रैप । प्र एप्य प्रैप्य ॥ दधि अत्र ।
नदी एषा । इति स्थिते ।

इरणो यमरणे न च परो लोप्यः ॥ ४४ ॥ इरणो यमापद्यते
असवणे पगे न च परो लोप्य । दध्यत्र । नद्येषा ॥ मधु अत्र । वधू
आसनम् । इति स्थिते ।

वमुर्णः ॥ ४५ ॥ उरणो वमापद्यते असवणे पगे न च परो
लोप्य । मध्वत्र । वध्वामनम् ॥ पितृ अर्थे । मातृ अर्थे । इति
स्थिते ।

रमुर्णः ॥ ४६ ॥ ऋरणो रमापद्यते असवणे पगे न च परो
लोप्य । पितृर्थे । मातृर्थे ॥ लृ अनुबन्ध । लृ आहृति । इति
स्थिते ।

लम्हृणः ॥ ४७ ॥ लृवर्णो लमापद्यते असवणे पगे न च परो
लोप्य । अनुबन्ध । लाहृति ॥ ने अनम् । चे अनम् । इति स्थिते ।

ए अय् ॥ ४८ ॥ एकारो अय् भवति अमरणे पगे न च
परो लोप्य । नयनम् । चयनम् ॥ नै अक । चै अक । इति स्थिते ।

ऐ आय् ॥ ४९ ॥ ऐकार आय् भवत्यमरणे पगे न च परो
लोप्य । नायक । चायक ॥ लो अनम् । पो अनम् । इति स्थिते ।

ओ अय् ॥ ५० ॥ ओकारो अय् भवति अमरणे पगे न च परो
लोप्य । लवनम् । पवनम् ॥ लौ अक । पौ अक । इति स्थिते ।

औ आय् ॥ ५१ ॥ औकार आय् भवत्यमरणे पगे न च
परो लोप्य । लायक । पायक ॥ गो अजिनम् इति स्थिते ।

गोर इति वा प्रकृतिः ॥ ५२ ॥ गोशब्दस्य वा प्रकृतिर्भूतस्य-
कारे पगे । गो अजिनम् गोऽजिनम् । गवाजिनम् ॥ गो अग्रौ । गो ईह । गो

उष्ट्रौ । गो एल्को । इति स्थिते ।

अः स्वरः ॥ ५३ ॥ गोशब्दस्य अवादेशो वा भवति स्वरं परे । गो अश्वौ । गगश्वौ गोश्वौ । गवेडा । गवीहा । गवोष्ट्रौ । गवुष्ट्रौ । गवैल्को । गवैल्को ॥ गो अक्ष । गो इन्द्र । इति स्थिते ।

अक्षेन्द्रयोर्नित्यम् ॥ ५४ ॥ गोशब्दस्य नित्यमवादेशो भवति अक्षेन्द्रयो परत । गवाक्ष । गवेन्द्र ॥ ते आहु । तस्मै आसनम् । पटो इह । असौ इन्दु । इति स्थिते ।

अयादीना यप्रलोपः पदान्ते न वा लोपे तु प्रकृतिः ॥ ५५ ॥ पदान्तं वर्तमानाना अय्हुत्येवमादीना यप्रयोर्लोपो भवति न वा लोप तु प्रकृतिश्च भवति । त आहु । तथाहु । तस्मा-आसनम् तस्मायासनम् । पट इह पटविह । असाइन्दु असा विन्दु ॥ नै ऋ अद । रे उ अण । मै ऋ उत । ओ उ इन्दु । रिपु इ उदय । इति स्थिते ।

स्वरजो यवकारावनादिस्थो लोप्यौ व्यञ्जने ॥ ५६ ॥ अनादिस्थौ स्वरजो यवकारौ लोप्यौ भवतो व्यञ्जने परे । नारद । रावण मास्त । अविन्दु । रिप्युदय ॥ ते अत्र । पटो अत्र । इति स्थित ।

एदोत्तरः पदान्ते लोपमकारः ॥ ५७ ॥ एदोद्वया पदान्ते वर्तमानाभ्या परोऽकारो लोपमापद्यते । तेऽत्र । पटोऽत्र ॥ देवी गृहम् । पटु दम्त । मातृ मुवम् । जले पद्मम् । रै धृति । गो गति । नो यानम् ।

न व्यञ्जने स्वराः सन्धेयाः ॥ ५८ ॥ व्यञ्जने परे स्वरा सन्धानीया न भवन्ति ॥ पितृ यम् । भ्रातृ यम् । मातृ यम् । इति स्थिते ।

र क्रनस्तद्विते ये ॥ ५९ ॥ क्रतो रो भवति तद्धितं ये फे ।
पितुरिडम् पिञ्चम् । एवं आञ्चम् । माञ्चम् ॥ गो यृति । इति
स्थितं ॥

गञ्चृतिरध्वमाने ॥ ६० ॥ अध्वमानं गञ्चृतिरिति निपात्यन् ।
गञ्चं यृति गञ्चृति ॥

इति स्वरसन्धिः ।

अथ तेषां स्वराणामेव मन्धिकार्ये प्राप्ते कच्चित्पूर्ववत् प्रकृतिभाव
उच्यते । अहो आश्चर्यम् । नो एहि । अ अपेहि । इ इन्द्रं दक्ष । उ
उत्तिष्ठ । आ एवम् । इति स्थितं ॥

ओदन्ता अइउआ निपातां स्वरे प्रकृत्या ॥ ६१ ॥ ओदन्ता
निपाता अ इ उ आश्च केवला निपाता स्वरे फे प्रकृत्या तिष्ठन्ति । यद्-
क्षमेनानुप्यन्नं तन्मर्म निपातनान्निद्धं ।

इपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

आडानुबन्धो विज्ञेयो वाक्यम्भरणयोरनं तु ॥ १ ॥

इपदर्थे—आ उष्णं—ओष्णं । क्रियायोगे—आ इहि—एहि । मर्यादायां—
आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् । अभिविधौ—आ आर्येभ्य आर्येभ्यो
यशो गतमकलंकृन्वामिन । वाक्ये—आ एवं किल मन्यमे । म्भरणे—

१ अहो आहो उताहो च भोहोहो अपो इमे । भानोपुलाश्च ओदन्तानि-
पाता अष्टया स्मृताः ॥ २ लोकरप्रसिद्धशब्दमादाय हरूपेण कथन निपाताः
निष्प्रयेन पतन्त्यनेकेष्वर्थेऽपि निपाताः ॥

३ पूर्वापरीभूता शाप्यमानरूपा प्रवृत्तिः क्रिया । ४ वाच्यपूरणे ॥

आ एव किल तत् । अन्तप्रहणमकारादीना केवलार्थम् ॥ कवी एतौ ।
म ले इमे । इति स्थिते ।

द्विवचनमनौ ॥ ६२ ॥ अनौभूत द्विवचन स्वरे परे प्रकृत्या
तिष्ठति ॥

मणीवादीना वा ॥ ६३ ॥ मणीवादीना वा सन्निर्भयति । मणी
इव मणीव । जम्पती इव जम्पतीय । अमुके अत्र तिष्ठत । इति स्थिते ।

न साकोऽदसः ॥ ६४ ॥ साक अदस प'मनौभूत द्विवचन स्व
परे प्रकृत्या न तिष्ठति । अमुकेऽत्र तिष्ठत ॥ अमी अश्वा । अमी एटका ।
अमी उष्ट्रा । अमी आदित्यदमय । इति स्थिते ।

बहुवचनममी ॥ ६५ ॥ बहुवचनान्तममीरूप स्वरे पर प्रकृत्या
तिष्ठति ॥ आगच्छ भो देवदत्त ३ अत्र । उत्तिष्ठ भो यजदत्त ३ इह ।
आयाहि भो विष्णुमित्र ३ इह । इति स्थिते ।

अनुपदिष्टाश्च ॥ ६६ ॥ अक्षरसमाज्ञायैऽनुपदिष्टा प्लुता स्वरे परे
प्रकृत्या तिष्ठन्ति ॥ सुश्लोक ३ इति । इति स्थिते ।

नेतौ ॥ ६७ ॥ प्लुतस्य इतिशब्दे परे सन्धिकार्यनिषेधो न भवति ।
अहो सुश्लोकेति । दूरान्ताह्वाने गाने रोदने च प्लुतास्त लोक्त
सिद्धा । उक्त च—

एकमात्रो भवेद्भस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जन चार्द्धमात्रकम् ॥ १ ॥

इति प्रकृतिभावसन्धि ।

अथ व्यञ्जनसन्धिरुच्यते ।

वाक् अत्र । वाक् जयति । अच् अत्र । अच् गच्छति । पट् अत्र । पट् गच्छन्ति । तत् अत्र । तत् गच्छति । ककुप् आम्ने ककुप् जयति । इति स्थितं ।

वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयान् ॥ ६८ ॥ पदान्ता वर्गप्रथमा म्वोषु घोषवत्सु च परेषु स्ववर्गतृतीयानापद्यन्ते । वर्गप्रथमातिक्रमे कारणाभावान् । वागत्र । वाग्जयति । अजत्र । अज्गच्छति । पडत्र । पड्गच्छन्ति । तदत्र । तद्गच्छति । ककुप् आम्ने । ककुप्जयति । प्रकृतिप्रत्यययो पदयोर्विभागे सन्निभ्यरात्प्रतिषेधश्च प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागो यत्र तत्र नित्य सन्धिकार्य भवति । यत्र पदयोर्विभागस्तत्र विकल्पेन सन्धिकार्य भवति । इति सिद्धम् ॥ वाक् मती । अच् नात्रम् । पट् मुष्वादि । तत् न्यत्रम् । त्रिष्टुप् मिनोति । इति द्वि स्थितं ।

पञ्चमे पञ्चमांस्तृतीयान्नरा ॥ ६९ ॥ पदान्ता वर्गप्रथमा पञ्चमे परे स्ववर्गपञ्चमानापद्यन्ते तृतीयान्न वा । वाञ्जनी वाप्पती । अज्नात्रम् । अज्मात्रम् । पाप्मुष्वादि । पड्मुष्वादि । तद्वन्यम् । तद्वन्यम् । त्रिष्टुप् मिनोति । त्रिष्टुप् मिनोति ॥

प्रत्यये पञ्चमे पञ्चमान्नित्यम् ॥ ७० ॥ पदान्ता वर्गप्रथमा नित्यं स्ववर्गपञ्चमानापद्यन्ते प्रत्ययपञ्चमे परे । वाञ्जानम् । अज्नात्रम् । पाप्मात्रम् । तन्नयम् । ककुप्मात्रम् ॥ वाक् शू । अच् शेष । पट् श्यामा । तत् श्रेतम् । त्रिष्टुप् श्रुतम् । इति स्थितं ।

वर्गप्रथमेभ्य शकार म्प्रत्ययपरपठकारमापद्यन्ते न वा ॥ ७१ ॥ पदान्तांभ्यो वर्गप्रथमेभ्य शकार म्प्रत्ययपरपठकारमापद्यन्ते न वा । वाक् शू ।

वाक् शू । अच्छेप । अच्छेप । पट्छापा, । पट्श्यामा । तच्छ्वेतम् ।
तच्छ्वेतम् । त्रिष्टुप्श्रुतम् । त्रिष्टुप्श्रुतम् ॥ तत् श्लक्ष्णम् । तत् श्मशानम् ।
इति स्थिते । न वा ग्रहणेन ।

लानुनामिकोऽपीच्छन्त्यन्ये ॥ ७० ॥ लानुनासिकेषु पत
ग्रहाद्दृष्टकाग्रापद्यते न वा । तच्छूलक्षण तच्छूलक्षण । तच्छमशान-तच्छम-
शान-इति सिद्धम् ॥ वाक् हीन । अच् ह्रौ । पट् रलानि । तत्
हितम् । कटुप रास । इति द्वि स्थिते ।

तेभ्य एव हकार पूर्वचतुर्थं न जा ॥ ७१ ॥ तेभ्य पदान्तेभ्यो
वर्गप्रथमेभ्य परो हकार पूर्वचतुर्थेनापद्यते न दा । वाग्हीन वाहीन ।
अञ्जलौ अजलौ । पट्दलानि पट्दलानि । तद्धितम् तद्
हितम् । कटुञ्जास कटुञ्जाम् । तेभ्यो ग्रहण च्चग्यपरनिवृत्त्यर्थम् । तेन
वाग्गलाद्वयति । एवति ग्रहण तृतीयपत यच्छेदार्थम् । पुनरपि न वा
ग्रहणमुत्तरत्रयनिवृत्त्यर्थम् ॥ तन् लुनाति । तत् चरति । तत् छाद-
यति । तत् ज्यति । तन् ज्ययति तत् जकारेण । तन् टीकन । तन्
टकारेण । तन् टीनम् । तन् टीकन । तन् णकारेण । इति स्थिते ।

परस्परं तकारो लचट्प्रयोगेषु ॥ ७२ ॥ पदान्ततकारो लचट्प्रयोगेषु
पंगु परस्परप्रापद्यते । तच्छुनाति । तच्छरति ।

धुङ् व्यञ्जनन्तन्व्यानुनामिकम् ॥ ७३ ॥ अतश्चानुनासिक-
वर्जित व्यञ्जन युत्सज भवति ।

पदान्ते धुटा प्रथमः ॥ ७४ ॥ पदान्त प्रथमानाना युत्सजनरत्प
प्रथमो भवति ॥

श्लोक । १ परस्परं हि कर्तव्यं च न ह्यस्मान्निवृत्तम् ॥ अथ च तु पर
दृष्ट्वा विश्वर क्रियते उपै ॥

ध्रुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥ ७७ ॥ ध्रुटा तृतीयो भवति चतुर्थेषु
पेषु । तच्छादयति । तज्जयति । तज्जययति । तज्जकारेण । तट्टीक-
ने । तट्टकारेण । तट्टीनम् । तट्टीकने । तण्णकारेण ॥ तत् शंते । तत्
जयनम् । इति स्थिते ।

चं शे ॥ ७८ ॥ पदान्तन्तकारश्चकारमापद्यते षकारे परे ॥

चंशे व्यर्थमिदं सूत्रं यदुक्तं शर्मरमणा ।

तभ्योत्तरपदं ब्रूहि यदि वेत्सि कलापकम् ॥ १ ॥

सूढधीस्त्रं न जानासि छत्वं किल विभाषया ।

अच्छत्वपक्षे वचनं नूनं चंशे व्यग्रस्थितम् ॥ २ ॥

तत् शंते । तत् जयनम् ॥ कुड् आम्ने सुगण् अत्र । पचन् द्दह ।

जयन् आम्ने । इति स्थित ।

अन्त्यात्पूर्वे उपधा ॥ ७९ ॥ धातुलिङ्गयोस्त्यमर्णात्पूर्वो वर्ण

उपधामत्रो भवति ।

टणना ह्रस्वोपधाः स्वरे द्विः ॥ ८० ॥ ह्रस्वोपधा

पदान्ता इणना स्वरे परे द्विर्भवन्ति । क्रुड् आम्ने । सुगण्नात्र । पचन्नि ।

इपजान्ने । अत्र रण्णोन्म्य इत्यादिना णत्वे प्राप्ते [असिद्ध नहिरग

मत्तरगे] अन्तर्गणे कार्य्ये हुने सति नहिरग कार्य्यममिद्ध भवति ।

इति णच्चे सन्ति द्विचनिषेध । पूर्वो णत्वे हुने पश्चाद् द्विः प्राप्ते सति ।

सकृद् बाधितो विधिर्प्राधिन एव सत्सु रूपत् ॥ भवान् चरति । भवान्

उत्पद्यति । इति स्थिते ।

नोऽन्तश्चउयोः शकारमनुस्वारपूर्वम् ॥ ८१ ॥ पदान्तो नकार-

श्चउयोः पयोः शकारमापद्यते अनुस्वारपूर्वम् । भवाश्चरति । भवाश्छाद-

यति ॥ भवान् टीकने । भवान् टकारेण । इति स्थिते ।

टठयोः पकारम् ॥ ८२ ॥ पदान्तो नकार टठयो परयो पकार-
मापद्यते अनुस्वारपूर्वम् । भवाष्टीकने । भवाष्टकारेण ॥ भवान् तरति ।
भवान् थुडति । इति स्थिते ।

तथयोः सकारम् ॥ ८३ ॥ पदान्तो नकारस्तथयो परयो
सकारमापद्यतेऽनुस्वारपूर्वम् । भवाम्तरति । भवाम्थुडति ॥ नृन् पाहि ।
इति स्थिते ।

नृन्. पे वा ॥ ८४ ॥ नृन्शब्दस्य पदान्तो नकारोऽनुस्वारपूर्वं सकार
वाऽऽपद्यते पकारे परे । नृन्पाहि । नृन्पाहि ॥

प्रशान् शादीन् ॥ ८५ ॥ प्रशानो नकार शादीन् प्रा-
प्नोति । प्रशान् चरति । प्रशान्छादयति । प्रशान्ष्टीकने । प्रशान्ठका-
ण । प्रशान् तरति । प्रशान् थुडति ॥ भवान् लुनाति । भवान् लि-
खति । इति स्थिते ।

ले लम् ॥ ८६ ॥ पदान्तो नकारो लकारमापद्यते लकारे परे ।
अनुस्वारहीनम् ॥ ८७ ॥ अधिकारस्येष्टत्वात् शकारादीना हीन
त्वादनुस्वारो नास्ति । भवान्लुनाति । भवान्लिखति ॥ भवान् जयति ।
भवान् ज्ञपयति । भवान् जकारेण । भवान् शंते इति स्थिते ।

जङ्गजशकारेषु जकारम् ॥ ८८ ॥ पदान्तो नकारो जङ्गजश
कारेषु परेषु जकारमापद्यते । भवान्जयति । भवान्ज्ज्ञपयति । भवान्ज्जकारेण ।
भवान्ज्ज्ञते ॥ उर्नन् शू । उभयविकल्पे प्रैरूप्यम् । इति स्थिते ।

शि नृचो वा ॥ ८९ ॥ पदान्तो नकारो नृचो वा प्राप्नोति श-
कारे परे । तर्गश्चटर्गयोगे चटर्गा । इति पद्यप्र म्यात् । उर्नन्शू
उर्नन्श्चू उर्नन्श्चू ॥ भवान् डीत । भवान् दौकते । भवान् णकारेण ।
इति स्थिते ।

डङ्गणेषु णम् ॥ ९० ॥ अत्र वा स्मर्यते । पदान्तो नकारो णकार-
मापद्यते ष्टङ्गणेषु णम् । भ्राण्डीन । भ्राण्डीकृतं । भ्राण्णकारेण ॥
त्वम् लुनासि । त्वम् रमसे । त्वम् यासि । त्वम् वसमि । इति स्थिते ।

मोञ्जुस्वारं व्यञ्जने ॥ ९१ ॥ पदान्तो मकारोऽनुस्वारमाप-
द्यते व्यञ्जने परे । त्वं लुनासि । त्वं रमसे । त्वं यासि । त्वं वससि ।
(सम्राट् संज्ञायाम्) सम्पूर्वात् राजनेश्च विष्णुन्वाराभावो निपात्यते ।
सम् राजने सम्राट् ॥

विरामे वा ॥ ९२ ॥ पदान्तो मकारोऽनुस्वारमापद्यते न वा
विरामे । देवाना, देवानाम् । पुरुषाणा, पुरुषाणाम् । देवं, देवम् ॥
त्वम् करोषि । त्वम् चगसि । त्वम् टीरसे । त्वम् तरसि । त्वम् पचसि
इति स्थिते ।

वर्गे तद्वर्गपञ्चमं वा ॥ ९३ ॥ पदान्तो मकारो वर्गे परे त-
द्वर्गपञ्चममापद्यते न वा । त्वङ्करोषि, त्वं करोषि । त्वङ्कसि । त्व
चगसि । त्वष्टीकसे, त्वं टीरमे । त्वन्तरसि, त्वं तरसि । त्वपच-
मि, त्वं पचमि ॥ त्वम् यासि । त्वम् वगसि । त्वम् लोक्से । इति
स्थिते ।

यत्रलेषु वा ॥ ९४ ॥ पदान्तो मकार पङ्कपमापद्यते वा यत्रलेषु
परत । त्वं यासि, त्वं यासि । त्वञ्वरसि, त्वं वगसि । त्वञ्छोक्से, त्वं
लोकमे ॥

इति व्यञ्जनसन्धि ।

अथ विसर्जनीयसन्धिदृश्यते ।

क चरति । क छादयति । इति स्थिते ।

विमर्जनीयश्चे छे वा शम् ॥ ९५ ॥ चे वा छे वा परे विसर्जनीय-
शमापद्यते । कश्चरति । कदृष्टादयति । इति सिद्धम् ॥ कः टीकते ।
कः ठकारेण । इति स्थितं ।

टे ठे वा पम् ॥ ९६ ॥ टे वा ठे वा परे विसर्जनीयः पकारमा-
पद्यते । कष्टीकते । कष्टकारेण ॥ कः तरति । कः थुडति । इति
स्थिते ।

ते थे वा सम् ॥ ९७ ॥ ते वा थे वा परे विसर्जनीयः समापद्य-
ते । कस्तरति । कम्थुडति ॥ कः करोति । कः खनति । इति द्वि-
स्थिते ।

करयोर्जिह्वामूलीयं न वा ॥ ९८ ॥ करयोः परयोर्विसर्जनीयो
जिह्वामूलीयमापद्यते न वा ।

जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ च ॥ ९९ ॥ जिह्वामूलीयमुपध्मानीयं च
परं वर्णं नयेत् । कर्षेरोति, कः करोति । कर्षेनति, कः रनति ॥
कः पचति । कः फलति । इति स्थिते ।

पफयोर्ध्मानीयं न वा ॥ १०० ॥ पफयोः परयोर्विसर्जनीयः
उपध्मानीयमापद्यते न वा । कः पचति, कः पचति । कः फलति, कः फ-
लति ॥ कः च्शावित्याचष्टे । कः ट्पावित्याचष्टे । पुरपः त्सरकः । यत्-
क्षमः । ततः प्माति । इति स्थिते ।

न शादीन् शपस्ये ॥ १०१ ॥ विसर्जनीयः शादीन् न प्राप्नोति
शपस्ये निमित्ते परे ॥ कः श्च्योतति । कः ष्ठीवति । कः स्तौति । इति
स्थिते ।

अघोपस्थेषु शपसेषु वा लोपम् ॥ १०२ ॥ अघोपस्थेषु शपसेषु

कश्च्योतति, कश्च्योतति । कष्ठीयति, कष्ठीयति, कष्ठीयति ।
कम्तोति, कम्तोति, कम्तोति ॥ क शते । क षट् । क साधु ।
इति स्थिते ।

शे पे से ना ना पररूपम् ॥ १०३ ॥ शे वा पे वा से वा परे
विमर्जनीय पररूपमापद्यते न वा । कश्च्योत, क शत । कष्ठीय, क षट् ।
कम्ताधु, क माधु ॥ क अर्थ । क अत्र । इति स्थित ।

उमङ्कारयोर्मध्ये ॥ १०४ ॥ द्वयोरकारयोर्मध्ये विसर्जनीय उमाप
द्यत । कोऽर्थ । कोऽत्र ॥ क गच्छति । क धावति । इति स्थित ।

अघोषतोश्च ॥ १०५ ॥ अकारघोषवनोर्मध्ये विसर्जनीय उमा-
पद्यत । को गच्छति । को धावति ॥ क षट् । क उपरि । क एष ।
इति स्थिते ।

अपरो लोप्योऽन्यन्वरे य वा ॥ १०६ ॥ अकारात्सरो विसर्जनी
यो लोप्यो भवति य वाऽऽपद्यत अग्रवर परे । वाशब्दोऽत्र स्मुच्यार्थ ।
न च विकल्पार्थ ॥

नं विमर्जनीयलोपे पुनः सन्धि ॥ १०७ ॥ विसर्जनीयलोप
पुन पुन सन्धिर्न भवति । क षट्, कथिह । क उपरि, क्युपरि । क
म्प, क्येष ॥ द्वा आहु । भो अत्र । इति स्थित ।

आभोभ्यामग्रमत्र च्चर ॥ १०८ ॥ आकारभोशब्दाभ्यामपरो वि-
मर्जनीय एवमेव भवति (लोप य वाऽऽपद्यत) अग्र पर । द्वा आहु,
ज्वायाहु । भो अत्र, भोयत्र ॥ भगो अत्र । जघो अत्र । इति स्थिते ।

१ न तद् पादपूर्ण चत् । तदो विसर्जनीयलोपे पुनस्ता धरार्थानपधान मव-
न्नि पादपूर्ण चत् ॥ श्वात् । सैष दाशरथी राम सैष राजा युधिष्ठिर ॥ सैष क
र्षो महात्मागा सैष पार्थो धनुर्धर ॥ (०) गणप्रहण एवमेवाव निवृत्त्यर्थम् ।

भगोअघोभ्या वा ॥ १०९ ॥ भगोअघोभ्या विसर्जनीय एवमेव भवति (लोप य वाऽपद्यते) स्वगे परे । भगो अत्र, भगोयत्र । अघो अत्र, अघोयत्र ॥ देवा गता । भो यासि । भगो ब्रज । अघो यन । इति स्थितं ।

घोषप्रति लोपम ॥ ११० ॥ आकारभोभगोअघोऽब्देभ्य परो विसर्जनीयो लोपमापद्यत घोषप्रति पर । देवा गता । भो यासि । भगो ब्रज । अघो यन ॥ लोपग्रहण य वेति (एवमेवति) निवृत्त्यर्थम् ॥ सुपि । सुतु । इति स्थितं ।

नामिपरो रम ॥ १११ ॥ नामिन परो विमर्जनीयो रमापद्यत निरपेक्ष । इत्तरर्थं वचनम् ।

इत्तरोरीरुरो ॥ ११२ ॥ अत्र घातोरिहरोरीरुरौ भवतो विशामं व्यञ्जनात् च । रेफमोर्विसर्जनीय । सुपी सुतू ॥ अग्नि गच्छति । अग्नि अत्र । रवि गच्छति । रवि अत्र । मुनि आयाति । मुनि गच्छति । पटु वदति । पटु अत्र । इति स्थितं ।

घोषप्रत्सरेषु ॥ ११३ ॥ नामिन परो विसर्जनीयो रमाऽपद्यते घोषप्रत्सरेषु । अग्निर्गच्छति । अग्निरत्र । रविर्गच्छति । रवि-रत्र । मुनिर्गच्छति । मुनिर्गच्छति । पटुर्गच्छति । पटुः ॥ पित याहि । पित अत्र । पुन गच्छति । पुन अत्र । इति स्थितं ।

रप्रकृतिरनामिपरोऽपि ॥ ११४ ॥ रेफप्रकृतिर्विमर्जनीयो नामिपरोऽप्यनामिपरोऽपि रमापद्यत घोषप्रत्सरेषु परत । पितर्याहि । पित-रत्र । पुनर्गच्छति । पुनरत्र ॥ अह गण । अह अत्र । अह जयति । अह आयाति । अह हसति । अह अपि । इति स्थितं ।

अहोऽरेफे ॥ ११५ ॥ अहो विमर्जनीयो रमापद्यते अरेफे घो-

वति च स्वरे परे । अहर्गणः । अहरत्र । अहर्जयति । अहरायति । अह-
र्हसति । अहरपि । रेफे तु अहो राजनं । अहो रात्रम् । अहो रूपम् ॥ अहः
भ्याम् । अहः मि । इति स्थिते ॥

न स्यादिभे ॥ ११६ ॥ अहो विसर्जनीयो न रमापद्यते स्यादिभे
परे । अहोभ्याम् । अहोमि । स्यादिभे इति किम् । अहर्मुक्तिः । अह-
र्माति ॥ अहः पतिः । इति स्थिते ।

अहरादीनां पत्यादिषु ॥ ११७ ॥ अहरादीनां विसर्जनीयो वा
रमापद्यते पत्यादिषु परत । अहर्पति, अहः पतिः । इत्यादि ॥ एष करोति ।
न गच्छति । इति स्थिते ।

एषस्यरो व्यञ्जने लोप्यः ॥ ११८ ॥ एषसाभ्याम् परो विस-
र्जनीयो लोप्यो भवति व्यञ्जने परे । एष करोति । स गच्छति ॥ अग्निः
रथेन । पुनः रात्रिः । इति स्थिते ।

रो रे लोपे स्वरश्च पूर्वो दीर्घः ॥ ११९ ॥ रे परे रो लोपमापद्यते
पूर्वश्च दीर्घो भवति । अशीरथेन । पुनारात्रिः ॥ वट छाया । कवि
छन्दः । तनु छविः । इति स्थिते ।

द्विर्भाव स्वपरश्छकारः ॥ १२० ॥ च्चरात्परश्छकारो द्विर्भा-
सापद्यते ।

अघोषे प्रथमः ॥ १२१ ॥ अघोषे परे घुटा प्रथमो भवति ।
वटच्छाया । कविच्छन्दः । तनुच्छविः ॥ बाला छादयति । बला छादयति ।
इति स्थिते ।

दीर्घात्पदान्ताद्वा ॥ १२२ ॥ पदान्ताद्दीर्घात्परश्छकारो वा द्विर्भा-
सापद्यते । बालाच्छादयति, बाला छादयति । बलाच्छादयति, बलाछा-
दयति । इति सिद्धम् ॥ आ छादयति । मा छिद्यत् । इति स्थिते ।

आङ्माङ्भ्या नित्यम् ॥ १२३ ॥ आङ्माङ्भ्या परदृष्टकारो
नित्य द्विर्भावमापद्यते । आच्छादयति । माच्छिदत् । इति सिद्धम् । दध्यत्र
इति स्थिते ।

अस्परे ॥ १२४ ॥ व्यञ्जन द्विर्भवति व्यञ्जने परे । दद्धचत्र ॥

इति विभक्तनीयसन्धि ॥

अथ लिङ्गाद्विभक्तय उच्यन्ते ॥

सर्गं तमहं वन्दे परं ज्योतिस्तमोपहम् ।

प्रवृत्ता यन्मुसादेवी सर्गभाषा सरस्वती ॥ १ ॥

किं लिङ्गम् ?

धातुविभक्तिवर्जमर्थवलिङ्गम् ॥ १२५ ॥ अर्थोभिधेय ॥ धातु
विभक्तिवर्जमर्थवच्छब्दरूप लिङ्गसज्ञ भवति । तच्च लिङ्ग द्विविधम् ।
स्वरान्त व्यञ्जनान्तं चेति । तत्पुन प्रत्येक त्रिविधम् । पुल्लिङ्ग स्त्रीलिङ्ग
नपुंसकलिङ्गं चेति । तत्रादावकारान्तात्पुल्लिङ्गात्पुरुषशब्दाद्विभक्तयो, यो
ज्यन्ते । लोकोपचारात्म्यादीना विभक्तिसजाया पुरुष इति स्थित ॥

तस्मात्परा विभक्तयः ॥ १२६ ॥ सि औ जस् । अम् औ
शस् । टा भ्याम् भिम् । डे भ्याम् भ्यस् । ङसि भ्याम् भ्यस् । ङस् ओस्
आम् । ङि ओस् सुप् । तस्मादर्थवतो लिङ्गात्परा स्यादयो विभक्तयो भव
न्ति । ता पुन सप्त । सि औ जम् इति प्रथमा । अम् औ शस् इति
द्वितीया । टा भ्याम् भिस् इति तृतीया । डे भ्याम् भ्यस् इति चतुर्थी ।
ङसि भ्याम् भ्यस् इति पञ्चमी । ङस् ओस् आम् इति षष्ठी । ङि ओस्
सुप् इति सप्तमी । एव युगपत् सर्व प्रत्ययप्रसङ्गे वक्तुर्विवक्षया शब्दार्थ-
प्रतिपत्तिरिति लिङ्गार्थविवक्षायाम् ।

प्रथमा विभक्तिर्लिङ्गार्थवचने ॥ १२७ ॥ लिङ्गार्थवचने प्रथमा विभक्तिर्भवति । इति लिङ्गार्थे प्रथमा । तत्रापि युगपदेकवचनादिप्राप्तौ ।

एकं द्वौ बहून् ॥ १२८ ॥ अर्थान् वक्तीति, एकस्मिन्नर्थे एकवचनं द्वयोरर्थयोर्द्विवचनं बहुवचनेषु बहुवचनं भवति । इति लिङ्गाथेकत्वविश्रया प्रथमेकवचनं सि । पुरुष मि इति स्थितं ।

योऽनुबन्धोऽप्रयोगी ॥ १२९ ॥ य अनुबन्ध स अप्रयोगी भवति । अनुबन्ध क ऽऽजशट्टपा विभक्तिष्वनुबन्धा । वा रिरामे इति वर्तमाने ।

रेफमोर्निर्मजनीयः ॥ १३० ॥ रिरामे व्यञ्जनादौ च रेफमकारयोर्निर्मजनीयो भवति । परवर्णमात्रो रिराम । अथवा य दनन्तर वर्णान्तरं नोच्यते स रिराम । पुरुष इति सिद्ध पदम् । तथैव लिङ्गार्थे द्वित्वविश्रया द्विवचनम् औ । सन्नि । पुरुषौ ॥ तथैव लिङ्गार्थे बहुवचनविश्रया बहुवचनं जम् । अनुबन्धलोप । पुरुष अम इति स्थिते । अकारे लोपमिति प्राप्ते तत्प्रतिपत् । अकारो दीर्घ घोषप्रतीति वर्तते । सर्वविधिम्यो लोपविधिर्नलवान् । लोपम्वरादेशयो म्वरादेशो विधिर्नलवान् ।

जसि ॥ १३१ ॥ लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घनापद्यते जसि फे । (एकदेशानिष्टमन्यत्) । यथा कर्णतुच्छादिभ्याङ्गेषु भिन्नेषु सल्लुक्त्वा न गर्तम किंतु श्च श्च । पुन सणौ दीर्घ । सम्य विसर्जनीय । पुण्या ॥ तथैवामन्त्रणार्थविश्रयाम् ।

आमन्त्रणे च ॥ १३२ ॥ दूरस्थानामभिमुखीकरणमामन्त्रणम् । तत्र प्रथमा विभक्तिर्भवति ।

आमन्त्रणे मिः सम्बुद्धिः ॥ १३३ ॥ आमन्त्रणार्थे विहित

सि सन्बुद्धिसंज्ञो भवति ॥

हस्मनदीश्रद्धाम्यः सिलोपम् ॥ १३४ ॥ हस्मनदीश्रद्धाम्यः पर संबुद्धिसंज्ञक सिलोपमापद्यते । कैश्चिदामन्त्रणाभिव्यक्तये अहो हे भो शब्दा प्राक्प्रयोज्यन्ते । हे पुरुष । द्विवचनबहुवचनयोः पूर्ववत् । हे पुरुषौ । हे पुरुषा । तथैव कर्मविपक्षायाम् ॥

शेषाः कर्मकरणसंप्रदानापादानस्वाम्याद्यधिकरणेषु ॥ १३५ ॥ शेषा द्वितीयाद्या षड् विभक्तयः कर्षादिषु षट्सु कारकेषु यथासंख्यं भवन्ति । इति कर्मणि द्वितीया । पुरुष अम् इति स्थितं ।

अकारे लोपम् ॥ १३६ ॥ लिङ्गान्तोऽकारो लोपमापद्यते सामान्ये अकारे परे । पुरुषम् । द्विवचने सन्नि । पुरुषौ । बहुत्वे-पुरुष अस् इति स्थिते ।

शशि सस्य च नः ॥ १३७ ॥ शशि परे लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घभापद्यते सस्य च नो भवति । पुन सणं दीर्घ । पुरुषान् । तथैव कर्षणविवक्षायाम् ॥ शेषा कर्मत्यादिना कर्षणे तृतीया । पुरुष टा इति स्थिते ।

इन टा ॥ १३८ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परष्टा इनो भवति । सन्नि । रपृवर्णेभ्यो नो णमनन्त्यः स्वरहयवकवर्गपवर्गान्तरोऽपि ॥ १३९ ॥ ण्फकारवर्णेषु परोऽनन्त्यो नकार णमापद्यते स्वरहयवकवर्गपवर्गान्तरोऽपि शब्दान्तरोऽपि । स्वगन्तस्तावत् । पुरुषेण । द्विवचने ।

अकारो दीर्घं घोषयति ॥ १४० ॥ लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घभापद्यते घोषयति परे । पुरुषाभ्याम् । बहुत्वे ।

भिसैस्मा ॥ १४१ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो भिम् ऐस् वा

भवति । सधि । पुरपै । तथैव सम्प्रदानविवक्षायाम् । शेषा कर्म-
त्यादिना सम्प्रदाने चतुर्थी ।

डेर्धः ॥ १४२ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो डेर्यो भवति । घोप-
वति दीर्घ । पुरपाय । द्वि३ पूर्ववत् । पुरपाभ्याम् । बहुत्वे ।

* धुइ व्यञ्जनमनन्तःस्थानुनासिकम् ॥ ७५ ॥ अन्त स्था-
नुनासिकवर्जित व्यञ्जन धुट्सृजं भवति । क ख ग घ । च छ ज झ ।
ट ठ ड ढ । त थ द ध । प फ ब भ । श ष स ह इति ।

धुटि बहुत्वे त्वे ॥ १४३ ॥ लिङ्गान्तोऽकार ए भवति बहु
त्वे धुटि परे । पुरपेभ्य । तथैव अपादानविवक्षायाम् शेषा कर्मत्यादिना
अपादाने पञ्चमी ।

डसिरात् ॥ १४४ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो डसिगङ्गवति ।
पुरपात् । द्वित्वमहुत्वयो पूर्ववत् । दीर्घोच्चारण किमर्थम् । अकारे लोपे
प्राप्ते सति तन्निमित्तम् । पुरपाभ्याम् । पुरपेभ्य । तथैव चान्यादिविवक्षायाम्
शेषा कर्मत्यादिना स्वाम्यादौ षष्ठी ।

डस् स्यः ॥ १४५ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो डस् स्यो भवति ।
पुरपभ्य । द्वित्वे, धुटि बहुत्वे त्वे इति वर्त्तत ।

ओसि च ॥ १४६ ॥ लिङ्गान्तोऽकार ए भवति ओसि च परं ।
सन्धि । ए अय् । रेपसोविसर्जनीय । पुरपयो । बहुत्वे- पुरप आम्
इति म्बिन् । ह्रस्वनदीभ्रद्वभ्य इति वर्त्तत ।

१ ह्रस्वोऽकारः मुतरामेव, तस्य सवर्णं दीर्घं कृते रूग्लिङ्गमेषात्, तथ पि
दीर्घात्रवेर्षाधिक उच्यते अकार लोपमिति, तद् ए वक भा भृदिति, दीर्घोच्चारण
कृतमित्यर्थः ।

आमि च नु ॥ १४७ ॥ ह्रस्वनदीश्रद्धाश देभ्य परो नुरा
गमो भवति आमि पर ।

तृतीयादौ तु परादि ॥ १४८ ॥ उदनुनध आग्र परा
दिर्भवति तृतीयादौ विभक्तौ ।

दीर्घमामि सनौ ॥ १४९ ॥ ह्रस्वात् लिङ्ग दीर्घपापद्यत
सनावामि परे । षवृवर्णेत्यादिना णत्व घोषवति दीर्घ । पुरुषणाम् ॥ नथम
अधिकरण सप्तमी । अनुमन्लोप । सन्नि । पुरुष । द्विवचन पूर्ववत् ।
पुरुषयो । बहुव- बुटि ए व च ।

नामिकरपर प्रत्ययविकारागमस्थ सि प नुनिसर्जनीय
षान्तरोऽपि ॥ १५० ॥ नामिकरेभ्य पर प्रत्ययविकारागमस्थ सि
षमापद्यत नुनिसर्जनीयषान्तरोऽपि । पुरुषबु । नीतङ्ग-पुरुष पुरुषौ
पुरुषा । हे पुरुष हे पुरुषौ हे पुरुषा । पुरुषन् पुरुषौ पुरुषान् । पुरुषेण
पुरुषाभ्याम् पुरुषे । पुरुषाय पुरुषाभ्याम् पुरुषेभ्य । पुरुषात् पुरुषाभ्याम्
पुरुषभ्य । पुरुषस्य पुरुषयो पुरुषाणाम् । पुरुषे पुरुषयो पुरुषेषु ॥
एव धर्म वीर वद वृक्ष सूर्य सागर स्तम्भ बाण मृग दन्त राघव मास पृथ
शिव शल गुह्यक व्रात गण्ड कट कपाट नाग शङ्कर घट पगदय ॥

पूर्वपरयोरथोपलब्धौ पदम् ॥ १५१ ॥ पूर्वपरयोरिति कोऽर्थ ।
प्रकृतिविभक्त्योरित्यर्थ । प्रकृतय का । पुरुषदिशब्दा मृप्रभृतयो धात
वश्च प्रकृतयो भवति । विभक्तय का । स्यादिस्त्यादिश्च । तयो प्रकृ
तिविभक्त्योरथोपलब्धौ सत्या समुदायस्य पदसज्ञा भवति । एव विभ
क्त्यन्ताना सर्वत्र पदसज्ञा भवति । सर्वशब्दस्य कचिद्विशेष । सर्व । सर्वा ।
चसि- सर्वनाम्न इति वर्तन ।

जैः सर्वे इः ॥ १५२ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो जम् सर्व इ-
भ्रजति । सर्वे । हे सर्व । हे सर्वा । हे सर्वे । सर्व । सर्वा । सर्वान् ।
सर्वेण । सर्वाभ्या । सव ॥ इयि ।

स्मै सर्वनाम्नः ॥ १५३ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो छे स्मै
भ्रजति । सर्वस्मै । सर्वाभ्या । सर्वेभ्य ॥ इसौ ।

इसिः स्मात् ॥ १५४ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो इसि स्माद्
भ्रजति । सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्य । सर्वेभ्य । सर्वयो ।

सुरामि सर्वतः ॥ १५५ ॥ सर्वनाम्नः पा सुरागमो भ्र
त्यामि परो । धुटि एत्वम् । नामिक्परेत्यादिना ष्वम् । सर्वेषाम् । इँ ।

डिः सिन् ॥ १५६ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो डि सिन्
भ्रजति । सर्वस्मिन् । सर्वयो । सर्वेषु ॥ नीतक — सर्वे, सर्वा, सर्वे । हे
सर्व हे सर्वा, हे सर्वे । सर्वम्, सर्वा, सर्वान् । सर्वेण, सर्वाभ्याम्, सर्वे ।
सर्वस्मे, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्य । सर्वस्मात्, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्य । सर्वेभ्य,
सर्वयो, सर्वेषाम् । सर्वस्मिन्, सर्वयो, सर्वेषु । किं तत्सर्वनाम । सर्व
विश्व उभ उभय अय अन्यतर इतर इतम कतर कतम यतर यत्न ततर
ततम एकतर एकतम (एने इतरइतमप्रत्ययात्ता वृत् ।) त्व नम सम सिम
पूर् पर अर दक्षिण उत्तर अपा अधर श्व अन्तर (वृत्) त्यद् तद् यद्
अडस् इतम् एतद् किम् एक द्वि (वृत्) युष्द् अम्मद् भ्रजत् इति
सर्वादि । अल्पादेशस्य तु भेद । अल्प । अल्पौ । जसि ।

अल्पादेशा ॥ १५७ ॥ अल्पादेशात्परो जम् सर्व इभ्रजति वा ।
अल्पे, अल्पा । अन्यत्र पुरुषशब्दभ्रजत् । कौड्यादिर्गण । अरु प्रथम
चरम त्रितय द्वितय द्वय त्रय (एत तयअयप्रत्ययान्ता) कतिपय नेम

अर्द्धं पूर्वं परं अमरं दक्षिणं उत्तरं अमरं अधरं स्व अन्तरं (वृत्) । इति
अत्नादि । पूर्वशब्दस्य तु भेदः । पूर्वं । पूर्वो । पूर्वे । पूर्वा । हे पूर्वं ।
हे पूर्वा । हे पूर्वे, हे पूर्वा । पूर्वम् । पूर्वा । प्ररान् । पूर्वेण । पूर्वाभ्याम् ।
पूर्वं । पूर्वस्मै । पूर्वाभ्याम् । पूर्वेभ्यः । ङसिङ्यो ।

विभाष्येते पूर्वादेः ॥ १५८ ॥ पूर्वादेर्गणात्परयोर्ङसिङ्यो
स्नात्स्मिनौ विभाष्येते । पूर्वात्, पूर्वात् । पूर्वाभ्याम् । पूर्वेभ्यः । पूर्वस्य ।
पूर्वयोः । पूर्वेषाम् । ङौ तथैव विकृत् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । पूर्वयोः । पू-
र्वेषु । क पूर्वादि । प्रागेवोक्तः । ट्यकारान्ता । आकारान्त
पुल्लिङ्ग क्षीरपाशब्दः । ततः स्याद्युत्पत्तिः । सौ । क्षीरपा । क्षीरपौ
क्षीरपा । सम्बुद्धावविशेषः । क्षीरपाम् । क्षीरपौ । शसादौ तु विशेषः ।

पञ्चादौ घुट् ॥ १५९ ॥ स्यादीनानादौ पञ्चवचनानि घुट्संज्ञानि
भवन्ति ।

आधातोरघुट्स्वरे ॥ १६० ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति
अधुट्स्वरे परे । धातोरिति किम् । इन्टुडन्तकिञ्चन्तौ धातुत्वं
न त्यजत इति । एतदुपलक्षणम् । उपलक्षणं किं । स्वम्यं स्वसदृशस्य च
ब्राह्मकमुपलक्षणं तेन विक्रन्तप्रपि धातुत्वं न जगति । क्षीरप । क्षीरपा ।
क्षीरपाभ्याम् । क्षीरपाभिः । क्षीरपे । क्षीरपाभ्याम् । क्षीरपाम्यः । क्षीरपः ।
क्षीरपाभ्याम् । क्षीरपाम्यः । क्षीरपः । क्षीरपोः । क्षीरपाम् । क्षीरपि । क्षीरपोः ।
क्षीरपासुः । एव सोमपा सीधुपा कीलल्या सौवीरपा मटपा अग्रेगा
रिषवा अञ्जजा उदधिना हाहा पुरोगाढ्यः । इत्याकारान्ता ।

१ समातित्रोत्को वृत् उद् इति ॥

२ ' इति स्मात् ' ' ङः स्मिन् ' इति सूत्रद्वयमनुवर्तते ।

३ अदातीहि हाहा इति व्युत्पत्तिरने, न तु गन्धर्ववाचोति पक्षे ।

इकारान्त पुल्लिङ्गो मुनिशब्दः । तत म्याद्युत्पत्तिः । सौ । मुनि । द्वित्रे ।

इदुदमि ॥ १६१ ॥ इकारान्तमुकारान्तश्च लिङ्ग अग्निज भवति ।
तपकप्रणममन्त्रेदार्थे ।

औंकारः पूरं ॥ १६२ ॥ अग्निजकात्पर औंकार पूरस्वररूप-
मापद्यते । सन्धि । मुनी । जसि ।

इरेदुरोऽजमि ॥ १६३ ॥ अग्निजकम्य इ एद्ववति उ ओद्ववति
जसि परे । मुनय ।

सम्बुद्धौ च ॥ १६४ ॥ अग्निसजकम्य इ एद्ववति उ ओद्ववति
सम्बुद्धौ पत । प्रत्ययलोप इत्यन्तरक्षणमिति न्यायात् । हे मुने । हे मुनी ।
हे मुनय ।

अमोऽकारः ॥ १६५ ॥ अग्निसजकात्परम्य अमोऽकारो लोपना
पद्यते । मुनिम् । मुनी । जमादौ ।

शुमोऽकारः मथ नोऽस्त्रियाम् ॥ १६६ ॥ अग्निजकात्परस्य
शुमोऽकार पूर्वस्वररूपमापद्यते मथैत्र मथ च नो भवत्यस्त्रियाम् । मुनीन् ।

अम्त्रिया टा ना ॥ १६७ ॥ अग्निजकात्परम्य टा ना भवत्य
स्त्रियाम् । मुनिना । मुनिभ्या । मुनिभि । डयि ।

टं ॥ १६८ ॥ अग्निसजकम्य इ एद्ववति उ ओद्ववति डयि
पर । मुनये । मुनिभ्या । मुनिभ्य ।

डमिटमोरलोपश्च ॥ १६९ ॥ अग्निसजकम्य इ एद्ववति उ
ओद्ववति डसिप्सो पत तयोऽकारश्च लोप्यो भवति । मुने । मुनिभ्याम् ।
मुनिभ्य । मुने । मुन्यो । आमि नृगम् ।

दीर्घमामि सना ॥ १७० ॥ नाम्यन्त लिङ्ग दीर्घनापद्यते सनामामि
परे । मुनीनाम् ।

डिरौ सपूर्व ॥ १७१ ॥ अग्निसज्जकात्परो डि पूर्वम्बरेण सह
 और्भगति । मुनो । मुन्यो । मुनियु । एवमग्नि गिरि रवि ऋषि यति कवि
 विधि राशि शीतरश्मि शालि दानरारि देत्यारि सौरि सूरि विन्नारि
 हेमाद्रि अद्रि हरि सारि वन्टि शत्रुनि पाकशासनि धूमथोनि पद्मथोनि अपा
 पति अतिथि ग्रन्थि पदाति मैत्रि वलि भ्वनि पाणि कपि अलि मणि जलधि
 अठि पयोधि निधि उपाधि नीरधि व्याधि शेवध्यादय ॥ द्विशब्दम्य तु
 भेद । तस्य व्यर्थमाचिन्वात् द्विवचनमेव भवति । द्वि औ इति स्थित ।

त्यदादं नाम विभक्तो ॥ १७२ ॥ त्यदादीनामन्त अकारो भवति
 विभक्तौ परत । सन्नि । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् ।
 द्वयो । द्वयो ॥ त्रिशब्दम्य तु भेद । तस्य बहुवचनमेव
 भवति । त्रय । हे त्रय । त्रीन् । त्रिभि । त्रिम्य । त्रिम्य । त्रिम्य । आमि ।

त्रेह्यश्च ॥ १७३ ॥ त्रिशब्दम्य त्रयादशो भवति नुरागमश्चामि परे ।
 त्रयाणाम् । त्रियु । कतिशब्दम्य तु भेद । तस्यापि बहुवचनमेव भवति ।

कतेश्च जम्गमोलुक् ॥ १७४ ॥ सरुयाया ष्णान्ताया कनेश्च
 परयोर्नम्गसोर्लुग्भवति । (सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान्) प्रत्ययलोप प्रत्य-
 यलक्षणमिति प्राप्ते सति ।

लुगलोपे न प्रत्ययवृत्तम् ॥ १७५ ॥ लुगिति लोपे सति प्रत्ययलोपे
 पर यलृत्त कार्य्य प्रकृतेस्तत्र भवति । इग्दुरोज्जसीयेत्व न भवति ।
 कति । कति । कतिभि । कतिभ्य । कतिभ्य । कतीनाम् । कतियु ।
 मरिशब्दस्य तु भेद । सावनन्त इति वर्त्ते ।

सग्युश्च ॥ १७६ ॥ सग्युरन्तोऽन् भवति अमप्युदौ सौ परे ।

घुटि चामप्युदौ ॥ १७७ ॥ नान्तम्य चंपयाया दीर्घो भवति

व्यञ्जनाच्च ॥ १७८ ॥ व्यञ्जनाच्च फ सिर्रोपमापद्यन् ।

लिङ्गान्तनकारस्य ॥ १७९ ॥ लिङ्गान्तनकारस्य लोपो भ्यति
विरागे न्यञ्जनादौ च । मया ।

घुटि लै ॥ १८० ॥ सम्युन्त ऐर्भ्यति अमबुद्धो घुटि फे ।
मपायौ । मपाय । मबुद्धो मुनिगञ्जवत् । हे सत्त्वं । हे मन्वायो । हे मनाय ।
मन्वायम् । मपायौ । शसि मुनिगञ्जवत् । सर्वात् । टादौ ।

न मखिटादावग्निः ॥ १८१ ॥ मन्विगञ्जघ्नो म्वे फ नाग्नि
भैवति । सया । मखिम्याम् । मग्निभि । मन्वे । मन्विम्याम् । मन्विम्य ॥
टमिडमोक्तः ॥ १८२ ॥ मग्निपतिभ्या पत्योर्दमिडमेरा
जापद्यन् । सम्यु । मग्निभ्याम् । सखिम्य । मायु । सम्यो । मन्वानान् ॥

मखिपत्यादिः ॥ १८३ ॥ सखिपतिभ्या प्यो णिग्जौर्भै-
वते । पुनर्दि । ण क्रियर्थे । मपूर्वम्वगनिवृत्त्यर्थे ॥ मन्व्यौ । मन्व्यो । न-
खिपु । एव मुमसि अतिमन्वि अमन्वि प्रमृत्तय । पतिगञ्जव्य तु भेद ।
पति । पती । पत्य । हे पत् । हे पती । हे पत्य । पतिम् । पती ।
पतीन् । टादौ ।

पतिगममासे ॥ १८४ ॥ पतिगञ्जोऽमनामे टादौ म्वे फ नाग्निः
भैवति । पया । पतिभ्याम् । पतिभि । पये । पतिभ्याम् । पतिभ्य । पत्यु ।
पतिभ्याम् । पतिभ्य । पयु । पत्यो । पतीनाम् । पत्यो । पत्यो । पतिपु ।
मूपादिगन्ताना मनामन्वान्मुनिगञ्जवत् । पन्विगञ्जव्य तु भेद । पन्वि
स् इति म्यत् । अममोरा इति वर्त्तन् ।

पन्विमन्विगञ्जोऽमनामौ ॥ १८५ ॥ पन्व्यादीनामन्त आकारो
मभति मौ फे । पन्था ।

अनन्तो घुटि ॥ १८६ ॥ पन्व्यादीनामन्तोऽन् मभति घुटि फे ।

पन्थानौ । पन्थान । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । हे पन्था । हे पन्थानौ । हे पन्थान ।
अग्नेरमोकार इति प्राप्ते । अन्तरङ्गनहिरङ्गयोस्तरङ्गो विधिर्नन्वान् । अल्पा-
श्रितमन्तरङ्गम् । बह्वाश्रित नहिरङ्गम् । पन्थानम् । पन्थानौ ।

अधुट्स्वरे लोपम् ॥ १८७ ॥ पन्थ्यादीनामन्तो लोपमापद्यं
अधुट्स्वरे परे ।

द्यञ्जने चैषां निः ॥ १८८ ॥ पन्थ्यादीना नकारो लोपमापद्यं
वाञ्जने चाधुट्स्वरे परे । पय । पथा । पथिभ्याम् । पथिभि । पथे । पथि
भ्याम् । पथिभ्य । पथ । पथिभ्याम् । पथिभ्य । पथ । पथो । पथाम् । पथि ।
पथो । पथिषु । एव नन्वि ऋभुषि शब्दौ । इति इकारान्ता । इकारान्त
पुष्टिज्ञो यत्रकी शब्द । तत्र स्याद्युत्पत्ति । सौ--यत्रकी । म्वगदौ ।
आधातोरिति वर्तमाने ।

ईदृत्तोरियुसौ स्वरे ॥ १८९ ॥ धातोरोदृत्तोरियुसौ भरतो विभक्तिस्वरे
परे । पुन न्वरग्रहण किमर्थम् । अधुट्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । यत्रक्रियौ । यत्रक्रिय ।
सम्बोधनेऽपि तद्वत् । यत्रक्रियम् । यत्रक्रियौ । यत्रक्रिय । यत्रक्रिया । यत्रकी-
भ्याम् । यत्रकीभि । इत्यादि । एव मुत्तरीनीप्रभृतय । सेनानीशब्दन्य तु
भेद । सौ--सेनानी । म्वगदावीदृत्तोरिति प्राप्ते ।

अनेकाश्रयोस्त्रयमयोगाद् यौ ॥ १९० ॥ अनेकाश्रयोर्लिङ्गयो-
रमयोगात्पयोरीदृत्तोऽं भरतो विभक्तिस्वरे परे । सेनान्यौ । सेनान्य ।
सम्बोधनेऽपि तद्वत् । सेनान्यम् । सेनान्यौ । सेनान्य । सेनान्य । सेनानी-
भ्याम् । सेनानीभि । सेनान्ये । सेनानीभ्याम् । सेनानीभ्य । सेनान्य
सेनानीभ्याम् । सेनानीभ्य । सेनान्य । सेनान्यो । सेनान्याम् ॥ अनेका-
श्रयोरिति किं । नियौ । निय । लुवौ । लुव । अमयोगादिति किं ॥
यत्रक्रियौ । कट्प्रुवौ । हौ ।

नियो द्विराम् ॥ १९१ ॥ नियः परो द्विराम् भवति । सेनान्याम् ।
सेनान्योः । सेनानीषु । एवमग्रणीभ्रामणीप्रमृतयः । सुधीशब्दस्य तु भेदः ।
सौ—सुधीः । स्वरदावनंकाक्षयोरिति यत्वं प्राप्ते । इन्दूतोस्त्रिवौ स्वरे
इति वर्त्तन ।

सुधीः ॥ १९२ ॥ सुधीशब्द इयं प्राप्नोति विभक्तिभ्यो परे ।
सुधीयौ । सुधीयः । सम्बोधनेऽपि तद्धत् । सुधीयम् । सुधीयौ । सुधीयः ।
सुधीया । सुधीम्याम् । सुधीभिः । सुधीये । सुधीम्याम् । सुधीम्य । सुधीयः ।
सुधीम्याम् । सुधीम्यः । सुधीयः । सुधीयो । सुधीयाम् । सुधीयि । सुधि-
योः । सुधीषु ॥ इति ईकारान्ताः । उकारान्तः पुल्लिङ्गो मानुशब्दः ॥
म च मुनिशब्दवत् । अयं भेदः—उत् ओत्वमवादेशश्च । मानु । मानू ।
मानवः । हे मानो । हे मानू । हे मानवः । मानुम् । मानू ।
मानून् । मानुना । मानुम्याम् । मानुभिः । मानवे । मानुम्याम् ।
मानुम्यः । मानो । मान्वोः । मानूनाम् । मानौ । मान्वो । मानुषु ।
एवमृत्तु मेरु गुरु तरु धातु सेतु बाहु वायु बहुप्रभृतयः । इत्युकारान्ताः ।
उकारान्तः पुल्लिङ्ग कटपू शब्दः । स च यवकीशब्दवत् । उवादेशोऽत्र भेदः ।
कटपू । कटपुवौ । कटपुव । सम्बोधनेऽपि तद्धत् । कटपुमम् । कटपुवौ ।
कटपुवः । कटपुवा । कटपूम्याम् । कटपूमिः । इत्यादि । खलपू शब्दः
काण्डलू प्रमृतीनां सेनानीशब्दवत् । वत्वं भेदः । प्रतिभृशब्दस्य तु भेदः ।
सौप्रतिम् । म्वरादौ—

भूरवर्षाभूरपुनर्भूः ॥ १९३ ॥ भूर्यं प्राप्नोति विभक्तिभ्यो परे
वर्षाभूपुनर्भूयौ वज्रयिया । प्रतिभुवौ । प्रतिभुव । सम्बोधनेऽपि तद्धत् ।
एवं स्वयम् मित्रम् आत्मम् अप्तिम् मनोम् प्रमृतयः । वर्षाम् पुनर्भू सेना-
नीवत् । वत्वं भेदः । इत्युकारान्ताः । ऋकारान्तः पुल्लिङ्गः पितृशब्दः । सौ—

आ सौ सिलोपश्च ॥ १९४ ॥ ऋदन्तम्य लिङ्गस्य आ भव-
ति सौ परे सिलोपश्च । पिता ।

घुटि च ॥ १९५ ॥ ऋदन्तम्य अर् भवति घुटि परे । पितरौ ।
पितर । सम्बुद्धौ च ।

आ च न सम्बुद्धौ ॥ १९६ ॥ ऋदन्तम्य आर् आ च न
भवति सम्बुद्धौ परत । अपि तु घुटि चेत्यर्भति । हे पित । हे पितरौ । हे
पितर । पितरम् । पितरौ ।

अग्निच्छसि ॥ १९७ ॥ ऋदन्तम्य अग्निक्कार्य्यं भवति शसि
परे । पितृन् । पित्रा । पितृभ्याम् । पितृभि । पित्रे । पितृभ्याम् । पितृभ्य ।
दसिद्धमो^६ ।

ऋदन्तात्मवृषः ॥ १९८ ॥ ऋदन्तात्परयोर्दसिद्धसोस्कार पूर्-
न्वरण सट उनापचने । पितु । पितृभ्याम् । पितृभ्य । पितु । पित्रो ।
पितृणाम् ।

अडौ ॥ १९९ ॥ ऋदन्तम्य अर् भवति डो परे । पितरि ।
पित्रो । पितृषु । एव भ्रातृ जामातृ सवितृ प्रभृतय । कर्तृशब्दम्यतु भेद ।
सौ-कर्त्ता । घुटि ।

धातोस्त्वृशब्दस्यार् ॥ २०० ॥ धातोर्निहितस्य तृशब्दम्य ऋत
आर्भति घुटि परे । कर्त्तारो । कर्त्तार । हे कर्त्त । हे कर्त्तारौ । हे कर्त्तार ।
कर्त्तारम् । कर्त्तारो । कर्त्तृन् । अन्यत्र पितृशब्दवत् । धातोर्निहितस्य किं
मातर्गै । मातर । यनी प्रयत्ने । यने ऋन् दीर्घश्च उणादिप्रत्यय । तृशब्द-
म्येति किं ननान्दरो । ननान्दर । एव धातृ भृत् ज्ञातृ वेत् श्रोतृ नेतृ वक्तृ
भोक्तृ पक्तृ प्रभृतय । क्रोष्टृशब्दम्य तु भेद । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टार ।
सम्बुद्धौ ।

क्रोष्टुः ऋत उत्सम्बुद्धौ शसि व्यञ्जने नपुंसके च ॥ २०१ ॥
क्रोष्टृञ्जम्य ऋत उर्भवति सम्बुद्धौ शभि व्यञ्जने नपुंसके च परे । अग्नि-
संज्ञा विधाय भानुवत्कुर्यात् । हे क्रोष्टा । हे क्रोष्टारौ । हे क्रोष्टारः । क्रोष्टा-
रम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टन् ।

टादौ स्वरं वा ॥ २०२ ॥ क्रोष्टृञ्जम्य ऋत उर्वा भवति टादौ
स्वरं परे । क्रोष्टा, क्रोष्टृना । क्रोष्टृम्याम् । क्रोष्टृभि । क्रोष्ट्रे, क्रोष्ट्रेण । क्रोष्टृ-
भ्याम् । क्रोष्टृभ्यः । क्रोष्टुः, क्रोष्टो । क्रोष्टृम्याम् । क्रोष्टृभ्यः ।
क्रोष्टु, क्रोष्टो । क्रोष्ट्रो, क्रोष्ट्रोः । क्रोष्टृणाम्, क्रोष्टृनाम् । क्रोष्टरि, क्रोष्टौ ।
क्रोष्ट्रोः, क्रोष्ट्रोः । क्रोष्टृषु । स्वष्टृञ्जस्य तु भेद । सौ-स्वमा । घुष्टि ।

स्वस्त्रादीनां च ॥ २०३ ॥ स्वस्त्रादीनां च ऋत आर्भवति घुष्टि परे ।
स्वस्त्रारौ । स्वस्त्रारः । हे स्वस्त्रः । इत्यादि । अन्यत्र पिनृञ्जवत् । के स्व-
स्त्रादयः १

स्वसा नसा च नेश च त्वष्टा क्षत्ता तथैव च ।

होता पोता प्रशास्ता चेत्यष्टौ स्वस्त्रादयः स्मृताः ॥ १ ॥

नृञ्जस्य तु भेदः । नृञ्जम्यामि विशेष । ना । नरौ । नरः । हे
न । हे नरौ । हे नरः । नम् । नरौ । नृन् । त्रा । नृम्याम् । नृभिः । त्रे ।
नृम्याम् । नृभ्यः । नु । नृम्याम् । नृभ्यः । नु । त्रौ । न नामि
दीर्घमिति वर्तते ।

नृ वा ॥ २०४ ॥ नृञ्जो वा दीर्घं प्राप्नोति सनावामि परे ।
नृगाम्, नृणाम् । नरि । त्रौः । नृषु ॥ इति ऋदन्ताः । ऋकारलृकारलृका-
रकारान्ता अप्रसिद्धाः । ऐकारान्तः पुलिङ्गो रङ्गञ्जः । जालं व्यञ्जनादौ
इति वर्तते ।

रैः ॥ २०५ ॥ रैञ्जस्य आद् भवति व्यञ्जनादौ परतः । राः ।

रायौ । राय । हे रा । हे रायौ । हे राय । रायम् । रायौ । राय । राया ।
 राभ्याम् । राभि । राये । राभ्याम् । राभ्य । राय । राभ्याम् । राभ्य ।
 राय । रायो । रायम् । रायि । रायो । रासु । इत्यैकारान्त ॥ ओका
 रान्त पुल्लिङ्गो गोशब्द ।

गोरौ घुटि ॥ २०६ ॥ गोशब्दस्यान्त और्भ्रति घुटि परे । गौ ।
 गावौ । गाव । हे गा । हे गावौ । हे गाव ।

अमृशमोराः ॥ २०७ ॥ गोशब्दस्यान्त आ भ्रति अमृशमो
 परत । गाम् । गावौ । गा । गवा । गोभ्याम् । गोभि । गवं । गोभ्याम् ।
 गोभ्य । ङसिङ्सोरलोपश्चेति वर्तन ।

गोश्च ॥ २०८ ॥ गोशब्दात्स्योर्ङसिङ्सोरकारो लोपमापद्यते । गो ।
 गोभ्याम् । गोभ्य । गो । गनो । गनाम् । गवि । गनो । गोपु ।
 इत्योकारान्त । औकारान्त पुल्लिङ्गो ग्लौगञ्च । ग्ले । ग्लावौ ग्लव ।
 सम्प्रोक्तेऽपि तद्वत् । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लाव । ग्लावा । ग्लौभ्याम् ।
 ग्लौभि । इत्यादि । इत्यौकारान्त ।

इति स्वरान्ताः पुल्लिङ्गा ।

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ।

अकारान्तं स्त्रीलिङ्गोऽप्रसिद्ध । आकारान्त स्त्रीलिङ्गो रम्भाशब्द ।

गौ ।

आ श्रद्धा ॥ २०९ ॥ आकारान्त रभ्याख्य श्रद्धामज्ञो भवति ।

श्रद्धायाः
 मो

श्रद्धायाः सिलोपम् ॥ २१० ॥ श्रद्धाया पर. सिलोपमापद्यते ।

सम्बुद्धौ च ॥ २१२ ॥ श्रद्धाया एत्वं भवति सम्बुद्धौ परे । हे
रम्भे । हे रम्भे । हे रम्भाः । रम्भा । रम्भे रम्भा ।

टौसोरे ॥ २१३ ॥ श्रद्धाया एत्वं भवति टौमोः परतः । रम्भया ।
रम्भाभ्याम् । रम्भाभिः । ट्वत्सु ।

ट्वन्ति यैयास्यास्याम् ॥ २१४ ॥ श्रद्धाया. पराणि ट्वन्ति
वचनानि यै यास् यास् याम् भवन्ति यथासंख्यम् । रम्भाभ्याम् । रम्भाभ्यः ।
रम्भायाः । रम्भाभ्याम् । रम्भाभ्य । रम्भायाः । रम्भयो । रम्भाणाम् ।
रम्भायाम् । रम्भयोः । रम्भासु । एवं शाला माला दोन्वा भार्या कान्ता
अङ्गना वनिता जाया माया प्रभृतयः । सर्वनाम्नस्त्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीलिङ्गे ।

स्त्रियामादा ॥ २१५ ॥ स्त्रियां वर्तमानादकारान्तादाप्रत्ययो भवति
विभक्तिपरे । सर्वा । सर्वे । सर्वाः । हे सर्वे । हे सर्वे । हे सर्वाः । सर्वाम् ।
सर्वे । सर्वाः । सर्वया । सर्वाभ्याम् । सर्वाभिः । ट्वत्सु ।

सर्वनाम्नस्तु मसवो ह्रस्वपूर्वाश्च ॥ २१६ ॥ सर्वनाम्न श्रद्धायाः
पराणि ट्वन्ति वचनानि यै याम् याम् याम् भवन्ति यथासंख्यं सह सुना
ह्रस्वपूर्वाश्च । सर्वभ्यः । सर्वाभ्याम् । सर्वाभ्य । सर्वभ्याः । सर्वाभ्याम् । सर्वाभ्यः ।
सर्वभ्याः । सर्वयोः । आभिः । मुराभिः सर्वतः । सर्वाभ्याम् । सर्वभ्याम् । सर्वयोः ।
सर्वासु । एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् । अल्हादीनां तु
सप्तानां रम्भाशब्दवत् । अल्प प्रथम चरम तय अय कपिपय अर्य गणे सप्त ।
द्वितीयाशब्दस्य तु भेदः । द्वितीया । द्वितीये । द्वितीयाः । हे द्वितीये । हे
द्वितीये । हे द्वितीयाः । द्वितीयाम् । द्वितीये । द्वितीयाः । द्वितीयया ।
द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयाभिः । ट्वत्सु ।

द्वितीयातृतीयाभ्यां वा ॥ २१७ ॥ द्वितीयातृतीयाभ्यां पराणि ट्वन्ति
वचनानि यै यास् यास् याम् भवन्ति यथासंख्यं सह सुना ह्रस्वपूर्वाश्च वा ।

द्वितीयस्यै, द्वितीयायै । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयाभ्य । द्वितीयम्या, द्वितीयाया ।
द्वितीयाभ्याम्, द्वितीयाभ्य । द्वितीयम्या द्वितीयाया, । द्वितीययो । सर्गादौ
अपठितत्वात् न सुरागम । द्वितीयानाम् । द्वितीयम्याम्, द्वितीयायाम् । द्विती
ययो । द्वितीयासु । एवं तृतीयाशब्दोऽपि । अन्यत्र रम्भाशब्दवत् । जरा-
शब्दस्य तु भेद । व्यञ्जने रम्भाशब्दवत् ।

जरा जरः स्वरे वा ॥ २१८ ॥ जराशब्दो जरस् वा भवति विभ-
क्तिस्वरे परे । जरे, जरसौ । जरा, जरस । हे जरे । हे जरे, हे जरसौ हे ।
जरा, हे जरस । जरा, जरस । जरे, जरसौ । जरा, जरस । जरसा, जरया । जरा-
भ्याम् । जराभि । जरायै, जरसे । जराभ्याम् । जराभ्य । जराया, जरस ।
जराभ्या, जगभ्य । जराया, जरस । जरयो, जरसो । जराणाम्, जरसाम् ।
जराया, जरसि । जरयो, जरसो । जरासु ।

ह्रस्वोऽम्बार्थानाम् ॥ २१९ ॥ अम्बार्थाना द्विस्वराणा श्रद्धासज-
काना सम्बुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे अम्ब । हे अम् । हे अल्ल । हे अत ।
एवमादयोऽम्बार्था । अन्यत्र रम्भाशब्दवत् ।

न ऋस्वराणाम् ॥ २२० ॥ बहुस्वराणामम्बार्थाना श्रद्धासजकाना
ह्रस्वो न भवति सम्बुद्धौ सौ परे । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ।
इत्याकागन्ता । श्कारान्त स्त्रीलिङ्गो रुचिशब्द । रुचि । रुची । रुचय ।
हे रुचे । हे रुची । हे रुचय । रुचिम् । रुची । स्त्रीलिङ्गत्वात्म्य न्या-
भाव । रुची । तृतीयैक्यचनेऽपि तस्मात्तत्त्वाभाव । रुच्या । रुचिभ्याम् ।
रुचिभि । ङवत्सु ।

ह्रस्वश्च ङवति ॥ २२१ ॥ ह्रस्यान्वाधियुक्तौ स्थानिनौ च ह्रस्वश्च
भवति परे नदीसर्जौ वा भवत । यत्र नदीसर्जा तत्र ।

नद्या णेऽग्रामामाम् ॥ २२२ ॥ नदीमत्रकात्पगणि ङवन्ति यत्र-

नानि ऐ आस् आस् आम् भवन्ति यथासंख्यम् । नदीसंज्ञामावे मुनि-
शब्दवत् । रुच्यै, रुचये । रुचिभ्याम् । रुचिभ्य । रुच्या, रुचे । रुचिभ्याम् ।
रुचिभ्य । रुच्या, रुचे । रुच्यो । रुचीनाम् । रुच्याम्, रुचौ । रुच्यो । रुचिपु ।
एवं बुद्धि वृद्धि कीर्ति कान्ति वृत्ति युक्ति श्रेणि पङ्क्ति प्रभृतय । द्विश-
ब्दस्य तु भेद । त्यदादित्वात् अ आदेश आ प्रत्ययश्च । द्वे । हे द्वे ।
द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयो । द्वयो । त्रिशब्दस्य तु भेद ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ विभक्तौ ॥ २२३ ॥ स्त्रियां
वर्तमानयोश्चिचत्वाश्चब्दयो तिसृ चतसृ आदेशौ भवत विभक्तौ पत्त ।
धुटि चेत्यरि प्राप्ते नाधनानाधनार्थोऽयं योग ।

तौ रं स्यरे ॥ २२४ ॥ तौ तिस्र चतसृ आदेशौ रं प्राप्नुतो
विभक्तौ म्वरे ष । तिस्र । हे तिस्र । तिस्र । तिस्रभि । तिस्रभ्य ।
तिस्रभ्य ।

न नामि दीर्घम् ॥ २२५ ॥ तौ तिस्र चतस्र आदेशौ दीर्घञ्च न
प्राप्नुयत सनावामि परे । तिस्रणाम् । तिस्रपु । इति इकारान्त । ईका-
रान्त स्त्रीलिङ्गो नदीशब्द ।

ईदृशोऽभ्याख्यायौ नदी ॥ २२६ ॥ म्ब्याख्यावीदृशौ नदीसज्ञौ
भवत ।

ईकारान्तात्मिः ॥ २२७ ॥ नदीसज्ञादीकारान्तात्पर मिलोप-
मापद्यते । नदीसज्ञादन्तप्रहणाधिस्यान्नदाद्यञ्चीत्यादिना विहितादीकारात्पर
सिलोपमापद्यते । नदी । नद्यौ । नद्य ।

मंजुद्वौ ह्रस्वः ॥ २२८ ॥ नद्या संजुद्वौ ह्रस्वो भवति । हे नदि ।
हे नद्यौ । हे नद्य ।

अमृशमोगादिलोपम् ॥ २२९ ॥ नदीमंजुदात्परयो अमृशोरादि-

लोपनापद्यते । नदीम् । नद्यौ । नदी । नद्या । नदीभ्याम् । नदीभिः । ड्वत्सु ।
 नद्या ऐआसासामित्यादयः । नद्यैः । नदीभ्याम् । नदीभ्यः । नद्या । नदी-
 भ्याम् । नदीभ्यः । नद्या । नद्योः । नदीनाम् । नद्याम् । नद्योः । नदीषु । एवं
 गौरी गान्धारी वाणी भारती गायत्री सावित्री सरस्वती गोमती गोमिनी
 भामिनी क्रोष्टी महिषी मही पृथ्वी सौरभेयी प्रभृतयः ॥

मही मन्दाकिनी गौरी सखी भागीरथी नदी ।

पुरी नारी पुरन्धी च सैरन्त्री सुरमुन्दरी ॥ १ ॥

मृगी वनचरी देवी शर्परी वरपर्णिनी ।

मिही हैमवती घात्री धरित्रीत्येवमादयः ॥ २ ॥

स्त्रीशब्दस्य तु भेदः । स्त्री—

स्त्री नदीम् ॥ २३० ॥ स्त्रीशब्दो नदीम्ब्रवति विभक्तौ परत ।

स्त्रीशब्दस्य पृथङनदीसजाकरणं किञ्चिद् / ह्रस्वश्च ड्वति वा इति सूत्रो-
 क्तविक्ल्वनिर्णयार्थम् । स्त्री ।

स्त्री च ॥ २३१ ॥ स्त्रीशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिम्बरे परे ।
 स्त्रियौ । स्त्रियः । हे स्त्रिः । हे स्त्रियौ । हे स्त्रियः ।

वाम्शसोः ॥ २३२ ॥ स्त्रीशब्दो वा धातुवद्भवति अम्ब्रमो
 परत । स्त्रीम्, स्त्रियम् । स्त्रियौ । स्त्री, स्त्रियः । स्त्रियाः । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभिः ।
 स्त्रियैः । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः । स्त्रियोः ।
 स्त्रीणाम् । स्त्रियाः । स्त्रियोः । स्त्रीषु ॥ श्रीशब्दस्य तु भेदः । श्री । ईदृतो-
 रियुषो स्त्रे इति स्मृतादविवादेशः । श्रियौ । श्रियः । अनित्यनदीन्वान्-
 बुद्धौ ह्रस्वो नास्ति । हे श्रीः । हे श्रियौ । हे श्रियः । श्रियम् । श्रियौ । श्रियः ।
 श्रियाः । श्रीभ्याम् । श्रीभिः । ड्वत्सु—नद्या ऐआसामाम् । पश्चाद्दीदृतो-
 रियुषो स्त्रे । नदीपक्षे ऐआसादयः । श्रियैः, श्रियेः । श्रीभ्याम् । श्रीभ्यः ।

श्रिया, श्रिय । श्रीम्याम् । श्रीभ्य । श्रिया, श्रिय । श्रियो । आमि ।

भ्रान्त्याभ्रान्तियुवौ आमि ॥ २३३ ॥ भ्रान्त्याभ्रान्तियुवभ्रान्तिनी
आमि परे वा नदीमजौ भवन । मिद्धे मन्थारम्भो नियमाय । किं नदीय
त्कार्ये । आमि च नु इति नुगगमः । अन्यत्र ' इदृतोरियुवौ म्भरे '
इति इय् उन् । श्रीणाम् श्रियाम् । श्रियाम् श्रियि । श्रियो । श्रीपु ।
रक्ष्मीशब्दस्य तु भेदः । एव दर्शनाङ्कनयो ।

लक्ष्मीमोऽन्तश्च ॥ २३४ ॥ लक्ष्मातोरीप्रत्ययो भवति मोऽन्तश्च ॥
इंकारोऽन्त यस्य लिङ्गस्येति वचनात् ईकारान्तात्परिरिति सेर्लोपो न भवति ।

अनीलक्ष्मीतरीतन्त्री-हीधीश्रीणामुणादितः ।

अपि स्त्रीलिङ्गजातीना मिलोपो न कदाचन ॥ १ ॥

रक्ष्मी । लक्ष्म्यौ । लक्ष्म्य । अन्यत्र नदीशब्दवत् । इति ईकारान्ताः ।
उकारान्त स्त्रीलिङ्गश्चञ्चुशब्द । म च रचिञ्जवत् । निशेषस्तु उत
ओचमसादेशश्च । चञ्चु । चञ्चू । चञ्चय । हे चञ्चो । हे चञ्चू । हे चञ्चय ।
चञ्चुम् । चञ्चू । चञ्चु । चञ्चू । चञ्चुम्याम् । चञ्चुमि । ह्रस्वश्च ह्रस्वतीति वा
नदीशब्दावादेशामादय । परे भानुगान्धवत् । चञ्चू, चञ्चव । चञ्चुम्याम् ।
चञ्चुम्य । चञ्चू । चञ्चो । चञ्चुम्याम् । चञ्चुम्य । चञ्चू, चञ्चो । चञ्चोः ।
चञ्चूगाम् । चञ्चून्, चञ्चौ । चञ्चौ । चञ्चुपु । एव उट् तनु प्रियहु
न्नायु उट् कर्णु धनुसभृतय । इत्युक्तागन्ता ॥ उकारान्त स्त्रीलिङ्गो वधू-
शब्द । मौ-अनीकागन्तत्वात् ईकारान्तस्मिगिति सेर्लोपो न भवति ।
वधू । वधूः । वध्व । मनुद्धौ ह्रस्व । हे वधु । हे वधूः । हे वध्व ।
अन्यत्र नदीशब्द । एव अगाव् कच्छ यगाव् चञ्चु तद्व वनउट् कट् क-
ण्ड पाणप्रभृतय । धृशब्दस्य तु भेदः । मौ-भू ।

भ्रूर्धातुवत् ॥ २३५ ॥ भ्रूशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्वरे परे ।
 भ्रुवौ । भ्रुव । सम्बोधनेऽप्यनित्यनदीत्वात् समुद्धौ ह्रस्वो नाम्ति । अ-
 न्यत्र नदीवत् । हे भ्रू । हे भ्रुवौ । हे भ्रुव । भ्रुवम् । भ्रुवौ भ्रुव ।
 भ्रुवा । भ्रुव्याम् । भ्रुभि । भ्रुवे, भ्रुवै । भ्रुव्याम् । भ्रुव्य । भ्रुवा,
 भ्रुव । भ्रुव्याम् । भ्रुव्य । भ्रुवा, भ्रुव. । भ्रुवो । भ्रुवाम् ।
 भ्रुवि, भ्रुवाम् । भ्रुवो । भ्रुवु ॥ इत्युकारान्ता ॥ ऋकारान्त स्त्रीलिङ्गो
 मातृशब्द । माता । मातरौ । मातर । हे मात । हे मातरौ । हे मातर ।
 मातरम् । मातरौ । मातृ । स्त्रीलिङ्गत्वात्सस्य नत्वाभाव । इत्यादि ।
 अन्यत्र पितृशब्दवत् । एव दुहितृ ननान्दृप्रभृतय । स्वयादीना च पूर्ववत् ।
 स्वसादय के ?

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वसादिप्प्रध्यगीपत ॥ १ ॥

शसादौ मातृशब्दवत् । इति ऋकारान्ता । ऋकार लृकार लृकार एका-
 रान्ता अप्रसिद्धा । ऐकारान्त स्त्रीलिङ्गो सुरैशब्द । स च रैशब्दवत् ।
 सुरा सुरायौ सुराय । सम्बोधनेपि तद्वत् । सुरायम् सुरायौ सुराय ।
 सुराया सुराभ्याम् सुराभि । सुराये सुराभ्याम् सुराभ्य । सुराय सुराभ्याम्
 सुराभ्य । सुगय सुरायो सुरायाम् । सुरायि सुरायो सुरायु ।
 इत्यैकारान्ता । ओकारान्त स्त्रीलिङ्गो गोशब्द । स च पूर्ववत् । औका-
 रान्त स्त्रीलिङ्गो नौशब्द । न च ग्लौशब्दवत् । इत्यौकारान्ता ।

इति स्वरान्ता स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ।

अकारान्तो नपुंसकलिङ्ग कन्शब्द । सौ-

अकारादसम्बुद्धौ भुव ॥ २३६ ॥ अन्रान्तात्तुंनकलिङ्गात्परयो
म्यमोर्लोपो भवति भुगगमश्चाम्बुद्धौ । कुले ।

औगीम् ॥ २३७ ॥ नपुंसकलिङ्गात्पर औरीनापद्यते । कुले ।

जम्बुर्मानपुंमके ॥ २३८ ॥ जम्बुर्मानपुंसकलिङ्गे घुट्मंजौ भवत ।

जम्बुर्मानोः शिः ॥ २३९ ॥ सर्वनपुंसकलिङ्गात्परयोर्जम्बुर्मानो
शिर्भवति । शकार सर्वाङ्गार्थे ।

घुट्स्वराद्धुटि तुः ॥ २४० ॥ घुट् पूर्व स्वरान्ताश्च नपुंसकलिङ्गे
घुटि पर नुगगमो भवति । घुटि चाम्बुद्धौ इति दीर्घे । कुलानि । हे तुल ।
हे तुले । हे कुलानि । पुनरपि । कुम् । तुले । कुलानि । कुलेन । कुला-
भ्याम् । तुले । अत परं पुरपशब्दवत् ॥ एवं दान धन धान्य मित्र वस्त्र
वसन वदन नसन पुष्य पाप सुख दुःखान्य । सर्वानान् प्रथमाद्वितीययो
कुलशब्दवत् । मरम् । मरे । मराणि । पुनरपि । अन्यत्र पुलिङ्गवत् ।
अन्यशब्दान्य तु भेद ।

अन्यादेन्तु तुः ॥ २४१ ॥ अन्यादेर्नपुंसकलिङ्गात्परयो म्यमोर्लोपो
भवति तुगगमश्च । द्वितीयन्तुशब्द किमर्थम् । अमम्बुद्धयधिकारनिवृ-
त्त्यर्थम् ।

वा विरामे ॥ २४२ ॥ विरामे धुटा प्रथमस्तृतीयो वा भवति । अन्यन्,
अन्यद् । अन्ये । अन्यानि । हे अन्यद्, हे अन्यन् । हे अन्ये । हे
अन्यानि ॥ शेषं पुंसन् । एवमेकत्र वर्जयित्वा अन्यतरप्रभृतय ।

नैकतरस्य ॥ २४३ ॥ एकताशब्दान्य नपुंसकलिङ्गे तुगगमो न भ-
वति । एकतरम् । एकतरे । एकतराणि । हे एकतर । हे एकतरे । हे
एकतराणि । पुनरपि । अन्यत्र सर्वाशब्दवत् । इत्यकारान्ता ।
नपुंसकलिङ्ग सोमपशब्द ।

स्वरो हर्स्वो नपुसके ॥ २४४ ॥ नपुसकलिङ्गे वर्तमान स्वरो ह-
स्वो भवति । सोमपम् । सोमपे । सोमपानि । हे सोमप । हे सोमपे । हे
सोमपानि । पुनरपि । सोमप । सोमप । सोमपानि । शेष पुल्लिङ्गवत् ।
इत्याकारान्ता । इकारान्तो नपुसकलिङ्गो वारिशब्द । सौ-

नपुसकात्स्यमोर्लोपो न च तदुक्त ॥ २४५ ॥ नपुसकात्परयो
न्यमोर्लोपो भवति तदुक्त कार्यं न भवति । वारि ।

नामिन स्वरे ॥ २४६ ॥ नाम्यन्तान्नपुसकलिङ्गानुरागमो भवति
स्वरे परे । औरीमिति ईत्व णत्वञ्च । वारिणी । जसि पूर्ववत् नुरागम ।
साप्तान्त्रविशेषयोर्विशेषो विधिर्विद्यमान् इति न्यायात् । उक्तञ्च ।

सामान्यशास्त्रतो नून विशेषो बलवान् भवेत् ।

परेण पूर्वमाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ १ ॥

बुटस्वराद्बुटि नु इत्यनन सूत्रेण नुरागमो भवतीत्यर्थ ॥

इन्हन्पूर्पार्यम्णा शौ च ॥ २४७ ॥ इन् हन् पूप् अर्यमन्
इत्येतपानुपधाया दीर्घा भवति नपुसकलिङ्गे जसुशसोरादशौ शौ चासम्बुद्धौ
शौ च पर । वारीणि ।

नाम्यन्तचतुरा ङां ॥ २४८ ॥ नाम्यन्तम्य नपुसकलिङ्गाम्य चत्वार
शब्दम्य च यदुक्तं कार्यं तत् वा भवति सम्बुद्धौ पर । प्रत्ययलोप प्रत्ययन्क्षण
न याति इति न्यायात् , ह वारि हे वार । हे वारिणी । हे वारीणि ।

१ पर्जन्यरक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वस्थारि ह्रस्व । काण्डे बुड्भे काण्डाभूत बुल्-
मित्यत्र नपुसक इति लिङ्गोपादानात् भवति । युगवरत्राय युगवरत्रार्थमित्यत्रा
रसद् बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति न भवति ॥

२ तदुक्तं च कार्यं किं ? ह वारे इत्यत्र “ सम्बुद्धौ च ” इति सूत्रेण एव
भवति ॥

पुनरपि—वारि । वारिणी । वारीणि । वारिणा । वारिभ्याम् वारिभि ।
 वारिणे । वारिभ्याम् । वारिभ्य । वारिण । इत्यादि । आमि । 'नामिन स्वरे'
 प्राप्ते सति सात्रन्यविशेषयोर्निशेषो विधिर्बलवान् इति न्यायात् आमि च
 नुरिति नुरागमो भवति । दीर्घमामि सनौ । वारीणाम् । वारिणि । वारिणो ।
 वारिषु ॥ अस्थि दधि सक्थि अक्षिशब्दाना प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् ।
 अस्थि । अस्थिनी । अस्थीनि । पुनरपि—अस्थि । अस्थिनी । अस्थीनि ।
 टादौ—

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्यामनन्तटादौ ॥ २४९ ॥ नपुसकलिङ्गाना-
 मस्थ्यादीनामन्तोऽन् भवति टादौ स्वरे पर ।

अवमसयोगादनोऽलोपोऽलुप्तप्रच पूर्वविधौ ॥ २५० ॥ अवा-
 सयोगात्परस्य अनोऽकारस्य लोपो भवति अधुटि स्वरे पर स चालुप्तवद्भवति
 पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । अस्थना । अस्थिम्याम् । अस्थिभि ।
 अस्थने । अस्थिभ्याम् । अस्थिभ्य । अस्थ्न् । अस्थिभ्याम् । अस्थिभ्य ।
 अस्थ्न् । अस्थो । अस्थाम् ।

ईडोर्ना ॥ २५१ ॥ अत्रमसयोगापरस्य अनोऽकारस्य लोपो
 भवति वा ईडयो नपुसकलिङ्गे ओकारादशे ईकार सप्तम्येकवचन परत
 स चालुप्तवद्भवति पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । अस्थिन्, अस्थनि ।
 अस्थनो । अस्थिषु । एव दधि सक्थि अक्षिशब्दा । शुचिशब्दस्य
 प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । शुचि । शुचिनी । शुचीनि । सम्बुद्धाव
 विशय । पुनरपि—शुचि । शुचिनी । शुचीनि ।

१ मयोगार्थेऽ इति सत्य लोपो भवति तस्मात्कारणात् अङ्गतवदिति
 वचन ।

टाढौ भाषितपुंस्कं पुंनद्वा ॥ २५२ ॥ नाम्यन्तं भाषितपुंस्कं
नपुंसकलिङ्गं टाढौ स्वरे वा पुंनद्भवति ।

यन्निमित्तमुपादाय पुंमिं लिङ्गे प्रवर्त्तते ।

ह्रीवृत्तौ तदेव स्यात्तद्धि भाषितपुंमकम् ॥ १ ॥

शुचि भूमिगतं तोयं शुचिनांरी पतिव्रता ।

शुचिर्धर्मपरो राजा ब्रह्मचारी सदा शुचिः ॥ २ ॥

शुच्या, शुचिना । शुचिभ्यः । शुचिभिः । शुचिने, शुचये । शु-
चिभ्याम् । शुचिभ्यः । इत्यादि ॥ द्विशब्दस्य तु भेदः । त्पदाक्ष्वं औ-
रीमिति ईत्वं च । द्वे । हे द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् ।
द्वयो । द्वयो । त्रिशब्दस्य जमशमोर्नरिशब्दवत् । त्रीणि । त्रीणि ।
त्रिभिः । अन्यत्र पुंलिङ्गवत् इति इकारान्ता । ईकारान्तो नपुंसकलिङ्गो
ग्रामगीशब्दः । तस्य मरो ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वत्वे शुचिशब्दवत् ।
टाढौ भाषितपुंस्कं पुंनद्वाभौ भवति त्रिफुपेन । ग्रामणि । ग्रामणिनी ।
ग्रामणीनि । पुनरपि—ग्रामणि । ग्रामणिनी । ग्रामणीनि । ग्रामणिना । अ-
नेकाक्षयोन्वययोगाद् व्यौ इति यच्चम । ग्रामश्या । ग्रामणिभ्याम् ।
ग्रामणिभिः । ग्रामणिने । ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभ्यः । इत्यादि ।
आमि नुगमन । दीर्घग्रामि मर्ना इति दीर्घः । ग्रामणीनाम् ।
पुंनद्वावे । ग्रामश्याम् । ग्रामणिनि । पुंनद्वति—नियो डिराम् इति आम् ।
यत्वं पूर्ववत् । ग्रामश्याम् । ग्रामणिनो, ग्रामयो, ग्रामणियु । सम्बोधने—
नाम्यन्तचतुर्ग वा । हे ग्रामणे, हे ग्रामणि । हे ग्रामणिनी । हे ग्रामणीनि । एवम-

१ एक एव हि यः शब्दस्त्रियु लिङ्गेषु वर्त्तते । एकमेवार्थमाख्याति तदि
भाषितपुंमकम् । २ अत्र । त्रियु लिङ्गेषु वर्त्तते । एकमेवार्थमाख्याति तदि भा-
षितपुंमकम् । इति पाटोसि । उत्तरपद्यायोदाहरणैरप्यमेव समीचीनो भवति ।

अणी सेनानीप्रभृतय ॥ इति ईकारान्ताः । उकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वस्तु-
 शब्दः । स च वारिण्यब्दवत् । वस्तु । वस्तुनी । वस्तूनि । सम्बोधने—हे
 वस्तु, हे वस्तो । हे वस्तुनी । हे वस्तूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे परे नियं
 नपुंसकं । आमि परे—आमि च नु । दीर्घमामि मनौ इति दीर्घः । वस्तूनां ।
 वस्तुनि । वस्तुनो । वस्तुषु । मृदुशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिण्यब्दवत् ।
 मृदु । मृदुनी । मृदूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे परे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति
 विकल्पेन पुंवद्भावः । शुचिवत् । मृदुना २ । मृदुभ्यां । मृदुभिः । इत्यादि ।
 एवं षट् लघु गुरु प्रभृतयः । ड्युकारान्ताः । उकारान्तो नपुंसकलिङ्ग
 खल्यशब्दः । तस्य स्वरो ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वत्वे सेनानीशब्दवत् ।
 खल्यु । खल्युनी । खल्यूनि । पुनरपि । टादौ भाषितपुंस्कमिति विकल्पेन
 यत्र पुंवद्भावस्तत्र सेनानीशब्दवत् । खल्युना, खल्युवा । खल्युभ्यां । खल्युभिः ।
 इत्यादि । एवं मरुद् काण्टशब्द प्रभृतयः । ड्युकारान्ता । ऋकारान्तो
 नपुंसकलिङ्गः कर्तृशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिण्यब्दवत् । कर्तुं ।
 कर्तुणी । कर्तुणि । पुनरपि । टादौ पुंवद्भावात्पुङ्गवद्वा । कर्त्रा, कर्तृणा ।
 कर्तृभ्यां । कर्तृभिः । कर्त्रे, कर्तृणे । कर्तृभ्या । कर्तृभ्यः । कर्तु, कर्तृणः ।
 कर्तृभ्यां । कर्तृभ्यः । कर्तुः, कर्तृण । कर्तृभ्यां । कर्तृभ्यः । कर्तु, कर्तृणः ।
 कर्त्रा, कर्तृणोः । आमि परे नुगमनः । कर्तृणाम् । कर्तृणि, कर्तरि । कर्त्रोः ।
 कर्तृणोः । कर्तृषु । सम्बोधने—हे कर्तु, हे कर्तः । हे कर्तुणी । हे कर्तुणि ।
 बहुकोष्टशब्दस्य तु भेदः । क्रोष्टुः ऋत उन्मन्बुद्धौ इत्यादिना उभयति ।
 ऋसि व्यञ्जने नपुंसके च इति ऋत उकारः । बहुक्रोष्टु । बहुक्रोष्टुनी ।
 बहुक्रोष्टूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पेन
 पुंवद्भावः । अयमेकविकल्पः ।

× टादौ स्वरे वा ॥ २०२ ॥ क्रोष्टुशब्दस्य ऋत उर्वा भवति

टादौ म्वरे परे । इति द्वितीयविकल्पः । इति उभयविकल्पे त्रैरूप्यं । बहुकोप्टुना, बहुकोप्टृणा, बहुकोप्ट्रा । बहुकोप्टुभ्यां । बहुकोप्टुभि । इत्यादि । सम्बोधनं । हे बहुकोप्टु, हे बहुकोप्टो । हे बहुकोप्टुनी । हे बहुकोप्टुनि । इत्यादि । ऋकार लृकार लृकारान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः ॥ ऐकारान्तो नपुंसकलिङ्गो अतिरैशब्दः । तस्य ह्रस्वत्वे—

सन्ध्यक्षराणामिदुतौ ह्रस्वादेशे ॥ २५३ ॥ सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वादेशे सति इदुतौ भवत । तपरकरणमसन्देहार्थं । इति एकारस्यैकारस्य च ह्रस्व उकार । ओकारम्यौकारस्य च ह्रस्व उकारः । अतिरि । नामिन म्वरे इति नुरागमः । अतिरिणी । अतिरीणि । पुनरपि । टादौ स्वरे भापितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पेन पुंवद्भावः । यत्र पुंवद्भावस्तत्र सुरैशब्दवत् । अतिरिगा, अतिराया । व्यञ्जनादौ प्रत्यये परे रैरिति आत्वं । कुतः ? एकदेशविहितमनन्यवत् इति न्यायात् । अतिराभ्या । अतिराभि । अतिरिणं, अतिराये । अतिराभ्या । अतिराभ्यः । इत्यादि । इति ऐकारान्ताः । ओकारान्तो नपुंसकलिङ्गश्चित्रगोशब्दः । तत्र ओकारस्य ह्रस्व उकारः । मृदुशब्दवत् । चित्रगु । चित्रगुणी । चित्रगूणि । पुनरपि । टादौ स्वरे भापितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पः । चित्रगुणा, चित्रगवा । इत्यादि । इति ओकारान्ताः । औकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽतिरौशब्दः । तत्रापि औकारस्य ह्रस्व उकारः । तस्य प्रथमाद्वितीययोर्वाशब्दवत् । अतिनु । अतिनुनी । अतिनुनि । पुनरपि । टादौ म्वरे भापितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पः । अतिनुना, अतिनाया । इत्यादि । इत्यौकारान्ताः ॥

इति स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गा ।

अथ व्यञ्जनान्ताः पुल्लिङ्गशब्दा यथाक्रमेणोच्यन्ते ।

कवर्गान्ता पुल्लिङ्गशब्दा अप्रसिद्धा । चकारात् पुल्लिङ्ग सुवाच
शब्द । सो-व्य-ञ्जनाच्चेति सिलोप । दादृह्य ग इत्यनुवर्तते ।

चवर्गदृगादीना च ॥ २५४ ॥ चवर्गान्तस्य दृश इत्येवमादीना
च गो भवति विराम व्यञ्जनान्तौ च ।

* फटान्ते धुटा प्रथम ॥ ७६ ॥ फटान्ते वर्तमानाना धुटा
वर्णाना प्रथमो भवति अघोप । प्रथम इत्यनुवर्तते ।

* वा विराम ॥ २४० ॥ विरामे धुटा प्रथमन्तृतीयश्च वा भवति ।
सुवाक् सुवाग्, सुवाचौ । सुवाच । एव सम्बुद्धौ । सुवाच । सुवाचौ । सुवाच ।
सुवाचा । सुवाग्म्या । सुवाग्भि । सुवाचे । सुवाग्म्या । सुवाग्म्य । सुवाच । सु
वाचा । सुवाचा सुवाचि । सुवाचो । सुपि गत्व ।

अघोपे प्रथम ॥ २५५ ॥ अघोप पर धुग प्रथमो भवति । इति
कञ्च । नामिङ्गत्यादिना मस्य पथ ।

कपयोगे क्ष ॥ २५६ ॥ ककारपकारयोर्योग क्षो भवति सुवाक्षु ।
कवर्गप्रथम शपसेषु द्वितीयो वा ॥ २५७ ॥ कवर्गप्रथमस्य
द्वितीयो भवति शपसेषु फतो वा । सुवात्सु । प्रत्यञ्चशब्दस्य तु भेद ।
चवर्गदृगादीना चेत्यत्र चवर्गदृष्टवलाच्च युन कृष्णा प्रागेव गत्व ।

मनोरनुस्वारो धुटि ॥ २५८ ॥ अनन्त्ययोर्मकारनकारयोगनुस्वारो
भवति धुटि पर ।

वर्गे वर्गान्त ॥ २५९ ॥ अनुस्वारो वर्गे पर वर्गात्तो भवति ।

सयोगान्तस्य लोप ॥ २६० ॥ फस्य सयोगान्तस्य लोपो भवति
विरामे व्यञ्जनादौ च । फलत् । फलद्यौ । फलद्यच्च । फलत् । प्रत्यङ्गौ ।

व्यञ्जनाभोऽनुपङ्गः ॥२६१॥ धातुलिङ्गयोरन्त्याद्यञ्जनाद्य. पूर्वा
नकार. सोऽनुपङ्गसज्ञो भवति । अणुद् स्वरे लोपमित्यनुवर्तते । व्यञ्जने
चैवा निरिति च ।

अनुपङ्गश्चाकुञ्चेत् ॥ २६२ ॥ अनुञ्चेरिदनुमन्धवर्जितम्यानुपङ्गो-
लोपमापद्यते अणुद्स्वरे व्यञ्जने च परे ।

अञ्चैरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ २६३ ॥ अञ्चैरलोपो भवति पृ-
र्वस्य च दीर्घो भवति अणुद् स्वरादौ । प्रतीच । प्रतीचा । प्रत्यम्भ्या । प्रत्य-
ग्भि । इत्यादि । एव प्राश्च सम्यञ् प्रभृतय । अनुञ्चेरिति किं ? णुद् ।
कुञ्चौ । कुञ्च । कुञ्च । कुञ्चौ । कुञ्च । कुञ्चा कुञ्चम्भ्या । कुञ्चभि । सप्तम्या
तु—

डात् ॥ २६४ ॥ डाल्प्रस्य सम्य पो भवति । कुङ्कु । इत्यादि ।
ददनुबन्धवर्जितम्येति किं ? मुकन्प्शञ् । कसि गतिशासनयो । अत
एव वर्जनादिदनुमन्गाना धातूना नारागमोऽप्तीति । सुपूर्वक सुनु कंमं
किप् । किप् सर्वापरिलोप । कृत्तद्धितममासाश्चेति लिङ्गसंज्ञा । प्रथमै-
कचनं सि । व्यञ्जनाच्चेति सेलोप । मनोरनुस्वारो धुटि इति नकार-
म्यानुस्वारे प्राप्ते सर्गविधिभ्यो लोपविधिरेत्यानिति न्यायात् संशोपान्तम्य
लोप इति नित्यं सकारलोप । मुकन् । न्ये परे मनोरनुस्वारो धुटि इति
अनुस्वार । षड्साहचर्याद्ध तोर्दीर्घो न म्यात् । मुकणौ । मुकंण । मुकमं ।
मुकंमौ । मुकण । मुकमा । मुकन्म्या । मुकन्मि । इत्यादि । मन्धो-
धनेऽपि तद्वत् ।

नाञ्चैः पूजायां ॥ २६५ ॥ पूजायै वर्तमानस्य अघोरानुपङ्गस्य
लोपो न भवति अणुद्स्वरे व्यञ्जने च परे । प्राद् । प्राद्यौ । प्राद्य । हे
प्राद् । हे प्राद्यौ । हे प्राद्य । प्राद्यं । प्राद्यौ । प्राद्य । प्राद्या । प्राद्-

न्याम् । प्राङ्भि । इत्यादि । सुपि विशेष । डात्परस्य सस्य षो भवति ।
प्राङ्पु । अञ्चु गतिपूजनयो । प्रपूर्वक प्राञ्चतीति बिप् सर्वापहारिलोप ।
वृत्तद्वितसमामाश्रेति लिङ्गसत्रा । यत्र गत्यर्थस्तत्र अनुपङ्गश्चाकुञ्चेत् इत्य-
नुपङ्गलोप । यत्र पूनार्थस्तत्र नाञ्चे पूजायामिति अधुम्बरे व्यञ्जने अनु-
पङ्गलोपो न भवति । अदद्दञ्चशब्दस्य तु भेद । अञ्चु अदसपूर्व —
अमुमञ्चतीति बिप् चेति बिप् प्रत्यय । क्विपि सति—

निष्पदेययोश्चान्त्यस्वरादेरुपञ्चती कौ ॥ २६६ ॥ विष्कदेव
यो सर्मान्श्चान्त्यस्वरादेरवयवश्चाञ्चतो बिभन्त परेऽद्रिरादशो भवति ।
इति सकारसहितस्य अकारस्य अद्रिरादेश । इवर्णो घञ् । अदद्दञ्चु इति
मिश्ने सति—

अदद्दञ्चो ढस्य बहुलं ॥ २६७ ॥ अदद्दञ्चो ढकारस्य बहुलं
मकारो भवति, मात्र परस्परस्य उत्व च अदमुयद् अदमुयञ् । अदमुयञ् ।
गञ् सम्बुद्धौ । अदमुयञ् । अदमुयञ्चौ ।

नोतो वः ॥ २६८ ॥ अदद्दञ्च इत्येतस्य उतो वत्व न भवति ।
अनुपङ्गश्चाकुञ्चेत् इति नलोप । अञ्चैरलोप पूर्वस्य च दीर्घ इति अकार-
लोप पृथस्य च दीर्घो भवति । अदमुड्च । अदमुड्चा । अनुपङ्गश्चाकुञ्चेत्
नलोप । चर्गाहगादीना च गञ् । अदमुयग्या । अदमुयगि । पूर्वत
अनुपङ्गलोपो गञ् च । अघोपे प्रथम । क् । नामिकरेत्यादिना घञ् । अन्मु
यञ् । अमुयद् । अमुयञ् । अमुयञ्च । अमुयञ्चौ । अमुद्रीच ।
अमुद्रीचा । अमुयग्या । अमुयगि । अमुयञ्चु ॥ अमुयद् । अमुयञ्चौ ।
अमुयञ्च । अमुयञ्च । अमुयञ्चौ । अमुयड्च । अमुयड्चा । अमुयग्या ।
अमुयगि । अमुयञ्चु । अदद्दद् । अदद्दञ्चौ । अदद्दञ्च । अदद्दञ्च ।
अदद्दञ्चौ । अदद्द्रीच । अदद्द्रीचा । अदद्दग्या । अदद्दगि । अदद्दञ्चु ।

परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः । .

उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चोभयोः ॥ १ ॥

उदञ्चशब्दस्य तु भेद । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्च । उदञ्चं । उदञ्चौ ।
शसादौ—

उदङ् उदीचिः ॥ २६९ ॥ 'उदङ् उदीचिर्भवति अघुट्स्वरादौ ।
उदीच । उदीचा । उदग्भ्या । उदग्भि । इत्यादि । तिर्यञ्च शब्दस्य तु
भेद । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्च । तिर्यञ्चं । तिर्यञ्चौ । शसादौ—

तिर्यङ् तिरश्चिः ॥ २७० ॥ तिर्यङ्शब्दः तिरश्चिर्भवति अघुट्-
स्वरादौ । तिरश्च । तिरश्चा । तिर्यग्भ्या । तिर्यग्भि । इत्यादि । छकारान्त-
पुलिङ्ग प्राच्छ शब्द । सौ—विरामे व्यञ्जनादिष्विति वर्तते ।

ह्रस्वपञ्चान्तेजादीनां ङः ॥ २७१ ॥ ह्रस्वपञ्चान्तानां यजादीनां च
ङो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । प्राट्, प्राड् । द्विर्भावं स्वरपरदृष्टकार ।
प्राच्छौ । प्राच्छ । सवोधनेऽपि तद्वत् । प्राच्छं । प्राच्छौ । प्राच्छ । प्राच्छा ।
प्राङ्भ्यां । प्राङ्भि । इत्यादि । इति छकारान्ता । जकारान्त पुलिङ्गो
युज्शब्द ।

युजेरसमासे नुर्घुटि ॥ २७२ ॥ युज्शब्दस्य असमासे नुगगमो
भवति घुटि परं ।

आगम उदनुबन्धः स्वरादन्त्यात्परः ॥ २७३ ॥ उदनुबन्ध आ-
गमोऽन्त्यात्स्वरात् परो भवति । मित्रवद्भागम । अथवा प्रवृत्तिप्रत्यययोरनु-
पराती आगम उच्यते । शत्रुवदादेश । दुङ् । युञ्जौ । युञ्ज । सवोधनेपि
तद्वत् । युञ्जं । युञ्जौ । युज । युजा । युग्भ्यां । युग्भि । इत्यादि । अथयुजा-
दीनां समामन्वान्नुरागमो नास्ति । अथयुग्, अथयुक्, अथयुजौ । अथयुज ।

संयोगेऽपि तद्धत् । इत्यादि । एव ऋत्विज् गुणभाज् प्रभृत्य । साधुमञ्ज् शब्दस्य तु भेद ।

संयोगादेर्धुटः ॥ २७४ ॥ संयोगादेर्धुटो लोपो भवति विरागे व्यञ्जनादौ च । व्यञ्जनाच्च सिलोपश्चवर्गद्विगादीना च गकारककारौ । साधुमर्, साधुमर् ।

धुटां तृतीयः ॥ २७५ ॥ धुटा तृतीयो भवति घोषयति सामान्ये । इति सम्य तृतीयत्वं प्राप्ते लृत्परितर्गलमा दन्त्या इति न्यायात् मकारस्य टकार । तर्गश्चटर्गयोगे चटर्गौ इति टकारस्य जकार । साधुमर्जौ इत्यादि । देवैर्ज्शब्दस्य तु भेद । मौ—इशाणान्तं इत्यादिना इत्य । देवैर्, देवैर्, देवैर्जौ, देवैर्ज । सम्बोधनेऽपि तद्धत् । देवैर्जम्, देवैर्जौ । देवेन । देवेजा । देवेडम्या । देवेर्दमि ।

टान् गुप्तादिसां ॥ २७६ ॥ टकारात्परं सुप तादिवर्गं भवति । तेन देवेट्सु, देवेदसु । एवं सघाज्प्रभृत्य । अत्रटवर्गान्ता अग्रसिद्धा । तरागन्त पुङ्गिहो मस्त्शब्द । मस्त्, मस्द्, मस्त्तौ । मस्त् । संयोगेऽपि तद्धत् । मस्त्तं । मस्त्तौ । मस्त् । मस्त्ता । धुटा तृतीय इत्यनेन दन्ते मस्दग्याम् इत्यादि । उदनुन्धस्य भवन्तशब्दस्य तु भेद । दीर्घनामि मनी इति वर्तेत ।

अन्तमन्तस्य चाघातोस्मौ ॥ २७७ ॥ अन्तु अम् इत्यंमन्तम्याघातोऽगम्य दीर्घो मौ अमच्युदौ । लिङ्गान्तनकारस्य इति नकारस्य लोपे प्राप्ते ।

नर्मयोगान्ताऽस्तुप्रश्च पूर्वविधौ ॥ २७८ ॥ नकारसंयोगान्तौ तुमाप्यनुमरद्भयत् पूर्वविधौ दीर्घादिके कर्त्तव्ये । नकारस्य लोपे राजन्तव्दार्थम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्त ।

भवतो वादेरुत्वं सम्बुद्धौ ॥ २७९ ॥ उदनुबन्धस्य भवन्तशब्दस्य
वादेरुत्वं भवति वा सम्बुद्धौ । हे भोः । सन्निपातलक्षणविधिरनिमित्तं त-
द्विघातस्य । यो यमाश्रित्य समुत्पन्नः स तं प्रति सन्निपातः । हे भवन् । हे
भवन्तौ । हे भवन्त । भवन्तं । भवन्तौ । भवतः । भवता । भवद्भ्यां ।
भवद्भिः । इत्यादि । एवं भगवन्त् अघवन्त् शब्दौ । सम्बुद्धिं विना गोम-
न्त् धनवन्त् यावन्त् तावन्त् एतावन्त् इयन्त् कियन्त् प्रभृतयः । एते शब्दा-
केन प्रकारेण सिद्धाः । भगं जानं । भगमस्यास्तीति भगवान् । अघं पापम-
स्यास्तीति अघवान् । गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । धनमस्यास्तीति धनवान् ।
तदस्यास्तीति मत्वंत्विन् इति वन्तुप्रत्ययः ।

यत्तदेतेभ्यो डावन्तुः ॥ २८० ॥ यद् तद् एतद् इत्येनेभ्यः परो
डावन्तुः प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकार अनुबन्धः ।

डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ २८१ ॥ डकार इति अन्त्यस्वरा-
देर्लोपार्थः । उकार उच्चारणार्थः । यत्परिमाणमस्य यावान् । तत्परिमाणमस्य
तावान् । एतत्परिमाणमस्य एतावान् ।

इदमो डियन्तुः ॥ २८२ ॥ इदमः परो डियन्तु प्रत्ययो भवति
परिमाणेऽर्थे । डकारउकारौ पूर्ववत् । इदं परिमाणमस्य इयान् ।

किमो डियन्तुः ॥ २८३ ॥ किमः शब्दात्परो डियन्तुः प्रत्ययो
भवति परिमाणेऽर्थे । डकारउकारौ पूर्ववत् । किम्परिमाणमस्य कियान् । पृ-
र्वमन्त्यस्वरादेर्लोपं कृत्वा पश्चादेकदेशविभृत्तमनन्यवदिति न्यायात् । तत्रेद-
मिरिति इ आदेशः । इवर्णावर्णयोर्लोप इत्यादिना इकारलोपः । अनेन प्र-

१ यः सवुद्धेः सकारमाश्रित्योत्पन्नः स उकारस्तं सवुद्धेः सकारं प्रति सन्नि-
पातः अथ सन्निपातलक्षणविधिः । तद्विघातस्य संबुद्धिष्वेदोरस्य अनिमित्त
हेतुर्न भवतीत्यर्थः । वाग्भट्टेतिरिति गुणाद्वा इति यत्ते ॥

कारेण सिद्धा भवन्ति । नीतकम् । भगवान् । भगवन्तौ । भगवन्त । भगवन्त । भगवन्तौ । भगवन्त । भगवन्ता । भगवन्त्या । भगवद्भि । सुषि-
भगवत्सु । एव सर्वत्र । सम्बोधने—

भगवद्भवतोश्च ॥ २८४ ॥ भगवद्भवतोश्च वाङ्मयवम्य उव
वा भवति सम्बुद्धौ सौ पगे । एव सद्बुद्धिं विना गोमन्त् धनवन्त् यावत्
तावन्त् एतावत् इयन्त् प्रभृतय । यत्प्रमाणमम्य यावन्त् । हे भगो, हे
भगवन् । हे अघो, हे अघवन् । अन्यत्र हे गोमन् । हे धनवन् । हे
यावन् । हे तावन् । हे एतावन् । हे इयन् । हे कियन् । शन्तुडन्तकि
वन्ता धातुत्व न त्यजन्ति । शन्तुडन्तम्य कियन्ताना च । भवन्तशब्द
म्य धातुत्वात् सौ दीर्घो न भवति । मयन् । मयन्तौ । मयन्त । इत्यादि ।
एव पचन् पचन् प्रभृतय । ददन्तशब्दम्य तु भेद । युजेरसमामे बुधुटि
इत्यनुपत्ते ।

अभ्यस्तादन्तिरनकारः ॥ २८५ ॥ अभ्यस्तात्सरोऽन्तिरनकारो
भवति घुटि पगे । ददत्, ददद् । ददतौ । ददत । इत्यादि । एव दधन्त्
जान्त् जामन्त् प्रभृतय । महन्तशब्दम्य तु भेद । दीर्घमामि सगौ घुटि
चामम्बुद्धौ इति वर्तते ।

सान्तमहतोर्नोपधायाः ॥ २८६ ॥ सान्त् मन्त् इ
त्येतयोर्नकारम्योपधाया दीर्घो भवति अमम्बुद्धौ घुटि पगे । महान् ।
मगन्तौ । महान्त । हे महन् । हे महन्तौ । हे महान्त । महान्त । मगन्तौ ।
महत । महता । महद्भ्या । महद्भि । इत्यादि ॥ इति तकारान्ता । थका
रान्तोऽमिम्य् शब्द । अमिमन्, अमिमद् । अमिमर्थी । अमिमथ ।
सबोधनेऽपि नद्वन् अमिमथ । अमिमर्थी । अमिमथ । अमिमथा ।

अभिमद्भ्या । अभिमद्भि । इत्यादि । इति धकारान्ता । दकारान् पु-
 लिङ्गस्तत्त्वविद्शब्द तत्त्ववित्, तत्त्वविद् । तत्त्वप्रिदौ । तत्त्वविद् इ-
 त्यादि । द्विपादशब्दस्य तु भेद द्विपाद्, द्विपादौ । द्विपाद । सम्बो-
 धनेऽपि तद्वत् । द्विपाद । द्विपादौ । शसादौ—

पात्पद समामान्तः ॥ २८७ समासान् पाच्छब्द पदमापद्यते
 अधुटि न्वर परे । द्विपद् द्विपदा । द्विपाद्भ्यामित्यादि । एव चतुष्पाद्
 यात्रपाद् प्रभृतय । त्यदशब्दस्य तु भेद । सौ—

तस्य च ॥ २८८ ॥ त्यदादीना तकारस्य सकारो भवति सौ
 पर । म्य । त्या । त्ये । अन्यत्र सर्वशब्दवत् । एव एतत् तद् शदौ ।
 ण्य । एतौ । एत । इत्यादि । म । तौ । ते । इत्यादि ।

एतस्य चान्नादेशे द्वितीयाया चैनः ॥ २८९ ॥ एतस्य इदमथ
 रौसोर्द्वितीयाया च एनादेशो भवति कथितम्यानुकथनविषये । एनं । एनौ ।
 एनान् । एनेन । एनयो । इति दकारान्ता । धकारान्ता पुलिङ्गस्तत्त्वबुध्
 शब्द । विरामव्यञ्जनादिधिति वर्तते ।

हचतुर्थान्तस्य घातोऽस्तृतीयादेरादि चतुर्थेत्वमकृतवत् ॥ २९० ॥
 हचतुर्थान्तस्य तृतीयाजर्घातोरादि चतुर्थेत्व भवति विरामे व्यञ्जनादौ च ।
 म चाट्टनवत् । तत्त्वमुन् तत्त्वमुद् । तत्त्वबुर्धा । तत्त्वबुध । सम्बोधनेऽपि
 तद्वत् । तत्त्वबुधा । तत्त्वमुज्य । तत्त्वमुद्भि । इत्यादि । इति धकारान्ता ।
 नकारान्त पुलिङ्ग रात्रन् शब्द । धुटि च'सम्बुद्धाविति दीर्घ । लिङ्गा-
 न्तनकारस्येति नकारलोप । राना । रानानौ । रानान ।

न मम्बुद्धौ ॥ २९१ ॥ लिङ्गान्तनकारस्य लोपो न भवति सम्बुद्धौ ।
 हे रात्रन् । रानान । रानानौ (अधुट्त्वंगे अयमयोगादनो इत्यादिना
 लोप)

तवगर्धटवर्गयोगे चटवर्गौ । २९२ । अनन्त्यस्तवर्गश्चटवर्गयोगे
 चटवर्गा प्राप्नोति आ-नरतम्यात् । राज । राजा । व्यञ्जनादौ नलोप ।
 अकारो दीर्घं घोषयतीति दीर्घं प्राप्ते नसयोगान्तात्पुंसस्य पूर्वविधौ इति
 नकारोऽप्युत्सवद्भवति । राजम्या । राजमि । राजे । राजम्या । राजम्य ।
 डौ । ईड जोर्वेति अलोपो वा भवति । राज्नि, राजनि । राजो । राजसु ।
 एत तथन् मूर्धन् प्रभृतय । आत्मन्शब्दस्य तु भेद । आत्मा । आत्मानौ ।
 आत्मान । हे आत्मन् । इत्यादि । आत्मान । आत्मानौ । अघुट्स्वरे-
 अबगमयोगादिति प्रतिषेधादनोऽलोपो नाम्ति । आत्मन । आत्मना ।
 इत्यादि । एव सुपर्न् सुशर्न् ब्रह्मन् वृत्रर्भन् प्रभृतय । करिन् शब्द-
 म्य तु भेद । सौ—उन्हन् इत्यादिना दीर्घ । करी । करिणौ । करिण ।
 हे करिन् । इत्यादि । एव दण्डिन् हस्मिन् गोमिन् तपस्विन् प्रभृतय ।
 वृत्रहन् शब्दस्य तु भेदः । वृत्रहा । वृत्रहणौ । वृत्रहण । हे वृत्रहन् ।
 वृत्रहण । वृत्रहणौ । अघुट्स्वरे लोपे कृते । उन्हन् इत्यादिना दीर्घ ।
 अश्मादेव हन उपधाया सावन् दीर्घ क्विपि न दीर्घ ।

हनेर्होर्विस्वधालोपे ॥ २९३ ॥ हनेरुपधाया लोपे कृतं हे स्थानं
 धिर्भरति । धवे नस्य णव्याभाव । वृत्रघ्न । वृत्रघ्ना । वृत्रघ्न्या । वृत्र-
 हमि । इत्यादि । एव ब्रह्महन् ब्रूणन् ऋणहन् एते शब्दा । पूषन्
 शब्दस्य तु भेद । सौ दीर्घ । पूषा । पूषणौ । पूषण । हे पूषन् । पू-
 षण । पूषणौ ।

हनुमामदोषपूषां श्मादौ स्त्रे वा ॥ २९४ ॥ हन माम दोष
 पूषन् इत्येतेषा उपधाया उत्तरम्य लोपो वा भवति श्मादौ स्वरे षे ।
 पूष, पूष्ण । पूषा, पूष्णा । पूषम्या । पूषमि । इत्यादि । एव अर्थमन्
 शब्द । अर्धन्शब्दस्य तु भेद । सौ—अर्वा ।

दोऽद्वैर्मः ॥ ३०६ ॥ त्यदादीना दकारस्य मो भवति अद्वैर्विभक्तौ । इमौ । इमे । इम । इमौ । इषान् ।

टौसौरनः ॥ ३०७ ॥ अग्वर्जितस्य इदशब्दस्य अनादेशो भवति टौमो परत । अनेन ।

अद् व्यञ्जनेऽनक् ॥ ३०८ ॥ अग्वर्जितस्य इदशब्दस्य अद्भवति व्यञ्जनादौ विभक्तौ परत । आभ्याम् ।

तस्माद्भिस् भिर् ॥ ३०९ ॥ तस्मात्कृताकारादिदम परो भिस् भिर् भवति । एभि । अम्मै । आभ्याम् । एभ्य । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्य । अम्य । अनयो । एषाम् । अम्मिन् । अनयो । एषु । अन्वादेशे पूर्ववत् । इति मकारान्ता । यकारान्तोऽप्रसिद्ध । रेफान्त पुल्लिङ्गश्चत्वारशब्द । तस्य बहुवचनमेव । चत्वार ।

चतुरो वाशब्दस्योत्पम् ॥ ३१० ॥ चत्वार इत्येतस्य वाशब्दस्य उत्व भवति अष्टुत्स्यरे व्यञ्जने च परे । चतुर ।

न रेफस्य घोपति ॥ ३११ ॥ रेफस्य घोपति परे विसर्जनीयो न भवति । चतुर्भि । चतुर्भ्य । चतुर्भ्य ।

आमि चतुरः ॥ ३१२ ॥ चत्वार शब्दस्य नुरागमो भवति आमि पर । चतुर्णा । विमर्चनीये प्राप्ते ।

रः सुपि ॥ ३१३ ॥ रो रकारस्य विसर्चनीय सुपि परे न भवति । इति निषेध । चतुर्षु । इति रेफान्ता । लकारान्तोऽप्रसिद्ध । वकारान्त पुल्लिङ्ग सुदिशब्द । सौ—

औ मौ ॥ ३१४ ॥ द्विवो वकारस्य औ भवति सौ परे । सुद्यौ । सुद्विष्यौ । सुद्विव ।

वाम्याः ॥ ३१५ ॥ द्विवो वकारम्य वा आकारो भवति अमि
प । मुधा, मुदिवं । मुदिवौ । मुदिव । मुदिवा ।

दिव उच्चञ्जने ॥ ३१६ ॥ द्विवो वकारम्य उन् भवति व्यञ्जने
पे । मुद्युम्या । मुद्युमि । इत्यादि । इति वकारान्ता । शकारान्त पु-
ल्लिङ्गो निश् शब्द । ह्यपठान्त इत्यादिना ट्वम् । विट् विड । विशौ ।
निश । संशोधनेऽपि तद्धन् । इत्यादि । तादृश् शब्दस्य तु भेद । चर्ग
ह्यादीना चेति गत्वम् । तादृक्, तादृग् । तादृशौ । तादृश । एव सदृश
यादृश् एतादृश् कीदृश् ईदृश् अमूदृश् प्रभृतय । इति शकारान्ता । प
कारान्त पुल्लिङ्गो रत्वमुप् शब्द । रत्वमुट्, रत्वमुट् । रत्वमुपौ । रत्वमुप ।
रत्वमुपं । रत्वमुपौ । रत्वमुप । रत्वमुपा । रत्वमुट्म्या । रत्वमुटमि । इत्यादि ।
मावुतश्च शब्दस्य तु भेद ।

* संयोगादेर्धुटः ॥ २७४ ॥ संयोगादेर्धुटो लोपो भवति विगमे
न्यञ्जनान्तौ च । व्यञ्जनाच्च मेलोप ।

* ह्यपठान्तजादीनां टः ॥ २७१ ॥ ह्यपठान्ताना यजादीना
च डो भवति विगमे व्यञ्जनाद्यौ च । इति ट्वं । मावुतट्, मावुतट् । सा-
धुतशौ । माधुतश । संशोधनेऽपि तद्धन् । साधुतं । माधुतशौ । माधु-
तश । माधुतशा । माधुतट्म्या । माधुतडमि इत्यादि । पपञ्चम्य तु
भेद । तस्य बहुवचनमेव । जटशमोर्लिक । पट्, पट् । पटमि । पट्म्य ।
आमि नुगगमो ट्व च ।

पटो णो ने ॥ ३१७ ॥ मग्घाया ष्णान्ताया पटो णो भवति
विभक्तौ ने पे । पट्या । पट्सु पट्सु इत्यादि । मकारान्त पुल्लिङ्ग सुरचम

१ केव ट्स्वप इति तादृक् ॥ २ ते के यनादय, य् स्त्र्स्त्र् भ्रात् र्त्
पश्चिात् इति यत्तदयः ॥

शब्द । सौ अन्त्वसन्तम्येत्यादिना दीर्घ । सुवचा । सुवचसौ । सुवचम ।
हे सुवच । हे सुवचमौ । हे सुवचस । सुवचस । सुवचसौ । सुवचस ।
सुवचमा । सुवचोभ्या । सुवचोभि । इत्यादि । एव चन्द्रमस् पीतवासम्
स्थूलशिसु हिरण्यरेतम् सुश्रोतस् प्रभृतय । उशनम् शब्दस्य तु भेद ।

उशनस्पुरुदशसोऽनेहसा साननन्तः ॥ ३१८ ॥ उश-
नस् पुरुदशस् अनेहस् इत्येतपामन्तोऽन् भवति सौ परे असम्बुद्धौ । उशना ।
उशनसौ । उशनस । नञा निर्दिष्टमनित्यम् ।

मम्योधने तृशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

श्रीव्याघ्रभृतिप्रतिपन्नमेतन्नञापि निर्दिष्टमनित्यमेव ॥ १ ॥

हे उशन, हे उशनन्, हे उशन । हे उशनसौ । हे उशनस ।
उशनस । उशनसौ । उशनम । उशनसा । उशनोभ्या । उशनोभि । इ
त्यादि । एव पुरुदशस अनेहस् शब्दौ सम्बुद्धि विना । विद्वन्स् शब्दस्य
तु भेद । सौ— सान्तमहतोर्नोपधाया इति दीर्घ । विद्वान् । विद्वसौ
विद्वस । हे विद्वन् । हे विद्वसौ हे विद्वस । विद्वस । विद्वसौ ।

अघुट्स्वरादौ सेट्कस्यापि वन्सेर्वशब्दस्योत्वम् ॥ ३१९ ॥
सेट्कस्यापि वन्सेर्वशब्दस्योत्व भवति अघुट्स्वरादो । विदुष । विदुषा ।

विरामव्यञ्जनादिप्यनडुन्नहिन्सीना च ॥ ३२० ॥ विरामे
व्यञ्जनादौ च अनडुन्नहिन्सीनामन्तस्य दो भवति । विद्वञ्च्य । विद्व
द्धि । इत्यादि । पचिञ्चान् । पचिञ्चसौ । पचिञ्चाम । पचिञ्चस । पचि
ञ्चसौ । निमिताभाव नैमित्तिकस्याप्यभाव । इतीडभाव । अघुट्स्वरादौ

१ अकार विमर्ध ? सरयुरत अ भवतीत्यत्र अनूप्रयाजनम् ।

२ सेट्कस्य इडागमन सहितस्य ॥ ३ वन्सीति विद्वान्त्यादिरस्थले रूपम् ॥

४ आगम उदनुबन्ध स्वरादन्त्यात्पर ॥

सेट्कम्येति उत्त्वम् । पंचुप । पंचुपा । पंचिरद्भ्या । पंचिरद्भि । पंचुपं ।
पंचिरद्भ्या । पंचिरद्भ्य । एव तेनिवन्स् प्रभृतय । इत्यादि । उखाश्रस्
शब्दस्य तु भेद । सौ—

श्रसिध्वमोश्च ॥ ३२१ ॥ श्रसिध्वसोर्लिङ्गयोरन्तम्य दो भवति
पिरामे व्यञ्जनादौ च । उखाश्रत्, उखाश्रद् ।

घुट्स्वरे नुः ॥ ३२२ ॥ श्रसिध्वसोर्लिङ्गयोर्नुरागमौ भवति घुट्स्वम् ।
परे । उखाश्रसौ । उखाश्रस । सवोधनेऽपि तद्धत् । उखाश्रस । उखाश्र
सौ । उखाश्रस । उखाश्रसा । उखाश्रद्भ्याम् । उखाश्रद्भि । उखाश्रन्मु ।
एव षर्णवस् शब्द । अदस् शब्दस्य तु भेद । नदाद्यवम् ।

सौ सः ॥ ३२३ ॥ त्यदादीना दकारस्य सकारो भवति सौ परं ।
सागौ मिलोपश्च ॥ ३२४ ॥ अदसोऽन्तम्य और्भवति स्वरे पर
सिलोपश्च । असौ । द्वित्वे—

अदमः पदे मः ॥ ३२५ ॥ अदस पदे सति दस्य मो भवति ।
उत्वं मात् ॥ ३२६ ॥ अदसो मात्सरो वर्णनात्रम्योत्व भवति आ-
न्तरत्तम्यात् । अम् । जसि—

एद्दृष्ट्वा रे ॥ ३२७ ॥ अदसो मात्सरो ऋत्वे निप्यत्रे एदीर्भवति ।
अमी । अमु । अम् । अमून् ।

अदो मुश्च ॥ ३२८ ॥ अदसो मुरादेशो भवति टात्रचनम्य च ना
देशोऽस्त्रियाम् । अमुना । अमूभ्याम् ।

अदसश्च ॥ ३२९ ॥ अदसोऽग्वर्णितात्सरो भिस् भिग् भवति ।
घुन्वेत्त्वम् । अमीभि । अमुभि । अमूभ्याम् । अमीभ्य । अमुष्मात् ।
अमूभ्या । अमीभ्य । अमुष्य । अमुयो । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अ-

मुयो । अमीपु ॥ श्रेयन्स् शब्दस्य तु भेद ॥ श्रेयान् । श्रेयासौ । श्रेयास ।
हे श्रेयन् । हे श्रेयासौ । हे श्रेयास । श्रेयास । श्रेयासौ । श्रेयम् ।
श्रेयसा । श्रेयोभ्या । श्रेयोभि । पुमन्स्शब्दस्य तु भेद । पुमान् । पुमासौ ।
पुमास । हे पुमन् । पुमास । पुमासौ ।

पुसोऽन्शब्दलोप ॥ ३३० ॥ पुमान्स् इत्येतस्य अन्शब्दस्य
लोपो भवति, अघुटस्वरे व्यञ्जने च परे । पुस । पुंसा ।

स्यादिधुटि पदान्तत् ॥ ३३१ ॥ स्यादिधुटि परे पदान्तत्का
र्यं भवति । इति न्यायात् । मोऽनुस्वारव्यञ्जने । पुभ्या । पुभि ।
ट्यादि । इति सकारान्ता ॥ टकारान्त पुल्लिङ्गो मधुलिह् शब्द । मधु
लिद्, मधुलिड । मधुलिहौ । मधुलिह । सबोधनेऽपि तद्वत् । मधु
लिट्सु । एव पुष्पलिद् इत्यादि । गोदुह् शब्दस्य तु भेद । हचतुर्था तस्य
धातोरित्यादिना चतुर्थत्वम् ।

दादेर्हस्य ग. ॥ ३३२ ॥ दादेर्हकारस्य गकारो भवति, विरामे
व्यञ्जनादौ च । गोधुक्, गोधुग । गोदुहौ । गोदुह । सबोधनेऽपि तद्वत् ।
गोदुह । गोदुहौ । गोदुह । गोदुहा । गोधुग्भ्या । गोधुग्भि । इत्यादि ।
मुह्शब्दस्य तु भेद ।

मुहादीना वा ॥ ३३३ ॥ मुहादीना हकारस्य गकारो भवति, वा
विरामे व्यञ्जनादौ च । मुह्, मुग्, मुद् । मुहौ । मुह । मुह । मुहौ ।
मुह । मुह । मुग्भ्या, मुड्भ्या । मुग्भि, मुड्भि । इत्यादि । एव द्रुह्
म्नुह् खिन् प्रभृतय । प्रष्ठवाह्शब्दस्य तु भेद । प्रष्ठवाद्, प्रष्ठवाड् ।
प्रष्ठनाहौ । प्रष्ठनाह । प्रष्ठवाह । प्रष्ठवाहौ ।

वाहर्नाशब्दस्योत्पत् ॥ ३३४ ॥ वाहर्वाशब्दस्योच भवति, अघुट्

स्वरे परे । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा । प्रष्टवाड्भ्यां । प्रष्टवाड्भिः । प्रष्टवाड्सु ।
इत्यादि । अनड्वाह् शब्दस्य तु भेदः । सौ—

सौ नुः ॥ ३३५ ॥ अनड्वाह् इत्येतस्य नुरागमो भवति सौ परे ।
अनड्वान् । अनड्वहौ । अनड्वहः ।

मम्बुद्धाद्युभयोर्हस्यः ॥ ३३६ ॥ चतुरनुडुहोरुभयोः सम्बुद्धौ हस्वो
भवति । हे अनड्वन् ३ । अनड्वहं । अनड्वहौ ।

अनड्वहश्च ॥ ३३७ ॥ अनड्वाह् इत्येतस्य वासञ्जन्म्योत्वं भवति
अनुड्वस्वरे, परे व्यञ्जने च परे । अनड्वह । अनड्वहा । विरामव्यञ्जने-
त्यादिना ढत्वं । अनड्वद्भ्यां । अनड्वद्भिः । अनड्वद्वसु । इत्यादि । इति
हकारान्ताः । प्रियाश्चत्वारो यस्यासौ प्रियचत्वा । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः ।
हे प्रियचत्वं ३ । प्रियचत्वारं । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारः ।
प्रियचत्वार्यो । प्रियचत्वारि । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ताः पुल्लिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ।

क्वर्गान्ताः स्त्रीलिङ्गा अप्रसिद्धाः । चकारान्तः स्त्रीलिङ्गस्त्वच् शब्दः ।
त्वक्, त्वग् । त्वचौ । त्वच । त्वक्षु । इत्यादि । एवं वाच् शब्दप्रभृतयः ।
छकारान्तोऽप्रसिद्धः । जकारान्तः स्त्रीलिङ्गः । सज् शब्दः । सक्, सग् ।
सजौ । सज । सक्षु । इत्यादि । झञ्जटवर्गान्ता अप्रसिद्धाः । तकारान्तः
स्त्रीलिङ्गो विद्युच्छब्दः । विद्युत्, विद्युद् । विद्युतौ । विद्युतः । इत्यादि ।
थकारान्तोऽप्रसिद्धः । दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः शब्दः शब्दः । शरत्, शरद् ।
शरदौ । शरत् । एवं संविद् विषद् परिषद् प्रभृतयः । त्वद्शब्दस्य तु

भेदः । त्यदाद्यत्वं । स्त्रियामादेत्यादिना आप्रत्ययः । सौ-तम्य चेति
 सकारः । स्या । त्ये । त्या. । त्यां । त्ये । त्या । त्यया । त्याभ्यां ।
 त्याभि । त्यस्यै । त्याभ्यां । त्याभ्य. । त्यस्याः । त्याभ्यां । त्याभ्य ।
 त्यस्या. । त्ययो । त्यासां । त्यस्यां । त्ययोः । त्यासु । एवं तद्गञ्ज्. ।
 सा । ते ' ता. । इत्यादि त्यद्शब्दवद्रूपं । एवं यद् एतद् शब्दौ ।
 धंकारान्त स्त्रीलिङ्गो वीरुभ्शब्दः । वीरुत्. वीरुद् । वीरुधौ । वीरुयः ।
 इत्यादि । एवं समिध् प्रभृतय । इति धकारान्ताः । नकारान्तः स्त्रीलिङ्ग-
 सीमन्शब्दः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । अघुटि । अवमसंयोगेत्यादिना
 अलोपः । सीम्न. । इत्यादि । एवं पंचनशब्दादीनां पूर्ववत् । इति
 नकारान्ता । पकारान्त स्त्रीलिङ्गोऽपदाब्ज् । तम्य बहुवचनमेव ।

अपश्च ॥ ३३८ ॥ अप् इत्येतम्य उपधाया दीर्घो भवति असम्बुद्धौ
 घुटि परे । आपः । अपः ।

अपां भे दः ॥ ३३९ ॥ अपां दो भवति विभक्तौ भे परे ।
 अङ्गिः । अञ्चः । अञ्च. । अपां । अप्सु । इति पकारान्त । फकारान्त-
 कारान्तावप्रसिद्धौ । भकारान्त स्त्रीलिङ्ग. ककुभ्शब्दः । ककुप्, ककुब् । क-
 कुभौ । ककुभ. । इत्यादि । इति भकारान्तः । मकारान्त स्त्रीलिङ्गः किम्श-
 ष्ज्. । तम्य कादेश । आप्रत्ययः । का । के । का. । कां । के । काः । कया ।
 काभ्यां । काभि । कस्यै । काभ्यां । काभ्य । कस्या. । काभ्यां । काभ्य ।
 कस्या. । न्यो । कामाम् । कस्या । कयोः । कासु । इत्यादि । द्दं गञ्ज्म्य
 तु भेदः । सौ-र्यं । अन्यत्र त्यदाद्यत्वं । दादेर्म इति दस्य मयं । स्त्रियामा-
 देत्याप्रत्ययः । इमे । इमा । इमां । इमे । इनाः । टौगोरन इति अनादेश ।
 धन्या । अद्भ्यञ्जनेऽनञ् इत्यच् । आभ्यां । आभि. । भाविनि मृतर-
 दुपचार । अभ्यै । आभ्यां । आभ्य. । अस्या. । आभ्यां । आभ्य. ।

अस्या । अनयो । आसाम् । अम्या । अनयो । आसु । अन्यादेशे
पूर्ववत् । ण्ना । ण्ने । ण्ना । ण्ण्या । ण्णयो । यकारान्तोऽप्रसिद्ध ।
इत्यादि । रकारान्त स्त्रीलिङ्गश्चत्वारशब्द । तस्य बहुवचनमेव । त्रिचतु
रोरित्यादिना चतस्रादेश । तो र म्बे इति स्त्व । चतस्र । चतस्र । च
तस्रभि । चतस्रभ्य । चतस्रभ्य । न नामि दीर्घमिति दीघो न भवति ।
चतस्रणा । चतस्रणु । इत्यादि । गिग्गञ्ज्म्य तु भेद । मौ—

* इत्सोर्गीर्गो ॥ ११० ॥ धातोरित्तेरीर्गे भक्तो विरामे
यञ्जनादो च । गी । गीर्गो । गिर । सम्बोधनेऽपि तद्धत् । गिर । गीर्गो ।
गिर । गिरा । गीर्भ्यो । गीर्भि । गिर् । गीर्भ्यो । गीर्भ्य । गिर ।
गीर्भ्यो । गीर्भ्य । गिर । गीर्गो । गिरा । गिरि । गिर्गो । वाधिकारा
द्विभक्तिः यञ्जन र्णम्य त्रिसर्गो न म्यात् । गीर्गु । र्गु । पुर् । धुर् । प्रभृतत्र ।
इति रकारान्ता । रकारान्तोऽप्रसिद्ध । वकारान्त स्त्रीलिङ्गो दिव्शब्द ।
स च मुट्तिशब्दवत् । द्यौ । दिवौ । दिव । दिव । दिवौ । दिव ।
द्वि । दिव । यञ्जने । द्युम्या । द्युमि । इत्यादि । इति वकारान्त ।
शकारान्त स्त्रीलिङ्गो दश शब्द । दक्, दग्, द्यौ । इत्यादि । इति
शकारान्त । पकारान्त स्त्रीलिङ्गो विट्पुशब्द । विट्, विट् । वि
ट्पु । विट्पु । इत्यादि । पकारान्ते दधृषशब्दस्य तु भेद । चर्गदृगा
दीना च गत्व दधृक् दधग । दधृक्षु । इत्यादि । सकारान्त स्त्रीलिङ्ग
सुत्रचम् शब्द । स च पूर्ववत् सुत्रचा । सुत्रचमौ । सुत्रचम । इत्यादि ।
अत्सु शब्दस्य तु भेद । त्यत्तत्त्व । अमौ । अन्यत्र आप्रत्यय ।
अत्स पठ म इति मत्व । उत्त्वमादीति पूर्ववत् । अम् । अम् । अम् ।
अम् । अम् । अमुया । अमूम्या । अमूमि । अमुप्यै । अमूम्या ।
अमूम्य । अमुप्या । अमूम्या । अमूम्य । अमुप्या । अमुयो । अमुया ।

अमुप्यां । अमुयो । अमूपु । इत्यादि । हकारान्त स्त्रीलिङ्ग उपानह्
शब्द । विरामव्यञ्जनादिषु हस्य द । उपानत्, उपानद् । उपानहौ ।
उपानह । इत्यादि । अनड्वाह् शब्दस्य तु भेद ।

वा स्त्रीकारे ॥ ३४० ॥ अनड्वाह इत्येतस्य वाशब्दस्य उत्वं वा
भवति स्त्रीकारे परे । नदाद्यच्च इति ईप्रत्यय । अनडुही, अनड्वाही ।
इत्यादि ।

इति व्यञ्जनाः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ।

कवर्गान्ता अप्रसिद्धा । चकारान्तो नपुंसकलिङ्ग प्राञ्चशब्द ।

विरामे व्यञ्जनादावुक्तं नपुंसकात्म्यमोर्लोपेषु ॥ ३४१ ॥

विरामे व्यञ्जनादौ च यदुक्तं नपुंसकलिङ्गात्परयो म्यमोर्लोपेषु तद्भवति ।
इति गत्वं अनुपङ्गश्चाकुञ्चेत्सर्वत्र । प्राक् प्राग् । प्राची । प्राची । पुन-
रप्येवं । प्राचा । प्राग्भ्या । प्राग्भि । प्राधु । अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् । एव
प्रत्यञ्च् सम्यञ्च् उदञ्च् तिर्यञ्च् प्रभृतय । छञ्जनादवर्गान्ता अप्र-
सिद्धा । तकारान्तो नपुंसकलिङ्ग सृत् शब्द । सृत्, सृद् ।
सृत्नी । सृन्ति । पुनरपि । इत्यादि । ददन्त शब्दस्य तु भेद । ददत्,
ददद् । ददती ।

दा नपुंसके ॥ ३४२ ॥ अभ्यन्तात्परोऽन्तिरनकारको वा भवति
नपुंसकलिङ्गे शुटि परे । ददति, ददन्ति । पुनरपि । ददत्, ददद् ।
ददती । ददति, ददन्ति । ददता । ददद्भ्यां । ददद्भि । इत्यादि । थका-
न्तोऽप्रसिद्ध । दकारान्तो नपुंसकलिङ्गस्तद् शब्द । नपुंसकात्म्यमोर्लोपो
१ । तदुक्तमिति दचनात् त्यदाद्यच्च न भवति तत्, तद् । ने ।

त्तानि । पुनरप्येवं । अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् । एवं यद् शब्दः । धकारान्तोऽप्रसिद्धः । नकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सामन् शब्दः । साम । माम्नी । सामनी । सामानि । पृथक्खणान्नपुंसकस्य वा । हे माम्, हे मामन् । हे माम्नी, हे सामनी । हे सामानि । पुनरप्येवं । इत्यादि । एवं मर्मन् लोभन् न्योमन् भूमन् प्रभृतयः । चर्मन् शब्दस्य तु भेदः । चर्म । चर्मणी । चर्माणि । अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् । एवं वर्मन् कर्मन् शर्मन् प्रभृतयः । इत्यादि । अहन् शब्दस्य तु भेदः । सौ—

अह्नः मः ॥ ३४३ ॥ अह्निल्येतस्य नकारस्य सौ भवति विरामे न्यञ्जनादौ च । अहः । इडघोर्वा । अही, अहनी । अहानि । हे अहः ३ । पुनरपि । अह्वा । अहोर्भ्यां । अहोमि । अह.सु. इत्यादि । पञ्चभान्ता अप्रसिद्धाः । मकारान्तो नपुंसकलिङ्गः किम्शब्दः । किं । के । कानि । अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् । इदं शब्दस्य तु भेदः । इदमित्ययं पुंसि ।

इदं नपुंसकेऽपि च ॥ ३४४ ॥ नपुंसकलिङ्गे न्यमि च परे इदम् शब्दस्य इदमादेशो भवति । इदं । इमे । इमानि । इदं । इमे । इमानि । पुनरप्येवं । इत्यादि । यकारान्तोऽप्रसिद्धः । रकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वाइ शब्दः । वाः । चारी । वारि । पुनरप्येवं । इत्यादि । चत्वारः शब्दस्य तु भेदः । जश्शमोऽगि । चत्वारि । इत्यादि । लवशकारान्ता अप्रसिद्धाः । पञ्चान्तस्य पञ्चशब्दस्य पृथिवत् । सकारान्तो नपुंसकलिङ्गो यज्ञम् शब्दः । यज्ञः । यज्ञती । मान्तमहतोरित्यादिना दीर्घः । यज्ञासि । पुनरपि । यज्ञमा । यज्ञोर्भ्यां । यज्ञोमि । एवं वचम् ओजम् पयम् तपम् वयम् प्रभृतयः । इत्यादि । सर्पिम् शब्दस्य तु भेदः । सर्पिः । सर्पिणी । सर्पाणि । पुनरप्येवं । सर्पिषा ।

इसुसुदोषां घोषति रः ॥ ३४५ ॥ इसुम् दोष् इत्येतपामन्तो रो भवति घोषवति परे । सर्पिर्म्यौ । सर्पिःपु, सर्पिष्यु । एवं धनुम् दोग् प्र-

भृतयः । इत्यादि । अदस् शब्दस्य तु भेदः । अद. । अमू. । अमूनि ।
पुनरप्येवं । अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् । हकारान्तौऽप्रसिद्ध. । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ता नपुंसकालङ्गाः ।

‘अथ व्यञ्जनान्तेष्वालेङ्गेषु युष्मदस्मदौ उच्येते ।

युष्मद् सि अस्मद् सि इति स्थिते ।

त्वन्मदोरकत्वे ॥ ३४६ ॥ एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः स्थाने
त्वन्मदौ भवत. ।

त्वमहं सौ सविभक्तयोः ॥ ३४७ ॥ युष्मदस्मदो. सविभक्त्यो-
स्त्वमहमित्येतौ भवतः सौ परे । त्वं । अहं ।

युवावां द्विवाचिषु ॥ ३४८ ॥ युष्मदस्मदो युवावां द्विवाचिषु
भवत । अन्तलोपे सति—

अमौ चाम् ॥ ३४९ ॥ युष्मदादिभ्य पर अम् ओ च आम्
भवति । सवर्णदीर्घ । युवा । आवां ।

यूयं वयं जमि ॥ ३५० ॥ युष्मदस्मदोः सविभक्तयोर्यूयं वयमित्येतौ
भवतो जसि परे । यूयं । वयं । त्वन्मदोरकत्वे इति—त्वत् अम् । मन् अम्
इति स्थिते—

एषां विभक्तावन्तलोपः ॥ ३५१ ॥ एषां युष्मदादीनां अन्तस्य
लोपो भवति विभक्तौ परत । सवर्णे दीर्घ. । त्वा । मां । युवां । आवां ।

आन् शसः ॥ ३५२ ॥ युष्मदादिभ्य. परस्य शस आन् भवति ।
युष्मान् । अस्मान् ।

एत्वमस्थानिनि ॥ ३५३ ॥ युष्मदादीनामन्तस्य एत्वं मत्स्यस्था-
निनि अनादेशिनि प्रत्यये परे । त्वया । मया ।

आत्वं व्यञ्जनादौ ॥ ३५४ ॥ युष्मदादीनामन्तस्य आत्वं
भवति व्यञ्जनादौ विभक्तौ आदेशवर्जितं प्रत्यये षे । युवाभ्या । आवा-
भ्या । युष्मामि । अस्मामि ।

तुभ्यं मद्वा टयि ॥ ३५५ ॥ युष्मदस्मदो मरिमत्तयो तुभ्यं
मद्ममित्येतौ भवतो टयि षे । तुभ्य मद्वा । युवाभ्या । आवाभ्या ।

भ्यमभ्यम् ॥ ३५६ ॥ एभ्यो युष्मदादिभ्य षे भ्यम् अभ्य म-
गति । युष्मभ्य । अस्मभ्य ।

आदिलोपोऽन्त्यलोपश्च मध्यलोपस्त्वर्थे च ॥

निमित्तिपदवर्णाना दृश्यते शार्दिनिक्के ॥ १ ॥

अत पञ्चम्यद्वित्त्वे ॥ ३५७ ॥ एभ्यो युष्मदादिभ्य षे अद्वित्वे
वर्तमाना पञ्चम्यद् भवति । त्वत् । मत् । युवाभ्या । आवाभ्या । युष्मत् ।
अस्मत् ।

तत्र मम ङसि ॥ ३५८ ॥ युष्मदस्मदो मरिमत्तयोस्तत्र मम ङसि-
तौ भवतो ङसि षे । तत्र । मम । युषयो । आषयो ।

मामाकम् ॥ ३५९ ॥ युष्मदादिभ्य षे मागमयुक्त आम्
आकम् भवति । युष्माकं । अस्माकं । त्वयि । मयि । युषयो । आषयो । युष्मा-
सु । अस्मासु । एव नीतक । त्व युवा यूथ । त्वा युवा युष्मान् । त्वया युवा
भ्या युष्मामि । तुभ्य युवाभ्या युष्मभ्यं । त्वत् युवाभ्या युष्मत् । तत्र
युषयो युष्माक । त्वयि युषयो युष्मासु ॥ अहं आवा वर्यं । मा आवा
अस्मान् । मया आवाभ्या अस्मामि । मद्वा आवाभ्या अस्मभ्य । मत्
आवाभ्या अस्मत् । मम आषयो अस्माक । मयि आषयो अस्मासु । ग्रामो
युष्माक । ग्रामोऽस्माकं । स ग्रामो युष्मभ्य दीयते । ग्रामोऽस्मभ्य दीयते ।
ग्रामो युष्मान् रक्षति । ग्रामोऽस्मान् रक्षति । इति स्थिते—

युष्मदस्मदोः पदं पदात्पष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु वस्नसौ ॥ ३६० ॥
 पदात्परं युष्मदस्मदोः पदं पष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु बहुत्वे निष्पन्नं वस्नसावा-
 पद्यते यथासंख्यं । ग्रामो वः स्वं । ग्रामो नः स्वं । ग्रामो वो रक्षति । ग्रा-
 मो नो रक्षति । इति सिद्धं । ग्रामो युवयोः स्वं । ग्राम आवयोः स्वं ।
 ग्रामो युवाभ्यां दीयते । ग्राम आवाभ्यां दीयते । ग्रामो युवां रक्षति ।
 ग्राम आवां रक्षति । इति स्थिते—

वाग्मनौ द्वित्वे ॥ ३६१ ॥ पदात्परं युष्मदस्मदोः पदं पष्ठीचतुर्थी-
 द्वितीयासु द्वित्वे निष्पन्नं वाग्मनौ आपद्यते यथासंख्यं । ग्रामो वां स्वं ।
 ग्रामो नौ स्वं । ग्रामो वां दीयते । ग्रामो नौ दीयते । ग्रामो वां रक्षति ।
 ग्रामो नौ रक्षति । ग्रामस्तव स्वं । ग्रामो मत्त स्वं । ग्रामस्तुभ्यं दीयते ।
 ग्रामो मङ्घं दीयते । ग्रामन्त्वां रक्षति । ग्रामो मां रक्षति । इति स्थिते—

त्वन्मदोरेकत्वे तेमेत्वा मा तु द्वितीयायां ॥ ३६२ ॥ युष्मदस्म-
 दोरेकत्वं त्वन्मदीभूतयोः पदं पदात्परं पष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु एकत्वं निष्पन्नं ते
 मे आपद्यते त्वा मा तु द्वितीयायां । ग्रामस्ते स्वं । ग्रामो मे स्वं । ग्रामस्ते
 दीयते । ग्रामो मे दीयते । ग्रामस्त्वा रक्षति । ग्रामो मा रक्षति । इति
 सिद्धं ।

न पादादौ ॥ ३६३ ॥ पादस्यादौ वर्तमानानां युष्मदादीनां पदमे-
 तानादेशान्न प्राप्नोति ।

वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः ॥ १ ॥

भगवानीश्वरो भूयाद्युष्माकं वरदः प्रभुः ।

सद्यो निराकृता दूरमस्माकं येन विद्विषः ॥ २ ॥

पादान्नाविति किं ? पान्तु वः पार्वतीनाथमौ लिचन्द्रमरीचयः ।

आमन्त्रणात् ॥ ३६४ ॥ आमन्त्रणात्पर युष्मदादीना पदमेताना-
देशान्न प्राप्नोति । हे पुत्र तव स्वमिद । हे पुत्र मम स्वमिद । हे पुत्र
त्वा स्वति ।

चादियोगे च ॥ ३६५ ॥ चादीना योगे युष्मदादीना पदमेता
नान्शाज प्राप्नोति । पुत्रो युष्माक च । पुत्रोऽस्माक च । पुत्रो युष्मभ्य च
नीयत । पुत्रोऽस्मभ्य च दीयत । पुत्रो युष्माश्च ररति । पुत्रोऽस्माश्च ग्य
ति । चादय कति २ पञ्च । त क २ च रा ह अह ण्व इति चादय ।

दृश्यावधानालोचने ॥ ३६६ ॥ अचक्षुगालोचन वर्तमानदृश्याथ
र्थातुभिर्योग युमदस्मत्त्वन्मदादीना वस्मन्मादयो न भवन्ति । अनालोचन
मिति किम् २ आलोचन चक्षुर्ज्ञानमनालाचन मनसा ज्ञान । ग्रामस्त्वा समी
पत । ग्रामो मा समीपत । ग्रामो युष्मभ्य दीयमान समीपत । ग्रामोऽस्मभ्य
दीयमान समीपत । ग्रामस्त्वा मनसा रिलोक्यति । वान्छनीत्यर्थे ।
मनमति किं २ ग्रामो व पश्यति । ग्रामो न पश्यति । चक्षुषत्यर्थे ।

इत्यलिङ्गा ।

अथाव्ययान्युच्यन्ते ।

अथयमस्य । तानि कानि २ स्वरः धातुः पुनर अन्तर्, र्हिर्, च
वा, ह, अर्, ण्य प्र, पग, अप, मम अनु अत्र निर, ट्, रि, आह,
नि अति अपि, अघि तु ज्, अमि, प्रति, परि उप इत्यादि प्रान्यो
पिगति । विना, नाना, अन्तर्, नो, अथ अथो, अहो, इयत्, यावत्
तावत्, मनाक् यत्, ण्यत् हि यदि, सन् ननु तिथिक्, मिथ्या, किञ्,
हन्त, वै, तु ।

अथयाच ॥ ३६७ ॥ अथयाच फामा विमत्तीना लुम्बति ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥
इत्यव्ययानि ।

अथ प्रत्यया उच्यन्ते ।

अव्ययसर्वनाम्नः स्वरादन्त्यात्पूर्वोऽङ्कः ॥ ३६८ ॥ अत्रयानां
सर्वनाम्ना चान्त्यात्स्वरात्पूर्वोऽङ्कप्रत्ययो वा भवति कप्रत्ययश्च बहुल । बहु
लमिति किं ।

कचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः,

• क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

त्रिधेविधानं बहुधा समीक्ष्य,

चतुर्विधं बाहुल्येन वदन्ति ॥ १ ॥

• उच्चकै । उच्चै । नीचकै । नीचै । सर्व । सर्वक । विश्व । विश्वक ।
युष्मकाभि । अम्मकाभि । एभि । टप्तकै । अमीभि । अमुकै । भवन्त ।
भवन्तरु ।

विभक्तेश्च पूर्वे इष्यते ॥ ३६९ ॥ विभक्तेश्च पूर्वोऽङ्कप्रत्ययो वा
इष्यते । त्वया त्वयका । मया मयका ।

आख्यातस्य चान्त्यस्वरात् ॥ ३७० ॥ आख्यातस्य चान्त्यम्ब
रात्पूर्वोऽङ्कप्रत्ययो वा भवति । पचति पचतकि । भवन्ति भवन्तकि ।
इत्यादि । कप्रत्ययश्च । यावक । यामक । पणिक । चन्मक । पुत्रक ।
अधक । वृक्षक । देघदत्तक । इत्यादि ।

के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽङ्कार इकारम् ॥ ३७१ ॥ के
प्रत्यये स्त्रीकृताकारे परे पूर्वोऽङ्कार इकारमापद्यते । सर्विका । विश्विका ।

उष्ट्रिका । पाचिका । भृषिका । कारिका । पाठिका । इत्यादि ।
 नडाद्यञ्चराह्वयमन्तुमरिनान्तेभ्य ई ॥ ३७० ॥ स्त्रिया वर्त
 मानेभ्यो नडादि अञ् वाद् उट् अस् अन्त् ऋ मरि नान्तेभ्य ई
 प्रत्ययो भवति ।

ईकारं स्त्रीकृतेऽलोप्यः ॥ ३७३ ॥ स्त्रिया र्त्तपानं ईप्रत्यये
 परे पूर्वोऽकारो लोप्यो भवति । नदी मही भषी हुवी कुमारी किन्नरी
 किशोरी प्रभृतय । अद्य । प्राची प्रतीची ममीची उदीची निरश्चीत्यादि ।
 वाह् । अनडुही (वा स्त्रीकारं) अनडूही प्रष्टौही इत्यादि । उ । तन्वी ।
 ज्वी । पृष्ठी । पृष्टी । इ-डाक्षी । देवदन्ती । धूली । अम । श्रेयन्म्
 श्रेयसी विदुषी प्रेयसी । अन्त्-

तुडाभादिभ्य ईकारं ॥ ३७२ ॥ तुडादिभ्यो भादिभ्यश्च परो
 अन्तिरनकारको वा भवति ईप्रत्यये पर । तुदती तुदती स्त्री । भाती
 भान्ती स्त्री ।

स्यात् ॥ ३७५ ॥ म्यात्परोऽन्तिरनकारको वा भवति ईप्रत्यये
 परे । भविष्यती । भविष्यन्ती ।

न यनन्भ्यां ॥ ३७६ ॥ यन् अन् विक्रणाम्या परोऽन्तिरनकारको
 न भवति ईकारं पर । दीयन्ती सीयन्ती पचन्ती गच्छन्ती स्त्री इत्यादि ।
 न यनन्भ्यामिति किं मुन्वती तन्वती क्रौण्ठी मती आयुष्मती धनपती
 इत्यादि । ऋ । कर्त्री । हर्त्री । भर्त्री । क्रोत्री इत्यादि । सरि । सरी ।
 शर्णी । वर्णी । लोप ।

नान्तात् स्त्रीकारे नित्यमरमभेयोऽगादनोऽलोपोऽस्त्यञ्च पूर्वनिधौ

१ स्त्रीकारे नित्य ॥ ३८३ ॥ अरमभयोऽगादनोऽलोपो नित्य भवति स्त्रीकारे
 परे च चाऽसकन्वति पूर्वत्यवर्णस्य विधौ कर्तव्ये । राहो । इति र्ममीचीन इत्यतः ।

॥ ३७७ ॥ अवमसंयोगादनोऽलोपो नित्यं भवति स्त्रीकारे परे । राज्ञी
दृण्डिनी गोमिनी तपस्विनी यशस्विनी ।

वरुणेन्द्रमृडभवशर्वरुद्रादान् ॥ ३७८ ॥ एभ्यः परो आन् प्रत्ययो
भवति । तेभ्यश्च ईं प्रत्ययः । वरुणानी शर्वाणी मृडानी इन्द्राणी भवानी रुद्राणी ।

नान्तसंख्यास्वस्त्रादिभ्यो न ॥ ३७९ ॥ नान्तेभ्यः संख्यादिभ्यः
स्वस्त्रादिभ्यश्च ईं प्रत्ययो न भवति । पञ्चदश । तिस्रः । चतस्रः । आदि-
शब्दात् सीमा ढामा । बहवो राजानो यस्यां पुर्यां सा बहुराजा । स्वसा
माता दुहितेत्यादि ।

इति प्रत्ययान्ताः ॥

अथ कारकं । काश्च दृश्यते ।

किं कारकं ? करोति क्रियां निर्वर्तयतीति कारकं । कस्मिन्नर्थे प्रथमा
विभक्तिः ? कर्तारि प्रथमा । कः कर्ता ?

यः करोति स कर्ता ॥ ३८० ॥ यः क्रियां करोति स कर्तृसंज्ञो
भवति । देवदत्तः करोति । मुनिरधीते । यज्ञदत्तौ लुनीतः । यती पठतः ।
विष्णुमित्रा गच्छन्ति । साधवोऽनुतिष्ठन्ति । इत्यादि । कस्मिन्नर्थे द्वितीया ?
कर्मणि द्वितीया । किं कर्म ?

यत्क्रियते तत्कर्म ॥ ३८१ ॥ कर्त्रा यत्क्रियते तत्कारकं कर्मसंज्ञं
भवति । कुम्भं करोति । काष्ठं छिनत्ति । मार्गं रुणद्धि । स्तनौ पिबति ।
गुरून् वन्दते । इत्यादि ।

द्वितीयैनेन ॥ ३८२ ॥ एनप्रत्ययान्तेन योगे लिङ्गाद् द्वितीया भवति ।

अदूरे एनोऽपञ्चम्या दिग्वाचिनः ॥ ३८३ ॥ अदूरार्थे दिग्वाचिनः
प्रत्ययो भवति अपञ्चम्याः । आञ्चम्या इति कोऽर्थः ? द्वितीयायाः ।

गणनया पञ्चमी विभक्तिः पृष्ठी । तेन षष्ठ्यर्थे द्वितीया भवति । अदूरवर्ति-
न्यां पर्यस्या द्वितीत्यर्थे ॥ पूर्व्वेण ग्रामं । उत्तरेण गिरिं । दक्षिणेन नदीं ।
पश्चिमेन केदारमित्यादि । चकारान्निक्रयासमयाहाधिगन्तगन्तरेण संयुक्ताद्
लिङ्गाद् द्वितीया भवति । निक्षया ग्रामं । समया वनम् । हा देवदत्तम् ।
धिग् यजदत्तं । अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीयं च वेदि । अन्तरेण पुरुषाकारं
न किञ्चित्प्रमते ।

मर्गोभयाभिपरिभिस्तमन्तः ॥ ३८४ ॥ तस्तन्त सर्वादिभिर्योगे
लिङ्गाद् द्वितीया भवति । सर्वतो ग्रामं वनानि । उभयतो ग्राम क्रमुकवनानि ।
अभितो ग्रामं पत्रवनानि । परितो ग्रामं रंभावनानि ।

कर्मप्रवचनीयैश्च ॥ ३८५ ॥ कर्मप्रवचनीयैर्योगे लिङ्गाद् द्वितीया
भवति । के कर्मप्रवचनीया ?

लक्षणशीप्सेत्यंभृतेऽभिभागे च परिप्रती ।

अनुरेषु सहार्थे च हीने चोपश्च कथ्यते ॥ १ ॥

लक्षणार्थे वीप्सार्थे इत्यंभृतार्थे अभिशब्द कर्मप्रवचनी-
यो भवति । भागे च परिप्रती कर्मप्रवचनीयौ भवत । चशब्दा-
त् लक्षणार्थे वीप्सार्थे इत्यंभृतार्थे परिप्रती कर्मप्रवचनीयौ भवत ।
अनुशब्द ण्यु पूर्व्वोक्तेषु अर्थेषु कर्मप्रवचनीयो भवति । सहार्थे च । चशब्द
ममुच्चयार्थे । हीनार्थे उपशब्द कर्मप्रवचनीयो भवति ॥ चशब्दाद् हीनार्थे
अनुशब्द कर्मप्रवचनीयो भवति । लक्षणार्थे वृक्षमभि विद्योतने विद्युत् ।
वीप्सार्थे वृक्षं वृक्षमभि तिष्ठति विद्युत् । इत्यंभृतार्थे साधुर्देवदत्तो मातरम-
भि । वृक्षं परि विद्योतते विद्युत् । वृक्षं प्रति तिष्ठति । वृक्षं वृक्ष प्रति
तिष्ठति । साधु देवदत्तो मातरं परि । साधु देवदत्तो मातरं प्रति । यदत्र

• कर्मक्रियां प्राक्तवन्तः कर्मकारकमभिधीयमाना इत्यर्थः ।

ना परि न्यात् । तदत्र ना प्रति स्यात् । वृक्षमनु विद्योतने विद्युत् । वृक्षं
 वृक्षमनुतिष्ठति । साधु देवदत्तो मातरन्मु । यदूत्र मानु म्यात् । परित्मनु
 वसते सेना । अर्जुनं योद्धार । उपार्जुनादन्ये योद्धारो निवृष्टा इत्यर्थ ।

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयात्तुर्थ्यां चेष्टायामनध्वनि ॥ ३८६ ॥

चेष्टाक्रियाणा गत्यर्थाना धातूना प्रयोगेऽध्वनि वर्जिते कर्मणि द्वितीयाच्च
 तुर्थ्यां भवत । ग्रामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति । नगरं व्रजति । नगराय
 व्रजति । इत्यादि । चेष्टायामिति किं ? मनमा मेहं गच्छति । मनमा
 स्पर्शं गच्छति । अनध्वनीति किं ? अत्रानं गच्छति । गत्यर्थानामिति
 किं ? पन्थानं पृच्छति ।

मन्यकर्मणि चानादरेऽप्राणिनि ॥ ३८७ ॥ प्राणिगणवर्जितं

मन्यते कर्मणि द्वितीयात्तुर्थ्यां भवत अनादरं गम्यमाने । न त्वा
 तृणं मन्ये, न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा वुषं मन्ये, न त्वा वुषाय
 मन्ये । इत्यादि । अनादरे इति किं ? अश्मानं दृष्टं मन्ये । पाषाणं
 रत्नं मन्ये । अप्राणिनीति किं ? न त्वा नावं मन्ये । न त्वा मंत्रं मन्ये ।
 न त्वा काकं मन्ये । न त्वा शुकं मन्ये । न त्वां शृगालं मन्ये । नो अत्र
 काक शुक शृगाला एते प्राणिनो वैयाकरणजनाना । इह स्यादेव—
 न त्वा श्वानं मन्ये, न त्वा शुने मन्ये ।

कृमिजनैर्धे तृतीया ? करणे तृतीया । किं करणं ?

येन क्रियते तत्करणम् ॥ ३८८ ॥ येन क्रियते तत्कारणं करण
 संज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति । मराम्या हन्ति । वाणैर्विध्यति ।

दिवः कर्म च ॥ ३८९ ॥ दिवधातो प्रयोगे करणे द्वितीया भ-
 वति । अक्षान् दीन्यति । अक्षैर्दीव्यतीत्यर्थ ।

तृतीया महयोगे ॥ ३९० ॥ सहाय्येन योगे लिङ्गात्तृतीया भवति ।

पुत्रेण सह आगत । त्यागमत्ताभ्या सार्धं विराजन्तं । सौर्भगुणैः साकमेधनं यश । इत्यादि ।

हे. रथे ॥ ३९१ ॥ हेत्वर्थे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति । अन्तेन सेवत । धनेन कुल । विद्यया यश ।

कुत्सितेऽङ्गे ॥ ३९२ ॥ कुत्सितेऽङ्गे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति । अश्या काण । पादन खड्ग । अश्वि काणम्येति प्रधानत्वात्प्रथमैव ।

विशेषणे ॥ ३९३ ॥ विशेषणे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति । शिसया ऋमद्राक्षीत् श्वेतच्छत्रेण भूपतिम् ।

केशरं शंसचक्राभ्यां त्रिभिर्नेत्रैः पिनाकिनम् ॥
कर्तरि च ॥ ३९४ ॥ कर्तरि च कारके वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति । देवदत्तेन कृत । यज्ञदत्तेन भुक्त । छात्रेण हन्यते । सुराभ्या युज्यते । मुजने क्रियते ।

तुल्यार्थे षष्ठी च ॥ ३९५ ॥ तुल्यार्थे योगे लिङ्गात् षष्ठी तृतीया च भवति । देवदत्तस्य तुल्य, देवदत्तेन तुल्य । देवदत्तस्य समान, देवदत्तेन समान इत्यादि ।

किं सम्प्रदानं ? कस्मिन्नर्थे चतुर्थी ? सम्प्रदानकारक चतुर्थी ।

यस्मै दित्सा रोचते धारयते वा तत्सम्प्रदानम् ॥ ३९६ ॥

यस्मै ढालुमिच्छा यस्मै रोचत यस्मै धारयते वा तत्कारक सम्प्रदानसज्ज भवति । प्राहणाय गा ददाति । वृद्धत्ताय रोचते मांद्रक । यज्ञदत्ताय धारयत शत । त्रिष्णुमित्रो यतिभ्यो दान ददाति । देवाय रोचते हविः ।

मोक्षाय ज्ञान धारयते । पुष्यार्थे चतुर्थी भवति नान्यत्र । राज्ञो ङङ् ददाति । न तत्र पुष्य । पुनर्गागमने षष्ठी रज्ज्म्य वस्त्र ददाति ।

नम.स्वस्तिस्माहास्वथालं प्रपद्योगे चतुर्थी ॥ ३९७ ॥ नम

आदिभिर्योगे लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । नमो देवाय । स्वस्ति जगते ।
 म्वाहा हुताशनाय । स्वधा पितृभ्यः । अलं मल्लाय प्रतिमल्लः । शक्तो
 मल्लाय प्रतिमल्लः । वषट्पिन्द्राय । म्वाहा स्वधा वषट् दाने ॥

तादर्थ्ये ॥ ३९८ ॥ तदर्थभावे द्योत्ये लिङ्गाच्चतुर्थी भवति ।
 मोक्षाय तत्त्वज्ञानं । भुक्तिप्रदानाभ्या धनं । गुणेभ्य सत्प्रकृतिः ।

संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ।

धर्म मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥ १

तुमर्थाच्च भाववाचिनः ॥ ३९९ ॥ तुमः समानार्थाद्भाववाचिप्र-
 त्ययान्ताल्लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । भाववाचिनश्चेति वक्ष्यति । पाकाय व्रजति ।
 पक्तये व्रजति । पचनाय व्रजति । पक्तुं व्रजति इत्यर्थः ।

कस्मिन्नर्थे पञ्चमी ? अपादाने पञ्चमी । किमपादानं ?

यतोऽपैति भयमादत्ते तदपादानम् ॥ ४०० ॥ यस्मादपैति
 यस्माद्भयं भवति यस्मादादत्ते वा तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । वृक्षात्पर्ण
 पतति । व्याघ्राद्धिभेति । उपाध्यायादादत्ते विद्यां । इत्यादि ।

ईप्सितं च रक्षार्थानाम् ॥ ४०१ ॥ रक्षार्थानां धातूनां प्रयोगे
 ईप्सितमनीप्सितं च तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । यवेभ्यो गां रक्षति ।
 गौः यवात् रक्षति । गां निवारयतीत्यर्थः । पापात्पालु भगवान् । रोगको-
 पाभ्यां निवारयति मनः । अहिभ्य आत्मानं रक्षति ।

पर्यपाङ्गयोगे पञ्चमी ॥ ४०२ ॥ परि अप आङ् योगे लिङ्गा-
 त्पञ्चमी भवति । इहापपरी वर्जने । आङ् मर्यादाभिविध्यो । परि पाटलि-
 पुत्रादृष्टो देवः । अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्रादृष्टो
 देवः ।

दिगितरतेन्यश्च ॥ ४०३ ॥ दिग् इतर ऋते अन्य एभिर्योगे वर्तमानालिङ्गात्पञ्चमी भवति । पूर्वी ग्रामात् । उत्तरो ग्रामात् । इतरो देवदत्तात् । ऋते धर्मात् कुत सुख । अन्यो देवदत्तात् ।

पृथग्नानाविनाभिस्तृतीया चा ॥ ४०४ ॥ पृथक् नाना विना एभिर्योगे लिङ्गात्तृतीयापञ्चम्यौ भवत । पृथग् देवदत्तेन । पृथग् देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । विना देवदत्तेन । विना देवदत्तात् ।

हेतौ च ॥ ४०५ ॥ हेतौ च वर्तमानालिङ्गात्पञ्चमी भवति । कस्माद्धेतो समागन । अधिमानयं धूमवत्वात् । अनित्योऽय कृतकत्वात् ॥ कस्मिन्नेर्धे षष्ठी ? स्वाम्यादौ षष्ठी । के स्वाम्यादय ? स्वामी सम्बन्ध समीप समूह विकार अपत्य म्व इति स्वाम्यादय । देवदत्तस्य स्वामी । देवदत्तस्य वस्त्र । पर्वतस्य समीप । हंसाना समूह । क्षीरस्य विकार । देवदत्तस्य वाह । यज्ञदत्तस्य शिर । चैत्रस्य स्व

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभृप्रसूतैः षष्ठी च ॥ ४०६ ॥ स्वाम्यादिभिर्योगे लिङ्गात्षष्ठी सप्तमी च भवति । गवा स्वामी । गोषु स्वामी । ग्रामीश्वर । गोप्वीश्वर । गवानधिपति । गोष्वधिपति । गुना दायाद । गोषु दायाद । गवा साक्षी । गोषु साक्षी । गवा प्रतिभृ । गोषु प्रतिभृ । गवा प्रसूत । गोषु प्रसूत ।

निर्धारणे च ॥ ४०७ ॥ निर्धारणे चाथे लिङ्गात्षष्ठी सप्तमी च भवति । जातिगुणत्रियाभि समुदायस्य एकदेशपृथक्करण निर्धारण । पुरुषाणा क्षत्रिय शूद्रतम । पुरुषेषु क्षत्रिय शूद्रतम । गवा कृष्णा गौ सम्पत्क्षीरा । गोषु कृष्णा गौ सम्पत्क्षीरा । गच्छता धावन्त क्षीघ्रा । गच्छन्तु धावन्त, क्षीघ्रा । इत्यादि ।

पृष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ ४०८ ॥ हेतो प्रयोगे लिङ्गात्पृष्ठी भवति ।
अध्ययनस्य हेतोर्भवसति । अन्नस्य हेतोर्भवसति ।

स्मृत्यर्थकर्मणि ॥ ४०९ ॥ स्मरणार्थानां धातूनां प्रयोगे वर्तमाना
लिङ्गात् कर्मणि पृष्ठी भवति । उरुरन्न नित्यग्रहणादिह विकल्पो लभ्यत ।
मातु स्मरति । मातर स्मरति । पितुरध्वेति । पितरन्ध्वेति । इत्यादि ।
करोतेः प्रतियत्ने ॥ ४१० ॥ करोते प्रतियत्ने गम्यमाने लिङ्गा-
त्कर्मणि पृष्ठी भवति । सतो विशेषाधान प्रतियत्ने । एधो दकस्योपस्कुस्ते ।
एधो दकमुपस्कुस्ते । इत्यादि ।

हिंसार्थानामञ्जरि ॥ ४११ ॥ हिंसार्थानां ज्वरवर्जितानां धातूनां
प्रयोगे कर्मणि पृष्ठी भवति । चौरन्व्य प्रहन्ति । चौर प्रहन्ति । चौरस्यो क्राध-
यति । चौरमुक्त्वाथयति । चौरन्व्य पिनष्टि । रजो भङ्गे । चौरन्व्य रजति । इत्यादि ।
अज्वरीति किं ? चौर ज्वरयति कर्कटी । चौरन्व्य सन्तापयतीत्यर्थ ।

कर्तृकर्मणो कृति नित्यम् ॥ ४१२ ॥ कर्तृकर्मणोरर्थयोर्नित्य पृष्ठी
भवति कृत्वत्यययोगे । भवत आसिका । भवत शायिका । भुवनस्य
स्रष्टा । पर्वताना भेत्ता । तत्त्वाना ज्ञाता । इत्यादि ।

न निष्ठादिषु ॥ ४१३ ॥ कर्तृकर्मणोरर्थयो पृष्ठी न भवति निष्ठा
दिषु परत । क निष्ठादय ? क्त । क्तवत् । श्न्वृह् । आनशू । वस् । कान ।
कि । उदन्त् । क्त्वा । तुम् । भविष्यदथे तुण् । आवश्यकाद्यमर्थयोर्ष्यन् ।
अव्यय तृन् इत्येवमादय । देवदत्तेन भुक्तमोदन । त्वया कृत कट ।
देवदत्त ओदन भुक्तवान् । देवदत्त कृतवान् कट । इत्यादि । कस्मिन्नर्थे
सप्तमी ? अधिकरणे सप्तमी । किमधिकरण ?

य आधारस्तदधिकरणम् ॥ ४१४ ॥ य आधारस्तत्कारकमधि

१ आग्रियते क्रिया यस्मिन्नित्याधार ।

कृष्णमन भवति । स आधारन्निविद्य । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिख्यापक-
श्चेति । कंट आम्लं काक । औपश्लेषिकोऽप्य । करयो कङ्कण । दिवि
देवा । वैषयिकोऽयम् । तिष्ठेषु तैल । अभिख्यापकोऽप्य ।

कालभाषयो. मतमी ॥ ४१५ ॥ कालभाषयोर्वर्तमानाह्निह्नात्सममी
भवति । काले-शग्दि पुष्यन्ति सप्तच्छदा । भाव-गोषु दुःखमानासु गत ।

अधिशीट्स्थामा कर्म ॥ ४१६ ॥ अधिपूर्वाणा शीट् म्या आसु
इत्येतेषा प्रयोगे अधिप्रणे द्वितीया भवति । ग्राममधिगत । ग्राममधि
तिष्ठति । ग्रामनय्यान् । ग्रामे आस्त इत्यर्थ ।

उपान्वध्याइवम. ॥ ४१७ ॥ उप अनु अधि आहपूर्वम्य वसु
इत्येतन्य धातो प्रयोगे अधिप्रणे द्वितीया भवति । ग्रामनुपवमति । ग्रा-
मननुसति । ग्राममधिवसति । ग्रामनासति । ग्रामे वसतीत्यर्थ ।

मति च ॥ ४१८ ॥ मन्यर्थे वर्तमानाह्निह्नात्सममी भवति । दाने
सति भोग । ज्ञाने मति मोक्ष । इत्यादि ।

निमित्तात्कर्मणि ॥ ४१९ ॥ निमित्तमूताह्निह्नात्सममी भवति
कर्मणि युक्ते ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्करको हतः ॥ १ ॥

मुक्तां चित्तत्वमप्येति म्वमुक्तयोर्जिनमर्चति ।

गुणेषु शुभ्रमाप्नोति गोषः पयसि दोग्धि गाम् ॥ २ ॥

सप्रदानमपादान करणाधारका तथा ।

कर्म कर्ता कारकाणि पद मन्वन्तु मत्पाम ॥ ३ ॥

इति कारकप्रकरण समाप्तम् ।

अथ समास उच्यते ।

पान्तु वो नेमिनाथस्य पादपद्धारुणांशवः ।

यस्य पादौ समानम्य शीतीभ्रता जगज्जनाः ॥ १ ॥

समास क ?

नाम्नां समासो युक्तार्थः ॥ ४२० ॥ नाम्ना युक्तार्थं सभासो भवति ।

वस्तुवाचीनि नामानि मिलितं युक्तमुच्यते ।

समासाख्यं तदेतत्स्यात्तद्वितोत्पत्तिरेव च ॥ १ ॥

चकारबहुलो द्वन्द्वः स चासौ कर्मधारयः ।

यत्र द्वित्वं बहुत्वं च स द्वन्द्व इतरेतरः ॥ २ ॥

पदयोस्तु पदानां वा विभक्तिर्यत्र लुप्यते ।

स समासस्तु विज्ञेयः पुराणकविनाक्षयतः ॥ ३ ॥

स चतुर्विधः । तत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वान्वययीभावभेदात् । पुनरुत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । सर्गपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । पूर्वाव्ययपदार्थप्रधानोऽन्ययीभावः । इति चतुर्विधः । स च यथाक्रमं प्रदर्श्यते । सुखं प्राप्तः । गुणान् आश्रितः । इति स्थिते—

विभक्तयो द्वितीयाद्या नाम्ना परपदेन तु ।

समस्यन्ते समासो हि ज्ञेयस्तत्पुरुषः स च ॥ १ ॥

द्वितीयादिविभक्तयन्तं पूर्वपदं नाम्ना परपदेन सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसङ्गको भवति ।

तत्स्या लोप्या विभक्तयः ॥ ४२१ ॥ तस्मिन् समासे स्थिता विभक्तयो लोप्या भवन्ति ।

प्रकृतिश्च स्वरान्तस्य ॥ ४२२ ॥ लुप्तासु विभक्तिषु स्वरान्तस्य
न्यञ्जनान्तस्य च लिङ्गस्य प्रकृतिर्भवति । चकारात्त्वचित्सन्धिर्भवति ।

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४२३ ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च शब्दा लिङ्ग-
सजा भवन्ति । सुखप्राप्त । गुणाश्रित । एव ग्राम गत —ग्रामगत ।
एव स्वर्गं गत —स्वर्गगत । तृतीया—दध्ना सम्पृष्ट—दधिसम्पृष्ट । धा-
न्येन अर्थ । धान्यार्थ । यत्नेन कृत—यत्नकृत । चतुर्थी—कुत्रेराय
चलि—कुत्रेचलि । दूपाय दारु—यूपदारु । देवाय सुख—देवसुख ।
पञ्चमी—चौरा द्वय—चौरभयं । ग्रामाच्चिर्गत—ग्रामनिर्गत । षष्ठी—चन्दनस्य
गन्ध—चन्दनगन्ध । राज पुरुष—राजपुरुष । फलाना त्स—फलस ।
सप्तमी—व्यवहार बुद्धर—व्यवहारबुद्धर । काम्पिल्ये सिद्ध—का-
म्पिल्यसिद्ध । धर्मे नियत—धर्मनियत । एव मोक्षसुखम् । संसारसुखम् ।
इत्यादि । विश्वमतिक्रान्त । इति विग्रहे—

अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ ४२४ ॥ अत्यादय शब्दा
क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया सह यत्र सम्बन्धन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ।
उक्तार्थानामप्रयोग । अव्ययाना पूर्वनिपात । अतिविश्व । कोकिल्या
अवरुष्ट वनमिति विग्रह ।

अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ ४२५ ॥ अवादय शब्दा
कृष्टाद्यर्थे तृतीयया सह यत्र सम्बन्धन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ।
स्वरो ईस्वो नपुसके इत्यत्र योगविभागात्—

गोरप्रधानस्यान्तस्य स्त्रियामादादीना च ॥ ४२६ ॥ अप्रधा-
नस्यान्तस्य गोशब्दस्य तथाविधस्त्रियामादादीना इवो भवति । इति
ह्रस्व । अवकोकिल वन । अवमयूर । अध्ययनाय परिग्लान इति विग्रह ।

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ ४२७ ॥ पर्यादय शब्दा ग्लान-

नाद्यर्थे चतुर्थ्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । पर्य-
ध्ययन । कौशाभ्या निर्गत । मथुराया निर्गत इति विग्रहे—

निरादयो निगेमनाद्यर्थे पञ्चम्या ॥ ४२८ ॥ निरादय शब्दा
निगेमनाद्यर्थे पञ्चम्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ।
गोरप्रधानस्यान्तस्य इत्यादिना ह्रस्व । निष्कौशाम्बि । एवं निर्मयूर ॥
दीर्घश्चारायण । व्यास पाराशर्य । रामो जामदग्न्य । क्षेमंकर । शुभंकर ।
प्रियंकर । श्रियंमन्य । भुवंमन्य । अम्भसाकृतं । तमसाकृत । परस्मैपदं ।
आत्मनेपदं । स्तोकान्मुक्त । कृच्छ्रान्मुक्त । अन्त्यकादागत । दूरादागत ।
वाचोयुक्ति । दिशोदण्ड । पश्यतोहर । शुन पुच्छ । शुन शेफ । शुनो-
लाङ्गूल । सरसिजं । पङ्केजं । स्तंघेरम । कर्णेजप । कण्ठेकाल । उरसि-
लोमा । इत्यत्र समासे कृते विभक्तिलोपे प्राप्ते 'तत्स्था लोप्या विभक्तयः'
इत्यत्र स्थग्रहणाधिन्यालोपो न भवति ।

सप्तम्यास्तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ४२९ ॥ कृदन्ते परे सप्तम्या-
स्तत्पुरुषे कृति समासे बहुलमलुम्भवति । गेहेनदी । गेहेश्वेडा । प्रवाहेमूत्रितं ।
भस्मनिहुतं । कचिद्विकल्प । खेचर, खचर । वनेचर, वनचर । पङ्के-
रुहं, पङ्करुह । सरसिजं, सरोजं । इत्यादि ॥ विदुषा गमनं । दिव गत ।
इत्यादौ समासे कृते—

व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोः ॥ ४३० ॥ लुप्तासु विभक्तिषु व्यञ्ज-
नान्तस्य सुभोर्यदुक्तं तद्भवति । विद्वद्गमनं । युगत । इत्यादि । नीलं च
तदुत्पलं च । रक्तं च तदुत्पलं च । चशब्द समुच्चयद्योतनार्थः । तच्छब्द
एकाधिकरणद्योतनार्थः ।

पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः कर्मधारयः ॥ ४३१ ॥ यस्मिन्
समासे द्वे पदे तुल्याधिकरणे भवत स कर्मधारयो भवति । भिन्नप्रवृत्ति-

निमित्तयो शब्दयोरेकाधिकरणे समावेशन्तुल्याधिकरण । उक्तार्थानाम्प्रयोग
इति त्-च-शब्दनिवृत्ति । विभक्तिलोप । अत्र नील किमित्यपेक्षते १
उत्पलमपेक्षते । उत्पलं किमित्यपेक्षते १ नीलमपेक्षते । नीलोत्पल । एव वीर-
श्चासौ पुरुषश्च वीरपुरुष । शुद्धश्चासौ पृथक् शुद्धपृथ । शोभना चासौ
भार्या च शोभनभार्या । दीर्घा चासौ म'ला च दीर्घमाला ।

कर्मधारयसंज्ञे तु पुंनञ्ज्ञानो विधीयते ॥ ४३२ ॥ इति द्वस्व ।
इत्यादि ।

संख्यापूर्वो द्विगुरिति ज्ञेयः ॥ ४३३ ॥ न एव कर्मधारय
संख्यापूर्वश्चेत् द्विगुरिति ज्ञेय । स च त्रिविध — उत्तरपठतद्वितार्थसमा-
हारभेदात् । पञ्चसु कपालेषु ससृक्त ओदन पञ्चकपाल ओदन । दशसु
गृहेषु प्रविष्ट दशगृहप्रविष्ट । अष्टसु कपालेषु ससृक्त पुरोडाश ।

अष्टनः कपालेषु हविषि ॥ ४३४ ॥ अष्टन शब्दस्य आत्व भव-
ति कपाले परे हविष्यभिधेये । अष्टाकपाल पुरोडाश । अथमुत्तरपठद्विगु ।
पञ्च च ते गावश्च पञ्चगवा । समासान्तगताना वा राजादीनामदन्तता इति ।
चचारश्च ते पन्थानश्च चतुष्पथा । इति तद्वितपठार्थ । पञ्चाना पृथाना
समाहार पञ्चपृथी । एवं त्रिलोकी । अकारान्तो द्विगुसमाहारो नदादौ
पठ्यते पात्रादिगण वर्जयित्वा । पात्रादिगण इति किं १ त्रयाणां भुवनानां
समाहारस्त्रिभुवनं । समाहारद्विगुरथ । त्रिभुवनेन । त्रिभुवनाय । त्रिभुवनात् ।
त्रिभुवनस्य । त्रिभुवने । सर्वत्रैकवचनमेव)

तत्पुरुषाबुभौ ॥ ४३५ ॥ उभौ द्विगुकर्मधारयौ तत्पुरुषौ भवत ।
अत्राक्षण । अनज । कदश्च इत्यादि । इति कर्मधारय । इति तत्पुरु-
षममास ।

आरूढो वानरो यं वृक्ष । ऊढो रथो येन । उपहत पशुर्यम् ।

पतितं पर्णं यन्मात् । चित्रा गावो यस्य । वीरा पुरुषा यस्मिन्देशे । लम्बौ
कर्णौ यम्य । दीर्घौ बाहू यम्य । इति स्थिते—

स्याता यदि पदे द्वे तु यदि वा स्युर्वह्न्यपि तान्यन्यस्य पद-
स्यार्थे बहुव्रीहिः ॥ ४३६ ॥ यत्र समासे द्वे पदे यदि वा स्याता बहूनि
वा स्युरन्यपदार्थे समस्यन्ते स समासो बहुव्रीहिर्भवति । आरूढवानर ।
ऊढरथ । उपहृतपशु । पतितपर्ण । चित्रगु । वीरपुरुषो देश । लम्बकर्ण ।
दीर्घबाहु । बहुपदानामपि । बहवो मत्ता मातङ्गा यस्मिन् वने तत् बहुम
त्तमातङ्ग वन । बहूनि रसवन्ति पलानि यस्मिन् वृक्षे स बहुरसवत्सलो
वृक्ष । व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायात् अनुषङ्गलोप । उपाता दश
येषां ते उपातदशा । एवमासन्ना दश येषां ते आसन्नदशा । अदूरा दश
येषां ते अदूरदशा । अधिका दश येषां ते अधिकदशा । पुत्रेण सह
आगत सपुत्र सहपुत्र ।

सहस्य सो बहुव्रीहौ वा ॥ ४३७ ॥ सहशब्दस्य सो वा भवति
बहुव्रीहौ समासे । एव सधर्म । जनकन सह वर्तते इति सजनक । ज-
नन्या सह वर्तते इति सजननि । एव सवधु । गोरप्रधानम्येत्यादिना
ह्रस्व । अन्ययाना पूर्वनिपात ।

युधि क्रियाव्यतिहारे इच् ॥ ४३८ ॥ ग्रहणप्रहरणनाधके युद्धे
क्रियाव्यतिहारे बहुव्रीहिसमासात् इच् भवति ।

इचि पूर्वपदस्याकारः ॥ ४३९ ॥ इचि परे पूर्वपदभ्याकारो भवति ।
दण्डैश्च दण्डैश्च प्रवृत्त युद्ध दण्डादण्डि । एव गदागदि । सङ्गासङ्गि ।
केशाकेशि । मुष्णमुष्णि । कचाकचि । दक्षिणस्या पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तगल
सा विदिक् ।

विदिक् तथा ॥ ४४० ॥ तथा विदिगभिधेये बहुव्रीहिर्ज्ञेय ।

मर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भाव । दक्षिणपूर्वा । पश्चिमोत्तरा ।
दक्षिणपश्चिमा । उत्तरपूर्वा । इत्यादि ।

शुक्लश्च नयूश्च । धरश्च खदिरश्च पलाशश्च । इति स्थितं—

द्वन्द्वः ममुच्चयो नान्मोर्वह्ना वाऽपि यो भवेत् ॥ ४४१ ॥
द्वयोर्नान्मोर्वह्ना वापि ममुच्चयो द्वन्द्वो भवेत् । स च इतरेतरयोग ममाहा
रश्चेति द्विप्रकार ।

यत्र द्वित्वं बहुत्व च न द्वन्द्व इतरेतरः ।

समाहारो भवेदन्यो यत्रैकत्वमपुंसके ॥

द्वित्वे द्विवचनं । बहुत्वे बहुवचन । शुक्लमयूरो । धंखदिरपलाशा ।

अल्पस्वरतरं तत्र पूर्वम् ॥ ४४२ ॥ तत्र द्वन्द्वे समामे अल्पस्वर-
तर पदं पूर्वं निपात्यते । इक्षश्च न्यग्रोधश्च इक्षान्यग्रोधौ । एवं रथपदाती ।
तदग्रण द्विपदनियनार्थम् । अन्यत्र शंखदुदुभिरीणा ।

यच्चारचितं द्वयोः ॥ ४४३ ॥ तत्र द्वन्द्वे समामे द्वयोर्यदचितं तत्पूर्वं
निपात्यते । वामुदेवार्जुनौ । शुक्काकौ । हम्पराके । देवदेव्यौ । इच्छिद्
व्यभिचति च । तथा हि—

न नरनारायणाद्विषु ॥ ४४४ ॥ नन्नारायणाद्विषु यदचितं एव
तत्पूर्वं न निपात्यते । नरश्च नारायणश्च ननारायणौ । उमामहेश्वरौ ।
काकमयूगौ । इत्यादि ।

मातुः पितर्यश्च ॥ ४४५ ॥ तत्र द्वन्द्वे समासे पितरि उत्तरपद
मातृशब्दस्य ऋत अगदेशो भवति चकारात् च । माता च पिता च •
मातरपितरौ । मातापितरौ ।

पुत्रे ॥ ४४६ ॥ पुत्रमन्त्रे उत्तरे द्वन्द्वविषये विद्यायोनिमन्व-

न्विन ऋदन्तस्य आत्वं भवति । माता च पुत्रश्च मातापुत्रौ । एवं होता-
पुत्रौ । इति द्वन्द्वसमास ॥

कुम्भस्य समीपं । अन्तरायस्य अभावः ।

पूर्वं वाच्यं भवेद्यस्य सोऽव्ययीभाव इष्यते ॥ ४४७ ॥ यस्य
समासस्य पूर्वमव्ययं पदं वाच्यं भवेत्सोऽव्ययीभाव इष्यते । अव्ययानां
स्वपदविग्रहो नास्तीत्यन्यपदेन विग्रह इति वचनाद् समीपस्य उपादेशः ।
अभावस्य निरादेशः । समासे कृते अव्ययानां पूर्वनिपातः ।

स नपुंसकलिङ्गः स्यात् ॥ ४४८ ॥ सोऽव्ययीभावसमासो नपुं-
सकलिङ्गः स्यात् । अव्ययत्वाद्लिङ्गे प्राप्ते वचनमिदं ।

अव्ययीभावादकारान्ताद्विभक्तीनामपञ्चम्याः ॥ ४४९ ॥
अकारान्तादव्ययीभावाद्विभक्तीनां स्थाने अपञ्चम्या अम् भवति । उपकुंभं ।
निरन्तरायं । एवमुपगृहं । उपगेहं । उपगजं । उपराजं । उपच्छत्रं । उपवनं ।
उपनगं । उपदेवं । उपभार्यं । उपशालं । वाटम्याभावो निर्वाटं । मक्षिका-
णामभावो निर्मक्षिकं । शीतम्यातिक्रम अतिशीतं । एवमतिक्रमं । दिनं दिनं
प्रति प्रतिदिनं । एवं प्रतिगृहं । प्रतिगृक्षं । प्रतिपुरषं । प्रतिवनितं ।
प्रतिमासं । प्रतिर्षपं । प्रतिग्रामं । प्रतिनटं । पुरुषस्य अनुगमः अनुपुरुषं ।
एवमनुदटं । ग्रामन्यान्तः अन्तर्ग्रामं । अन्तर्गृहं । ग्रामस्य मध्ये मध्येग्रामं ।
एवं मध्येवनं । मध्येदिनं । मध्येगृहं । ग्रामस्य बहिर्विहिर्ग्रामं । उपरिपर्वतं ।
एवं बहिर्वणं । अन्तर्वणं ।

वा तृतीयामस्रभ्योः ॥ ४५० ॥ अकारान्तादव्ययीभावात्स्रभ्योस्तृ-
तीयामस्रभ्योः स्थाने अन् वा भवति । उपकुंभं, उपकुंभेन । उपकुंभं,
उपकुंभाभ्यामिन्यादि । निरन्तरायं, निरन्तरायेण । उपकुंभं, उपकुंभे । उपकुं-

भयो । इत्यादि । निगन्तरात्र, निरन्तराये । अपञ्चम्या इति किं ' उपकु
मात् । निगन्तगयात् । इत्यादि । स्त्रीष्वधिकृत्य अधिकृत्यम्याधिरादश ।
शक्तिमनतिक्रम्य अनतिक्रम्यम्य यथादश । इत्यादिषु ममास टन ।

अन्यस्माल्लुक ॥ १२१ ॥ अकारान्तादन्यस्मादत्रयीभावात्सगमा
विभक्तीना लुग् भवति । अधिम्भि । यथाशक्ति । एतमधिपायत्रि । अधिम
स्वति । अधिभारति । अधिनदि । आत्मन अधि अत्र्याप्त । गुणगन्तिऋमेण
यथागुर । वच्चा अनतिऋमेण यथात्रयु । न्म्वा अनतिऋमेण । यथाचमु ।
गिरेरनतिऋमेण यथागिरि । वच्चा अनुगम अनुत्रयु । अनुक्णु ।
अनुनदि । अनुम्भि । अनुपट्ट । अनुत्रायु । अनुगुर । अनुपितृ । अनु
मातृ । अनुकर्तृ । कर्तुं समीपमुपकर्तृ । एवमुपगिरि । उपरवि । उपयति ।
उपगुरु । उपतर । उपत्रयु । उपचमु । उपनदि । उपस्त्रि । उपशु । उपनु ।
कर्तुरतिऋम अतिकर्तृ । एतमतिरि । अतिगु । अतिनु ।

सम भूमिपदात्योः ॥ ४५२ ॥ भूमिपदात्यो परयो समन्व इत्येतन्व
सनमिन्यादशो भवति । मूमे समन्व सममृमि । पदातीना समन्व समपदाति
सुविनिर्दुर्भ्यः स्वपिम्बतिममानाम् ॥ ४५३ सुविनिर्दुर्भ्यः पम्ब
स्वपिम्बतिमनाना सकारम्य प्रकारो भवति । सुपम । विपम । निपम ।
दुपम । अपमम । इत्यादि ।

द्वन्द्वन्वम् ॥ ४५४ ॥ समाहारद्वन्द्वन्वैकन्व नपुमकलिङ्ग च म्यात् ।
अर्कश्च अश्वमेघश्च अर्काश्वमेधौ । तयो मनाहार अर्काश्वमेध । एव त्शाय
स्कार । हममयूर । मयुगपाटल्लिमुत्र । पाणिपाद । बदरामलक । सुम्बदुम्ब ।
शुकश्च हसश्च मयूरश्च कोकिलश्च शुकहसमयूरकोलिक । इत्यादि ।

तथा द्विगोः ॥ ४५५ ॥ तथा समाहारद्विगोप्येकन्व नपुमक-
लिङ्ग च म्यात् ।

समासान्तगताना वा राजादीनामदन्तता ॥ ४५६ ॥ समासा
न्तगताना राजादीनामदन्तता अल्पत्ययो भवति । वा समुचये । पञ्चाना
गमा समाहार पञ्चगव । चतुर्णां पथा समाहार चतुष्पथ ।

न क्षत्रे क्वचित् ॥ ४५७ ॥ क्वचित्सूत्रे द्वन्द्वैकव भवति, नपुसक
लिङ्गत्व न स्यात् । विरामव्यञ्जनादौ । एव पचिवचिसिचिहचिमुचेश्चात् ।
इत्यादि ।

पुंवद्भाषितपुंस्कानूडपूरण्यादिषु स्त्रिया तुल्याधिकरणे ॥ ४५८ ॥
स्त्रिया वर्तमान भाषितपुस्क अनूडन्त पूर्वपदभूत पुवद्भवति स्त्रिया वर्तमाने
तुल्याधिकरणे पूरण्यादिगणवर्जिते उत्तरपदे परे । शोभना भार्या यम्यासौ
शोभनभार्य । एव दीर्घजङ्घभार्य । इत्यादि । भाषितपुस्कमिति किं १
द्रोणीभार्य । अनूड् इति किम् १ ब्रह्मनधूभार्य । अपूरण्यादिष्विति किं १
कल्याणी पञ्चमी यासा रात्रीणा ता कल्याणीपञ्चमा रात्रय । के पूर-
ण्यादय १ पूरणी पञ्चमी कल्याणी मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा स्वकान्ता कुब्जा
वामना ।

संज्ञापूरणीकोपधास्तु न ॥ ४५९ ॥ स्त्रिया वर्तमाना भाषितपु-
स्कानूडन्ता सज्ञापूरणीप्रत्ययान्ता कोपधा पूर्वपदभूता पुवद्रूपा न
भवन्ति स्त्रिया वर्तमाने तुल्याधिकरणे पदे पूरण्यादिगणवर्जित उत्तरपदे
पर । दत्ता भार्या यम्यासौ दत्ताभार्य । पञ्चमीभार्य । पाचिकाभार्य ।
गोरप्रधानम्येत्यादिना द्वम् । इत्यादि ।

कर्मधारयसञ्ज्ञे तु पुंवद्भावो निधीयते ॥ ४६० ॥ स्त्रिया वर्त
माना भाषितपुस्का अनूडन्ता सज्ञापूरणीप्रत्ययान्ता कोपधा अपि
कर्मधारयसमासे तु पुवद्भवन्ति स्त्रिया वर्तमाने तुल्याधिकरणे पूरण्यादिग-
णवर्जित उत्तरपदे परे । शोभना चासौ भार्या च शोभनभार्या । एव दत्त-

भार्या । पाचकभार्या । पञ्चमभार्या इत्यादि । भापितपुष्कमिति किं ?
स्वरावृन्दारिका । अनूङिति किं ? ब्रह्मवधूदारिकम् ।

आकारो महतः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे ॥ ४६१ ॥ महत
आकार कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे परे । महाश्वासौ वीरश्च महावीर ।
अन्तरङ्गत्वात् व्यञ्जनान्तम्य यत्सुभोरिति न्यायादनुपङ्गलोप । प्रथमतोऽनु-
पङ्गस्य लोपे ङृते सति पश्चात् येन विधिस्तदत्स्येति न्यायात् त्कार-
स्याकार । सर्वत्र सवर्णे दीर्घे । एव महापुरष । महापर्वत । महादेश ।

नस्य तत्पुरुषे लोपः ॥ ४६२ ॥ तत्पुरुषसमासे न्यम्य नकारमा
त्रस्य लोपो भवति । न सवर्ण असवर्ण । न ब्राह्मण अब्राह्मण ।
एतल्लक्षण तपुरस्यैव, अन्येषा समासाना कथमिदं लक्षणं ? न विद्यत घोषो
ध्वनिर्येषा ते अघोषा ? तथा तत्पुरष इहोत्तरक्षण । उपलक्षण किम् ?
साम्यं स्वसदृशम्यं च ग्राहकमुपलक्षणं । यथा दधि काकेभ्यो रक्षति ।

स्वरेऽक्षरत्रिपर्ययः ॥ ४६३ ॥ तत्पुरुष समासे न्यम्य अक्षरविपर्ययो
भवति स्वरे परे । न अन अनज । एवमनर्घ्ये । अनर्थे । अनकार ।
अनिन्द्र । अनुदकमित्यादि ।

कोः कृत् ॥ ४६४ ॥ तुशङ्गम्य कद्भवति तत्पुरुष स्वरे परे । स्वप-
दविग्रहो नास्तीत्यन्यपदविग्रह । कुत्स्निश्वासो अध्वय कदम्ब ।
कदम्ब । कद्दुष्ट । तत्पुरुष इति किम् ? कुत्स्निता उष्टा यस्मिन्देशे स
ङृष्टो देश ।

का त्रीषट्पर्येऽक्षे ॥ ४६५ ॥ ईपदर्थे वर्तमानम्य तुशङ्गम्य
कादेशो भवति तत्पुरपे सनासे अथगङ्गे च परे । तु ईपङ्गण कालण ।
काम् । कामपुर । काज्य । काक्षीर । कात्रपि । तु ईपन् तन्त्र कात-
न्त्रम् । काशेण वीक्षते ।

कप्रश्चोष्णे ॥ ४६६ ॥ ईपदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्य कादेशो भवति तपुरुषे चोष्णशब्दे परे । चकारोऽत्र विम्ल्यार्थे । कु ईपञ्च तत् उष्ण च ऋषोष्ण । पक्षे कोष्ण । कदुष्णं ।

पथि च ॥ ४६७ ॥ तत्पुरुषसमासे कुशब्दस्य कादेशो भवति पथिन्शब्दे च पर । तुत्सितश्वासौ पन्थाश्च कापथ । समासान्तगतेत्यादिना अल्पप्रत्यय । नस्तु क्वचिन्नलोप । इगर्णावर्णयोर्लोप म्वगे प्रत्यये चे च । उति इकारलोप ।

पुरुषे तु विभाषया ॥ ४६८ ॥ कुशब्दस्य कादेशो भवति वा तपुरुषे पुरुषशब्दे पर । तुत्सितश्वासौ पुरुषश्च कापुरुष । कुपुरुष ।

याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ क्वचित् ॥ ४६९ ॥ ईकारश्च आकारश्च याकारौ । याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ भवत समासे क्वचिद्-यानुरोधात् । ग्वन्या मित्र ग्वतिमित्र । एव रोहिणिमित्र । इष्टकाना चित इष्टक्चित । इपीकाणा तूल इपीकतूल । इत्यादि ।

ह्रस्वस्य दीर्घता ॥ ४७० ॥ ह्रस्वस्य दीर्घता भवति समासे क्वचिद्-यानुरोधात् । दात्राकारौ कणा यम्यासौ दात्राकर्ण । द्विगुणाकर्ण । नद्विद्वृत्तिद्विषिव्यधिरुचिमहितनिरुहिषु चिन्तेषु प्रादिकारकाणाम् ॥ ४७१ ॥ प्रादीना कारकाणामेषु क्वचिन्तेषु दीर्घता भवति नद्यादिषु वातुषु परत । उपानत् । उपावृत् । प्रावृद् । कर्मावित् । नीरक् । प्रतीपद् । प्गीत्त् । वीरत् । इत्यादि ।

अन्यययन्निष्ठस्तु सकारं कपरर्गयोः ॥ ४७२ ॥ अन्यययचि-
न्यस्तु सकारमापद्यते कपरर्गयो परत । अयम्कार । अयम्कल्प । अय-
म्याश । अयम्काम्यति । अयम्काम इत्यादि । कारकल्पशाशकाम्यकेषु स-
कारो दृश्यते ।

ऋद्वीद्यज्ययीभार्जो इन्द्रतत्पुरेसो द्विगुः ।
 कर्मधारय इत्येते समासोः षट् प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥
 वर्धमानकुमारेणार्हता पूज्येन वज्रिणा ।
 क्रौमारे ऋषभेणापि कुमाराणा हितेपिणा ॥ १ ॥
 मुष्टिज्याकरण नाम्ना क्रातन्त्रं वा कुमारकं ।
 कालापकं प्रकाशात्मत्रक्षणामभिधायकं ॥ २ ॥
 प्रकाशितं शीत्रनोधसपदे श्रेयसा पटं ।
 ममासानां प्रकरणं भावसेन द्वाभ्यघात् ॥ ३ ॥

इति समाप्ता ।

अथ तद्धित किञ्चिदुच्यते ।

कपोरपत्य । भृगोरपत्य । विदेहस्थापत्य । उपगोरपत्य । इति स्थित
 वाणपत्ये ॥ ४७३ ॥ षष्ठ्यन्तान्नाम्नोऽण प्रत्ययो भवति वा अपत्ये
 अभिधेये । तन्व्याद्यादिना विभक्तिलोप ।

वृद्धिरादी सणे ॥ ४७४ ॥ स्वराणामादिन्वस्य वृद्धिर्भवति सण-
 कारानुन्धे तद्धिते पर । वा वृद्धि ।

आन्तरे च वृद्धिः ॥ ४७५ ॥ अर्णं ऋर्णं ट्वर्णं उवर्णानाम्ना
 तार उवर्णं—(एँ औँ) च द्वे सन्व्यक्षेण वृद्धिमण्य भवन्ति । प्रयोगात्—अव-
 र्णम्य आकारो वृद्धि । ऋर्णम्य आर् वृद्धि । इर्णम्य ष्कारम्य च ऐ-
 पारो वृद्धि । उवर्णम्य ओवर्णम्य च औकारो वृद्धि ।

उवर्णम्योत्तरमापाद्यं ॥ ४७६ ॥ उवर्णम्य औन्दनापादनीय त-
 द्दिते स्वो ये च परे ।

कार्यावसानाशदेशावोकारोकारयोगप ॥ ४७७ ॥ ओकारम्यौ-

कारयोरधावौ आदेशौ भवतस्तद्धिते स्वरे ये च परे । कापृत्व ।
 भार्गव । वैदेह । औपगव औपगवौ औपगवा इति । पुरपशब्दवत् । एव
 यास्क यास्कौ । वैठ वैठौ । आन्निरस । कौत्स । वासिष्ठ । गौत्म ।
 ब्राह्मण । ऐदम इत्यादि । पञ्चालस्यापत्य ।

रूढादण् ॥ ४७८ ॥ देशसमाननामान क्षत्रिया रूढा । रूढशब्दा-
 त्सरो अण् प्रत्ययो भवति अपत्येऽभिधेये ।

इर्णार्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४७९ ॥ इवर्णावर्णयो
 र्लोपो भवति तद्धिते स्वरे ये च परे । पाञ्चाल । पञ्चालस्यापत्ये पाञ्चालौ ।
 बहुत्वे—

रूढाना बहुत्वेऽस्त्रियामपत्यप्रत्ययस्य ॥ ४८० ॥ रूढाना बहुत्व
 विहितस्याऽप्रभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुम्भवति । निमित्ताभावं नैमित्तिका
 भाव इति वृद्धेरपि लोपो भवति । पाञ्चाला । एव विदेहा । मगधा ।
 अङ्गा । अस्त्रियामिति किं ? पाञ्चाल्य । वैदेह्य । मागध्य । इत्यादि ।
 भृगोरपत्य ।

ऋपिभ्योऽण् ॥ ४८१ ॥ ऋषिवाचिभ्य परोऽण् भवति अपत्येऽर्थे ।
 भार्गव । भार्गवौ । बहुत्वे—

भृगयद्भिरस्वुत्समसिष्टगोतमेभ्यश्च ॥ ४८२ ॥ भृगदिभ्यो
 बहुत्वे विहितस्याऽप्रभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुम्भवति । भृगव । अत्रय ।
 अन्निरस । गोतमा इत्यादि । अस्त्रियामिति किं ? भार्गव्य । णटकारा-
 नुन्धादिति नदादित्वादीप्रत्यय । गर्गस्यापत्य इति स्थितं—

प्यो गर्गादेः ॥ ४८३ ॥ गर्गादेर्गणाद् प्यो भवति अपत्येऽभिधेये ।

* इर्णार्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४७९ ॥ इवर्णावर्ण
 योर्लोपो भवति तद्धिते स्वरे ये च परे । गार्ग्य । गार्ग्या । वन्मस्यापत्य वा

ःस्यः । वात्स्यौ । कौत्स्यः । कौत्स्यौ । बहुत्वे—

गर्गयस्कृत्रिदादीनां च ॥ ४८४ ॥ गर्गादीनां यम्कादीनां विदा-
दीनां च बहुत्वे विद्धितस्य अस्यभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुम्भवति ।
गर्गाः । वत्साः । कुत्साः । उभयत्र ष्यो लुक् । ऊर्वाः । यम्काः । विदाः ।
अणो लुक् । इत्यादि ।

कुर्वादीर्यण ॥ ४८५ ॥ कुर्वादीर्गणाद् यणप्रत्ययो भवति अपत्यर्थे ।
कुरोरपत्यं कौरस्यः । रहस्यापत्यं लाह्य ।

कुञ्जादेर्गाननष् स्मृतः ॥ ४८६ ॥ कुञ्जादेर्गणात् आयनष् प्रत्ययो
भवति अपत्येऽर्थे तदन्ते ष्यश्च स्मृत । अन्वीनडादिवहुत्वे । कुत एतत् स्मृ-
तग्रणाधिन्यात् । कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ । एवं ब्राध्नाय-
न्यः ब्राध्नायन्यौ । स्त्रियां तु । कौञ्जायनी । नडादेस्तु । नाडायनः ।
चारायणः । मौञ्जायनः । शाकटायनः । बहुत्वे । कौञ्जायनाः कुञ्जस्याप-
त्यानि । एवं ब्राध्नायनाः ।

स्त्र्यःयादेर्यण ॥ ४८७ ॥ स्त्रियामात्रादिभ्योऽभ्यादेश्च एरष्
भवति अपत्येऽभिधेये । विनताया अपत्यं वैननेयः । एवं सौपर्णेयः ।
यौवतेयः । कौन्तेयः । अश्वरपत्यं आश्वेयः आश्वेयौ । बहुत्वे । अमिसंज्ञा-
यामेत्वमयादेशश्च । अत्रयः भृवज्यङ्गिरेत्यादिना अपत्यप्रत्ययस्य लुक् ।
सत्यामभिसंज्ञायां श्रेदुरोज्जसि । इत्येत्वं जसि । एवं सौत्रेयः । गाङ्गेयः ।
मद्रवाहोरपत्यं ।

एयेऋद्धादिस्तु लुप्यते ॥ ४८८ ॥ एये प्रत्यये परे उवर्णो लुप्यते
नतु कद्रुशब्दस्य । माद्रवाहेयः । कामण्डलेयः । अकद्रुं इति किम् । काद्रवेयः ।

सर्वनाम्नः संज्ञाधिपये स्त्रियां विहितत्वात् ॥ ४८९ ॥ सर्व-

नान्न पर सजाविषये एयण् भवति अपत्येभिधेये । सर्वा काचित् स्त्री ।
सर्वाया अपत्य सर्वेय । इत्यादि ।

इणतः ॥ ४९० ॥ अकारान्तान्नाम्न इण् प्रत्ययो भवति अपत्येऽ
भिधेये । दक्षस्यापत्य दाक्षि । एष दाशरथि । आर्जुनि । दैवदत्ति ।
अस्यापत्य इ इत्यादि ।

बाह्वादेश्च निधीयते ॥ ४९१ ॥ बाह्वादर्गणादिण् प्रत्ययो भवति
अपत्येऽभिधेये । उपनाहोरपत्यभौपनाहवि । भाद्रवाहवि ।

नस्तु क्वचित् ॥ ४९२ ॥ नस्य लोपो भवति क्वचित् लक्ष्यानुरो
धात् ॥ उडुलोऽन्तोऽपत्य औडुलोमि । एवमाग्निशर्मि ।

मनोः पण्प्यौ ॥ ४९३ ॥ षष्ठ्यन्तान्मनुशब्दात्परौ पण्प्यौ प्रत्य
यौ भवत अपयर्थे । मनोरपत्य मानुप । मनुप्य । मानव । वाणपत्ये
इति अण् भवति ।

* कुरादियेण ॥ ४९५ ॥ कुरादर्गणात् यण् प्रत्ययो भवति अपत्येऽर्थे ।
पक्षे कुरोरपत्य कोरव्य । वाणपये इति अण् भवति । कौस्व । लृट्स्या
पत्य लक्ष ।

क्षत्रादिय. ॥ ४९४ ॥ षष्ठ्यन्तात् क्षत्रशब्दात्पर इय प्रत्ययो
भवति अपयर्थे । क्षत्रिय ।

कुलादीन ॥ ४९५ ॥ कुशशब्दात्पर इन प्रत्ययो भवति नातार्थे ।
कुठे जात कुलीन । इत्यादि ।

रागान्ध्रयोगाच्च नमृहात्मास्य देवता ।

तद्वेत्त्यधीति तस्येदमममादेराणप्यते ॥ १ ॥

रागात् अण् । कुमुभंन रक्त कौमुभं । एव हारिद्र चम्ब । कौकुम् ।
मान्जिष्ठ । काषाय । न्ध्रयोगार् । पुःयेण चन्द्रयुक्तेन युक्त काल ।

पुष्यतिप्ययोर्नक्षत्रे ॥ ४९६ ॥ नक्षत्रार्थे वर्तमानयोः पुष्यतिप्य-
 योर्नक्षत्रस्य लोपो भवति अणि परे । इति यकारलोप । मत्स्यस्य यस्य
 स्त्रीकारे इये चागस्त्यस्यैर्ययोः ॥ इति सूत्राद्य इति अनुवर्तनं । पौष्य-
 कालः । पौषो मासः । पौषी रात्रिः । पौषमहः । एवं तैषो मासः ।
 तैषी रात्रिः । तैषमहः । चित्रया चन्द्रयुक्त्या युक्तः कालः चैत्रः । वैशाखः ।
 एवं ज्येष्ठ । आपाद । श्रावण भाद्रपदः । आश्वयुजः । कार्तिक ।
 मार्गशिर । माघः । फाल्गुनः । एवं सर्वत्र । समूहात् । युवतीयां समूहो
 यौवतं एवं हांसं । काकं । क्षात्रं । शौद्रं । आर्षं । मार्गं । सास्य देवता ।
 जिनो देवता अस्य इति जैनः । एवं शैवः । वैष्णवः ब्राह्मणः ।
 बौद्धः । कापिलः । सौर । ऐन्द्रः । तद्वेत्ति । जिनं वेत्तीति जैन इत्यादि ।
 छन्दो वेत्त्यधीते वा छान्दसः । व्याकरणं वेत्त्यधीते वा वैयाकरणः ।
 भारतः । तस्येदं । मृगस्य इदं मांसं मार्गं । सौकरं । कौमारं । पुत्रस्येदं
 पौत्रं । दैवं । पौरुषं । यून इदं यौवनं । एवमादिर्यस्येति गणो गृह्यते ।
 चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपं । एवं श्रावण शब्दः । रासनो रसः । स्पर्शन-
 स्पर्शः । हृषदि पिष्टा दार्पदाः सक्तवः । उच्छ्रवलेन क्षुण्णा औच्छ्रवलास्त-
 श्रुलाः । अश्वस्थाने रथ आश्वो रथः । चतुर्भिस्त्वने चतुरं शकटं ।
 चतुर्दश्यां दृष्टश्चातुर्दशो राशमः । त्रिविध एव त्रिविधः । पटोर्भावः
 पाटवं । लघवं । कौशन्मियादि ।

तेन दीव्यति मंसृष्टं तरतीकण् चरत्यपि ।

पथ्याच्छिल्पान्नियोगाच्च क्रीतादेरायुधादपि ॥ २ ॥

तेन दीव्यति तेन संसृष्टं तेन तरति तेन चरतीत्यर्थे पथ्यात् शिल्पात्
 नियोगाच्च - क्रीतादेरायुधादपिनीकण् प्रथयो भवति । तेन दीव्यतीत्यत्र
 शकण् । अश्वस्थाने आश्विकः । एवं गिरिणा दीव्यति गैरिकः । दा-

षिडकः । तेन संसृष्टमिन्यादि । दध्ना संसृष्टं दाधिन्मौदनं एवं दैरिक ।
 ताक्रिकः । धार्तिकं । शार्ङ्गवैरिकं । सार्पिषिकं । रावणिकं । मारिचिकं ।
 तेन तग्तीत्यत्रापि । उटुपेन तरतीति औटुपिकं । एवं वाहिरिकं ।
 द्रोण्या तरतीति द्रौणिकं । गौपुच्छिकं । नाया तग्तीति नायिकं ।
 चरतीत्यत्रापि । शिन्धिया चरतीति शिन्धिकं एवं आक्षिकं । औष्टिकं ।
 शृङ्गरेण चरतीति शार्ङ्गवैरिकं । पण्यात् । ताम्ब्रेण पण्यनम्य ताम्ब्रिकं ।
 एवंमपियञ्जग्रहणात् यथाशिष्टप्रयोगं भवति । गन्ध पयोऽभ्येति गान्धिकं ।
 एवं सार्पिषिकं । चाम्ब्रिकं । राजतिन् । लौहितिकं शिन्धानं ।
 मृद्गं शिल्पमभ्येति नार्दङ्गिकं । एवं पाणविकं । शार्ङ्गिकं । फाहलिकं ।
 वैणिकं । त्रैलिकं । वाशिकं । तालिकं । नियोगात् । शुल्कं नियोगो
 यम्येति शौलिकं । एवं माण्डगायिकं । महानमिकं प्रातीहारिकं ।
 क्रीतादे । महसेण । क्रीतं माडभिकं एवं श्रातिकं । लाक्षिकं । सुपणेन
 क्रीतं सौपर्णिकं । आदिशब्दात् । लक्षेण युक्तो लाक्षिकं । देवेन प्रवृत्तो
 दैविकं । कार्पाषेणेन अदृतीति कार्पाषणिकं । आयुधादपि । चक्रमायु-
 धमभ्येति चाक्रिकः एवं कौन्तिकं । तौमरिकं । ग्याक्रिकं । क्रीतादे-
 रित्यत्रादि प्रवृत्ताभ्येति वाप कौन्तिकं इत्यर्थे इकण् प्रययो
 भवति । प्रष्टम्य वाप प्राष्टिकं । कम्भम्य
 वाप कौम्भिकमियादि ।

कर्मणि साधु कर्मण्य । अपि चेति वचनाद् गिरिणा तुल्यो हस्ती गिरि-
तुल्य । तुल्य सदृश कुशलो योग्यो हितश्चेति साधुरच्यते ।

इयस्तु हिते ॥ ४९८ ॥ हितार्थे इय प्रत्ययो भवति । वन्सेभ्यो
हितो बल्मीयो गोबुक् । ण्वमधीय । जनकेभ्यो हितो जनकीय । जननी-
य । त्वदीय । मदीय । सुप्मदीय । इदमीय ।

तत्र जातस्तत आगतो वा ॥ ४९९ ॥ इत्यादिषु च इय प्रत्ययो
भवति । शालाया जात शालीय । शालाया आगत शालीय ।

यदुगनादिभ्यः ॥ ५०० ॥ उवर्णान्तादृवादिभ्यश्च हितार्थे यद्भव-
ति । वृक्षत्वाकुम्भो हित कृक्षत्वाकृत्य । वधूम्यो हिता वधय्य । गोभ्यो
हितो गय्य । पटुभ्यो हित पटय्य । हविर्म्यो हिता हविष्यान्तण्डुला ।
मनादय इति के । गो हविम् इप्का वर्त्स्मि मंग मन् स्रुच् इति
गनादिगण ।

उपमाने षति ॥ ५०१ ॥ उपमानेऽर्थे षति प्रत्ययो भवति ।
गजेन वर्त्तन रान्वन् । ब्राह्मणस्येव घृतमभ्येति ब्राह्मणवन् मथुगयामिन
पात्स्त्रिभ्रे प्रामादा मथुगवन् । देवमिन त्वा पश्यामि इववन् । इत्यादि ।
मर्त्रे द्रव्यगुणान्नियमि नाम्बन्मुष्मानमन्तीति वन्त्यन्ययेन भवित्यन् । द्रव्ये ।
देवदत्त इव धनवान् देवदत्तवन् । ण्व रुचेवन् । वन्तिवन् । गुणे । य-
निरिव गुणवान् यनिरवन् । जन्मिन् ईश्वर्य जन्वन् । अग्निरिव औष्ण्य-
मग्निरवन् । श्रोत्रवद् इव सुग्भि श्रोत्रवदवन् । नियायां । ब्राह्मण इव व-
र्त्तन ब्राह्मणवन् । ण्व पिशाचवन् ।

तन्वो भारे ॥ ५०२ ॥ भारेऽभिधेये तन्वो भवत । इन्द्रस्य
प्रवृधिनिमित्त भार्यो भवति । तन्वयदस्य म्रियां गृति । तन्वयदस्य

नपुसके वृत्ति । पटस्य भाव पटता पटत्वं एव अश्वता अश्वत्वं । गोता
 गोत्व । इति द्रव्यभाव । शुद्धता शुद्धत्व । रूपता रूपत्व । रसता रसत्वं ।
 ज्ञानता ज्ञानत्व । सुखता सुखत्व इति गुणभाव । उल्क्षेपणता उल्क्षेपणत्व ।
 गमनता गमनत्व । इति क्रियाभाव ।

यण् च प्रकीर्तितः ॥ ५०३ ॥ भावंऽभिधेये यण् प्रकीर्तितस्त
 त्वौ च । जटस्य भावो जाड्यजडता जटत्व । एव ब्राह्मण्य ब्राह्मणता
 ब्राह्मणत्व ।

अधुद्स्वरवत्तद्धिते ये ॥ ५०४ ॥ तद्धिते ये परे अधुद्स्वरवत्कार्य
 भवति । अधुद्स्वरादौ सेटक्स्यापि वन्सेर्वशब्दस्थोत्वमित्युक्तं । विदुषा
 भावो वैदुष्य । प्रकीर्तितप्रहणाधिक्यादन्यस्मिन्नर्थेऽपि . यण् प्रकीर्तितस्तत्त्वा
 च भवतः । ब्राह्मण्य कर्म ब्राह्मण्य ब्राह्मणता ब्राह्मणत्व । पुन पुनर्भाव
 पौन पुन्यं । क्वचिदुभयपदवृद्धि । पौन पौन्य । सौभाग्य । अणि च पद-
 द्वये वृद्धौ आभिमारुत कर्म । सौहार्द ।

तदस्यास्तीति मन्त्वन्त्यीन् । ५०५ ॥ तदिति प्रथमान्तादस्या-
 स्तीत्येतन्मिन्नर्थे मन्तु वन्तु विन् इन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गावोऽस्य
 सन्तीति गोमान् । आयुरस्यास्तीति आयुष्मान् । इतिशब्दस्य विवशार्थत्वा
 त् अवर्णान्तात् अरणोपधात् मकारान्तात् मकारोपधात् धुटन्तात् अशि-
 डन्तात् परो वन्त् प्रत्ययो भवति । अशिडन्तादित्युक्ते सति तद्रचन सामा-
 न्यमेव । तत्र हकारो वर्जनीय । अरणान्तात्—वृक्षोऽस्यास्तीति वृक्षान् ।
 शान्त्यास्तीति शालान् । इत्यादि । अवर्णोपधात्—तश्यास्यास्तीति त-
 क्षान् । कर्मास्यास्तीति कर्मवान् । क्वचित्कारलोप । मकारान्तात्—इद-
 मस्यास्तीति इदवान् । किमस्यास्तीति कित्वान् । इत्यादि । मकारोपधात्—
 रथीरस्यास्तीति रथीवान् । एव धर्मवान् । इत्यादि । धुटन्तात् । विद्यु

दस्यास्तीति विशुन्वान् । वर्गप्रथमा इत्यादिना तृतीये प्राप्ते सति । तमोर्न तृतीयो मत्वर्थे दस्यनेन सूत्रेण तृतीयञ्च न भवति । अक्षिउन्तादिति किं ? आयुरम्यास्तीति आयुप्मान् ।

अमन्तमायामेधास्रग्भ्यो वा णिन् ॥ ५०६ ॥ एभ्य परो विन प्रत्ययो वा भवति । यशोऽम्यास्तीति यशम्बी । एभे वन्त् यदम्बान् । अत्र सकारस्य ढकारो विनर्गश्च न भवति । तयोऽम्यास्तीति तपम्बी । तपम्बान् । एव तेजम्बी तेजम्बान् । धुटां तृतीय । वुटा तृतीयो भवति घो पवति सामान्ये । लृट्प्रणतर्गन्त्या दन्त्या इति न्यायात् सकारस्य ढकारे प्राप्ते सति—

तमोर्न तृतीयो मत्वर्थे ॥ ५०७ ॥ तकारसकारयोस्तृतीया मत्वर्थे न भवति । मत्वर्थे इति कोऽर्थे ? अम्यर्थे । पश्चात् रेफमोर्नितर्जनीये प्राप्ते सकृद् बाधितो निधिर्बाधित एव सत्पुरपत् । मायाम्यास्तीति मायावी मायावान् । मेधास्यास्तीति मेधावी मेधावान् । सगस्यास्तीति सग्नी सग्मान् । व्यञ्जनान्तस्य यपुमारिति न्यायात् चर्गट्टगादीना चेति गत्वमनेन न्यायेन अयोपे प्रथम । वर्गेप्रथमान्तृतीयान् । बहुलमिद् भवति । ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी । दण्डोम्यास्तीति दण्डी । शिग्याम्यास्तीति शिग्नी । देवोऽम्यास्तीति देवी । इत्यादि ।

तदस्य मजातं तारकादेरितच् ॥ ५०८ ॥ तदिति प्रथमान्तादस्य सनातमित्यस्मिन्नेव तारकादेराकृतिगणात् ए इतच् प्रत्ययो भवति । तारका सनाता अम्येति तारकित् नभ । एव काटकित् कः । पडवितो वृष ।

संख्यायाः पूरणे ङी ॥ ५०९ ॥ संख्याया पूरणे ङी भवति । एकादशपर्यन्त संख्या । तत्र परमसंख्या ॥ संख्यादेर्नान्ताया मो भवति

शेषायाश्च डो भवति । तत्कथं ? वाशब्दात् । वाशब्दं वास्ते ? वाणपत्ये इत्यत्र ।
 • डानुनन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ ५१० ॥ डानुनन्धे प्रत्यये षे
 अन्त्यस्वरादेर्लोपो भवति । एकादशाना पूरण एकादश एकादशी एकादश ।
 द्वादश एव । अत्र आत्व निपात । त्रयोदश । अत्र त्रयस्तु निपात ।
 चतुर्दश । पञ्चदश । षष्ठम । पंचमी । षष्ठम । एव सप्तम । अष्टम ।
 नवम । दशम । इत्यादि ।

द्वेस्तीयः ५११ द्वेस्तीयो भवति पूरणेऽर्थे । द्वयो पूरणो द्वितीय ।
 द्वितीया । द्वितीय ।

त्रेस्तु च ॥ ५१२ ॥ त्रेस्तीयो भवति तृआदेशश्च पूरणेऽर्थे । त्रया-
 णा पूरणस्तृतीय । तृतीया । तृतीय ।

अन्तस्थो डे षो. ॥ ५१३ ॥ ग्फकारयोः अन्तस्थो भवति डे पर ।
 चतुर्णां पूरणश्चतुर्थ । चतुर्थी । चतुर्थ ।

तर्गस्य षट्कर्गाङ्गुर्ग ॥ ५१४ ॥ षकारटवर्गान्तात्तरस्य तर्-
 गस्य टवर्गो भवति आन्तरतम्यात् । षण्णा पूरण षष्ठ षष्ठी षष्ठ ।

कतिपयात्कतेश्च ॥ ५१५ ॥ कतिपयात्कतश्च पूरणेऽर्थे शो भवति
 डे परे । कतिपयानां पूरण कतिपयथ । कतीनां पूरण कतिय । कतिपयथी ।
 कतिथी । कतिपयथ । कतिथ ।

विंशत्यादेस्तमट् ॥ ५१६ ॥ विंशत्याऽस्तमट् प्रत्ययो भवति पू-
 णेऽर्थे । विंशतितम । विंशते पूरणी विंशतितमी । विंशतितम विंशत
 पूरण विंशत्तम । विंशत्तमी । विंशत्तम । चत्वारिंशत्तम । पंचाशत्तम ।
 उत्तरत्र नित्यग्रहणादिह विकल्पो लभ्यते । उत्तरत्र नित्यग्रहणं वास्तु नित्य
 शनादेरित्यत्र । यत्र सख्या विद्यते तत्र विकल्पेन तमट् भवति ।

त्रेविंशतेरपि ॥ ५१७ ॥ विंशतेरपि तर्लोपो भवति डानुनन्धे प्रत्य

ये परे । अपिशब्दात् अस्य लोपो भवति । विंशः । त्रिंशः । चत्वारिंशः ।
पञ्चाशः ।

नित्यं शतादेः ॥ ५१८ ॥ शतादेर्गणात् पूरणेऽर्थे नित्यं तमट्
प्रत्ययो भवति । एकशतम्य पूरण एकशततम । एकशततमी । एकशतनमं ।
एकमहसस्य पूरण एकमहसतम । एकमहसतमी । एकमहसतमं । एककोटितन ।
पष्टचाद्यतत्परात् ॥ ५१९ ॥ पष्टचाद्वैरसंख्याया परात् पूरणेऽर्थे
नित्यं तमट् भवति । पष्टे पूरण. पष्टितन । पष्टे पूणी पष्टितमी । पष्टितमं ।
सप्ततितमः । अशीतितमः । नवतितमः । अनन्यगदिति किं ? एकपष्टे-
पूरण एकपष्टः । एकपष्टितमः । यत्र संख्या विद्यते तत्र विकल्पेन तमट्
प्रत्ययो भवति ।

विभक्तिसंज्ञा विज्ञेया बद्ध्यन्तेऽतः परन्तु ये ॥

येद्वादेः सर्वनाम्नस्ते बहोर्ध्व पराः स्मृताः ॥ ३ ॥

अतः परं द्यादिवर्जिताल्बर्वानाम्न परा ये प्रत्यया बद्ध्यन्ते ते विभक्तिसंज्ञा
विज्ञेयाः । तु पुनः । बहोर्ध्व इति कोऽर्थे ? बहुशब्दात्प्रग प्रत्यया कथिताः
श्रुत्याल्बर्वानाम्नः कार्यं प्रति विभक्तिसंज्ञा भवन्ति । तेन तदा कदा इति
पोपमति न दीर्घ । तस्मिन् काले तदा “ दाढानीमौ तदा स्मृतौ ” इति
दा प्रत्ययः । कस्मिन्काले कदा । काले किं ? सर्वयदेकान्येभ्य एव दा इति
दाप्रत्ययः । विभक्तिसंज्ञा इति विभक्तिकार्यं किं ? त्यदादित्यं अकारे
लोपं । एकत्र । किं क इति कादेश ।

पञ्चम्यान्तसु ॥ ५२० ॥ पञ्चम्यान्तान् द्वाादिवर्जिताल्बर्वानाम्नो
बहोर्ध्व परस्तस् भवति । सर्वस्मात् सर्वतः । तसुभ्ययान्ता अत्र्ययानि
भाष्यन्ते । अत्र्ययाद्विभक्तेर्लोपः । तस्मात् तन । यस्मात् यनः । बहुभ्यो
बहुतः । एवं विधत्तः । उभयतः । अन्यतः । पूर्वतः । पश्चतः । इत्यादि ।

शेषायाश्च डो भवति । तत्कथं ? वाशब्दात् । वाशब्द कास्ते ? वाणफये इत्यत्र ।

• डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ ५१० ॥ डानुबन्धे प्रत्यये परे
अन्त्यस्वरादेर्लोपो भवति । एकादशाना पूरण एकादश एकादशी एकादश ।
द्वादश एव । अत्र आत्व निपात । त्रयोदश । अत्र त्रयस्तु निपात ।
चतुर्दश । पञ्चदश । पञ्चम । पंचमी । पञ्चमं । एव सप्तम । अष्टम ।
नवम । दशम । इत्यादि ।

द्वेस्तीयः ५११ द्वेस्तीयो भवति पूरणेऽर्थे । द्वयो पूरणो द्वितीय ।
द्वितीया । द्वितीय ।

त्रेस्तृ च ॥ ५१२ ॥ त्रेस्तीयो भवति तृआदेशश्च पूरणेऽर्थे । त्रया-
णा पूरणस्तृतीय । तृतीया । तृतीय ।

अन्तस्थो डे पोः ॥ ५१३ ॥ रेफरकारयोः अन्तस्थो भवति डे परे ।
चतुर्णा पूरणश्चतुर्थे । चतुर्थी । चतुर्थ ।

तर्गस्य षट्पर्गाड्वर्गः ॥ ५१४ ॥ पकारटवर्गान्तात्परस्य तर्-
गस्य टवर्गो भवति आन्तरतम्यत् । षण्णा पूरण षष्ठ षष्ठी षष्ठ ।

कतिपयात्कत्तेश्च ॥ ५१५ ॥ कतिपयात्कत्तेश्च पूरणेऽर्थे थो भवति
डे परे । कतिपयाना पूरण कतिपयथ । कतीना पूरण कतिथ । कतिपयथी ।
कतिथी । कतिपयथ । कतिथ ।

विंशत्यादेस्तमट् ॥ ५१६ ॥ विंशत्यादेस्तमट् प्रत्ययो भवति पू-
णेऽर्थे । विंशतितम । विंशते पूरणी विंशतितमी । विंशतितम त्रिंशत्
पूरण त्रिंशत्तम । त्रिंशत्तमी । त्रिंशत्तम । चत्वारिंशत्तम । पंचाशत्तम ।
उत्तरत्र नित्यग्रहणादिह विकल्पो लभ्यत । उत्तरत्र नित्यग्रहण कास्ते ? नित्य
शतादेस्तित्यत्र । यत्र सल्लया विधने तत्र विकल्पेन तमट् भवति ।

— त्रिंशतेरपि ॥ ५१७ ॥ विंशतेरपि तेल्लोपो भवति डानुबन्धे प्रत्य

अत् क च ॥ ५२८ ॥ किम् सप्तम्यन्तात् अद् भवति शब्दे-
शश्च । कस्मिन् क ।

काले किमर्षयदेकान्येभ्य एव टा ॥ ५२९ ॥ काले वर्तमानंभ्य
सप्तम्यन्तेभ्य एग्यो दा भवति । कस्मिन् काले कदा । एवं मर्षदा ।
यदा । एकदा । अन्यदा । काल इति किं ? सर्वत्र देगे । मदा इति
निपातः । सर्वशब्दात्परो दाप्रत्ययो भवति । सर्वस्य सभावश्च । सर्वस्मि
न्काले सदा ।

इदमो ह्यधुनादानीम् ॥ ५३० ॥ काले वर्तमानात्मसप्तम्यन्तादिदम्
परा हि अधुना दानीम् एते प्रत्यय भवन्ति ।

रथोरेतेत् ॥ ५३१ ॥ रथो परत इदमशब्द एत इत् इत्येतौ
प्राप्नोति । अस्मिन् काले एतर्हि । इवर्णावर्णयोर्लोप । अधुना । ददा-
नीम् । इत्यम् ।

दादानीमौ तदः स्मृतौ ॥ ५३२ ॥ काले वर्तमानात्मसप्तम्यन्ता-
त्तद् परौ दादानीमौ स्मृतौ । तस्मिन् काले तदा । तदानीं ।

सद्यथाया निपात्यन्ते ॥ ५३३ ॥ मद्यथाया शब्दा कालेऽभिधेये
निपात्यन्ते । लक्ष्मणमूत्रमन्तोग्ण लोकप्रसिद्धशब्दरूपोच्चारण निपातन ।
सनाने अटनि सद्य । समानस्य सभावो चश्च परविधि । अस्मिन्नटनि
अद्य । इदमो अद्भाषोद्य च परविधि । पूर्वस्मिन् संवत्सरे पञ्च । पूर्वम्-
स्मिन् संवत्सरे पगारि ।

पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारी च संवत्सरे ॥ ५३४ ॥ पूर्वपूर्वतरयो
त्तुआरो च भवत । चशब्दात्पर आदेशश्च संवत्सरेर्धे ।

इदमः सममण् ॥ ५३५ ॥ सप्तम्यन्तादिदम् सममण् प्रत्ययो भवति
संवत्सरेर्धे । अस्मिन्संवत्सरे ऐपन् ।

अद्यादेरिति किं ? द्वाम्यां । अद्यादित इत्यत्र कथं, प्रयोगतश्चेति
 ज्ञापयति । तेन असर्वनाम्नोप्यवधिमात्रात्तस् वक्तव्यः असर्वना-
 म्नोऽपि परस्तस् प्रत्ययो भवति अवधिमात्रात् । अवधिमात्रादिति कोऽर्थः ?
 प्रयोगमात्रादित्यर्थः । इत्यनेन सूत्रेण तस्प्रत्ययो भवति । ग्रामात् ग्रामतः ।
 प्रयोगात् प्रयोगतः । एव वृक्षात् वृक्षतः । पटतः । घटतः ।

तत्रेदमिः ॥ ५२१ ॥ तेषु विभक्तिसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु परत इदम्
 इकारतां प्राप्नोति । अस्मात् इतः ।

तेषु त्वेतदकारताम् ॥ ५२२ ॥ तेषु तकारादिषु विभक्तिसंज्ञकेषु
 परत एतदशब्द अकारतां प्राप्नोति । एतस्मात् अतः । तकारादिष्विति
 किं ? एतेन प्रकारेण एतथा ।

तहोः कुः ॥ ५२३ ॥ तकारहकारयोः परयोः किंशब्दः कुर्भवति ।
 कस्मात् कुतः ।

त्रः सप्तम्याः ॥ ५२४ ॥ सप्तम्यन्ताद् द्वयादिवर्जितात्सर्वनाम्नो
 बहोश्च परतः त्रप्रत्ययो भवति । सर्वस्मिन् सर्वत्र । एतस्मिन् अत्र ।
 कस्मिन् कुत्र । अमुष्मिन् अमुत्र । तस्मिन् तत्र । यस्मिन् यत्र । बहुषु
 बहुत्र । अद्वयादेरिति किं ? द्वयोः । त्वयि । मयि । इत्यादि ।

आद्यादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च ॥ ५२५ ॥ सप्तम्यन्तेभ्य आद्यादि-
 भ्यश्च परस्तस् प्रत्ययो भवति । आदौ आदितः । एवं मध्ये मध्यतः ।
 अन्ते अन्ततः । अग्रे अग्रतः । मुखे मुखतः । पृष्ठे पृष्ठतः । पार्श्वे पार्श्वतः ।
 पूर्वे पूर्वत । परे परत इत्यादि ।

इदमो हः ॥ ५२६ ॥ इदमः सप्तम्यन्तात् हो भवति त्रापवादः ।
 अस्मिन् इह ।

किमः ॥ ५२७ ॥ किमः सप्तम्यन्तात् हो भवति । कस्मिन् कुह ।

प्रकृष्टे वेमतररूपाः ॥ ५४५ ॥ प्रकृष्टार्थे एते प्रत्यया भवन्ति ।
 प्रकृष्ट आह्व. आह्वतरः आह्वतन आह्वरूपः । एवं वैयाकरणतनः वैया-
 कर्षणर. वैयाकरणरूप । पचतिनन. पचतिनरः पचतिरूप ।

ईपदममाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ५४६ ॥ ईपदपरिमनाप्तौ अर्थे
 कल्पदेश्यदेशीया एतं प्रत्यया भवन्ति । ईपदपरिमनाप्तः पटुः पटुकल्प ।
 पटुदेश्य. पटुदेशीय. पचनिकल्प । पचतिदेश्यं । पचतिदेशीयं । पच-
 तिकल्पं ।

कुम्भिनवृत्तेर्नाम्नः पाशः ॥ ५४७ ॥ कुम्भिनवृत्तेर्नाम्न एव पाश
 प्रत्ययो भवति । कुम्भिनो वैयाकरणो वैयाकरणपाश ।

भूतपूर्ववृत्तेर्नाम्नश्चरट् ॥ ५४८ ॥ भूतपूर्ववृत्तेर्नाम्न. फश्चरट् प्रत्य-
 यो भवति । टकारः पण्डकारानुबन्धादिति विशेषणार्थं । भूतपूर्व आह्व
 आह्वचर. । आह्वनरी । अह्वचरं । भूतपूर्वो राजा गजचरः ।
 भूतपूर्वा राज्ञी राजचरी । एवं देवचर. । देवचरी ।

बहुल्यार्थात्कारकाच्छस्मा मङ्गले गम्यमाने ॥ ५४९ ॥
 बहुर्थान् अल्पार्थाच्च परः शम्प्रत्ययो वा भवति मङ्गले गम्यमाने । बहून्
 देहि । बहुशो देहि । एवं अल्पशो, देहि अल्पं देहि । स्तोत्रशो देहि,
 स्तोत्रं देहि । शतशो देहि, शतं देहि । सहस्रशो देहि, सहस्रं देहि ।
 लक्षशो याचने, लक्षं याचने ।

वारस्य संख्यायाः कृत्वमुच् ॥ ५५० ॥ वारस्य संख्यान्याः सं-
 ख्यायाः परः कृत्वमुच् प्रत्ययो भवति । टकार उच्चारणार्थं । कृत्वमुच्प्रत्य-
 यान्ता अन्ययानि स्युः । पञ्च वारान् भुञ्जे पञ्चकृत्वः । एवं गणकृत्वः ।
 कतिकृत्वः । बहुकृत्वः । पर्यं सप्तकृत्वो गच्छति । दशकृत्वो ददाति ।
 शतकृत्वो याचने । सप्तकृत्वो मन्यते इति ।

पूरादेरेद्युस् ॥ ५३६ ॥ सप्तम्यन्तात्पूर्वादिर्गणात् पर एद्युस् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्यु । एव परेद्यु । अन्येद्यु । अन्यतरेद्यु । इतरेद्यु । कतरेद्यु । अपरेद्यु ।

उभयाद् द्युश्च ॥ ५३७ ॥ सप्तम्यन्तादुभयशब्दात्परो द्युस् भवति । चकारात् एद्युस् भवति । उभयस्मिन्नहनि उभयेद्यु । उभयद्यु ।

परादेरेद्यविसु ॥ ५३८ ॥ परादर्गगात्पर एद्यविसु प्रत्ययो भवति । परस्मिन्नहनि परेद्यवि । एवमन्येद्यवि । अन्यतमेद्यवि । इत्यादि ।

प्रकारवचने तु था ॥ ५३९ ॥ अद्-च्चादे सर्वनाम्न प्रकारवचने तु था भवति । प्रकारशब्द सदृशार्थो विशेषार्थश्च । सामान्यभेदक प्रकार । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । एवमन्यथा । यथा । तथा । उभयथा । पूर्वथा । अपरथा । वाक्यार्थविशेषेण सर्वविभक्तिभ्यो ज्ञेय थाप्रत्यय । सर्वस्मिन् प्रकाराय यदि वा सर्वस्मिन् प्रकारे सर्वथा इत्यादि ।

सख्याया प्रकारे धा ॥ ५४० ॥ सख्याया पर प्रकारवचने धा भवति । चतुर्भि प्रकारै चतुर्धा । एव द्विधा । एकधा । बहुभि प्रकारैर्-र्नहुधा । पञ्चधा । षोढा षट्प्रकारा अस्य इति विग्रह ।

पप् उत्त्वम् ॥ ५४१ ॥ पप्शब्दस्यान्त उत्त्व भवति । सप्तधा । अष्टधा । नवधा । दशधा । सहस्रधा । लक्षधा । कोटिधा ।

द्वित्रिभ्या धमणेधा च ॥ ५४२ ॥ द्वित्रिभ्या परो धमण् एधा च प्रत्ययौ भवत प्रकारवचने । द्वैध । त्रैध । द्वेधा । त्रेधा ।

इदंकिभ्या थमु कार्यम् ॥ ५४३ ॥ इदंकिभ्या पर थमु कार्य प्रकारवचने । अनेन प्रकारेण इत्थ । केन प्रकारेण कथम् ।

आख्याताच्च तमादयः ॥ ५४४ ॥ नाम्न आख्याताच्च परास्त-मदय प्रत्यया भवन्ति ।

प्रकृष्टे तमतररूपाः ॥ ५७५ ॥ प्रकृष्टार्थे एते प्रत्यया भवन्ति ।
 प्रकृष्ट आद्य आद्यन्त आद्यन्तम आद्यन्तप्र । एव वैयाकरणन्तम वैया-
 कणन्तम वैयाकरणन्तप्र । पचतिन्तम पचतिन्तम पचतिन्तप्र ।

ईपदममासौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ५७६ ॥ ईपदपरिममासौ अर्थे
 कल्पदेश्यदेशीया एते प्रत्यया भवन्ति । ईपदपरिममसु पटु पटुक्य ।
 पटुदेश्य । पटुदेशीय । पचतिक्य । पचतिश्य । पचतिशीय । पच
 तिक्य ।

वृत्तिवृत्तेनाम्नः पायः ॥ ५७७ ॥ वृत्तिवृत्तेनाम्न ए पय
 प्रत्ययो भवति । वृत्तिवृत्तेनाम्नो वैयाकरणो वैयाकरणपाय ।

भृत्पृत्तृत्तेनाम्नश्चरट् ॥ ५७८ ॥ भृत्पृत्तृत्तेनाम्न ए चरट् प्रत्य
 यो भवति । टकार पण्डकारानुन्त्यादिति विशेषणार्थे । भृत्पृत्तृ आद्य
 आद्यन्त । आद्यन्तरी । अद्यन्त । भृत्पृत्तृ रान्त गन्त ।
 भृत्पृत्तृ गन्ती रान्तगन्ती । एवं देवन्त । देवन्तरी ।

बहुत्वार्थात्कारकाञ्चस्या मङ्गले गम्यमाने ॥ ५७९ ॥
 बहुत्वार्थान् अल्पार्थाच्च ए शम्प्रत्ययो वा भवति मङ्गले गम्यमाने । बट्
 देहि । बहुशो देहि । एवं अल्पशो, देहि अल्पं देहि । स्तोत्रशो देहि,
 स्तोत्रक देहि । शतशो देहि, शतं देहि । मद्भवशो देहि, सद्भवं देहि ।
 रक्षशो याचनं, रक्ष याचनं ।

वारस्य संख्यायाः कृत्वमुच् ॥ ५८० ॥ वारस्य संख्यान्या सं-
 ख्याया ए कृत्वमुच् प्रत्ययो भवति । ट्कार उच्चारणार्थे । कृत्वमुच्प्रत्य-
 यान्ता अत्रयानि स्यु । पद्य वारान् मुहं पद्यन्त्व । एवं गद्यन्त्व ।
 कतिन्त्व । बहुन्त्व । एष्य समन्त्वो गच्छति । दशन्त्वो ददाति ।
 शतन्त्वो याचनं । सहस्रन्त्वो न्यने इति ।

द्वित्रिचतुर्भ्य सुच् ॥ ५५१ ॥ वारस्य सवन्धिभ्यो द्वित्रिचतुर्भ्य
पर सुच् प्रत्ययो भवति । द्वौ वारौ भुक्के द्विर्भुक्के । त्रिर्भुक्के । चतुर्भुक्के ।
संरघाया अत्रयगन्ते तयट् ॥ ५५२ ॥ सरुघाया अवयवान्तार्थे
तयट् प्रत्ययो भवति । द्वौ अत्रयवौ यस्य असौ द्वितय । त्रितय । च-
तुष्टय । पञ्चतय । सप्ततय ।

परिमाणे तयट् ॥ ५५३ ॥ परिमाणेऽथे तयट् प्रत्ययो भवति ।
चत्वारि परिमाणानि यस्य चतुष्टय । एव द्वितय त्रितय ।

द्वित्रिभ्यामयट् ॥ ५५४ ॥ द्वित्रिशब्दाभ्या पण्येऽयट् प्रत्ययो भ-
वति समूहेऽर्थे । द्वयो समूह द्वय । त्रयाणा समूह त्रय । उत्तेषमान ति-
र्थेऽमानमिति द्विविध मान ।

मात्रट् ॥ ५५५ ॥ परिमाणे मात्रट् प्रत्ययो भवति । ऊ-
प्रमाणमस्य ऊरुभात्रमुदक । ऊरुमात्री परिला ।

यत्तदेतद्भ्यां डावन्तु ॥ ५५६ ॥ यद् तद् एतद् इत्येनेभ्य परो
डाव-तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । उकार उच्चारणार्थे । यत्परिमाणमस्य
यावान् । एम तावान् । एतावान् ।

किमो डियन्तु ॥ ५५७ ॥ किम शब्दात्परो डियन्तु प्रत्ययो भ-
वति परिमाणेऽर्थे । किं परिमाणमस्य कियान् ।

इदम ॥ ५५८ ॥ इदम परो डिय-तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे ।
इद परिमाणमस्य इयान् ।

अभूततद्भावे कृभ्वस्तिपु विकारात् चि ॥ ५५९ ॥ अभूततद्भावे
विकारात् चिप्रत्ययो भवति कृभ्वस्तिपु परत ।

च्यौ चार्णस्य ईत्तम् ॥ ५६० ॥ अर्णस्य इत्व भवति च्यो
परे । सर्वापहारी प्रत्ययस्य लोप । चिप्रत्यये परे पूर्वस्वरस्य दीर्घ ।

सुधीकरोति । दीर्धीभवति । पुत्रीभ्यात् । पटुभ्यात् । कवीकरोति । कवी
भवति । कवीभ्यात् । मात्रीकरोति । मात्रीभवति । मात्रीभ्यात् ।

उर्ध्वे ढञ्जद्वयमटौ च ॥ ५१ ॥ ऊर्ध्ववाचिनि प्रमाणेऽथे ढ
ञ्जद्वयमर्णे प्रत्ययो भवति । चाञ्जान्मात्रट् भवति । ऊर्ध्व प्रमाणमस्य
ऊर्ध्व । ऊर्ध्वयस । ऊर्ध्वमात्रमुदक ।

हस्तिपुरुषादण् च ॥ ५२ ॥ हस्तिन् पुरुष ढ्रेताभ्या मान
ऽण् भवति । चाञ्जान्मात्रट् ढञ्ज् द्वयमर् च भवति । हस्ती प्रमाणमस्य
हस्तिन् । हस्तिमात्र । हस्तिन्ध । हस्तिद्वयम । पुरुष प्रमाणमस्य पौ
ष्य । पुरुषमात्र । पुरुषन्ध । पुरुषद्वयमर् । ऽत्कमित्यर्थे ।

प्रसृतवृत्तेर्मयट् ॥ ५३ ॥ प्रसृतवृत्तेर्नाम्न परो मयट् प्रत्ययो
भवति । सुवर्णं प्रसृतं सुवर्णनय । ण्वन्त प्रसृतरुमय । मन्ममय । यन्ति
रा अन्नं प्रसृतमत्र अन्नमय काय । अन्नं प्रसृतमत्र अन्नमत्र चावन ।
मम्म प्रसृतमत्र मम्मनय पाकस्थान । मम्मनया मठ । मम्ममयी
तपस्विनी । मम्ममयी तनु ।

न ग्यो पदाद्योर्द्ध्विरागम ॥ ५४ ॥ ऋ प्रतिपयो विधिश्च
गम्यत । आदिशञ्च नमोपचन । ऋश्च उश्च यृ तयोर्वा स्वरानामाद्यो
स्वरात्पूर्वयोस्काराकारार्थद्विर्न भवति तयोरात्तौ वद्विगगमा भवति णका
गनुमच तद्धित प्रत्यये पर । स्थानन्तरगतम इति न्यायात् यकारस्य एकार
प्रकारस्य औकार । व्यकरण वक्ति अधान वा वैधाकरण । द्वार नियोगो
यस्येति दौगारिक । च्वोरिति किं ? मदानम निवागाऽभ्यति साहान-
सिक । इत्यादि ।

मन्धिर्नाम समामश्च तद्धितश्चति नामत ।

चतुष्कमिति तत्प्रोक्तमित्येत उर्वरमेणा ॥ १ ॥

भागसेनत्रिविधेन वादिपरतवज्जिणा ।
 कृताया रूपमालायां चतुष्कं पर्यंपूर्यत ॥ २ ॥
 चतुःपष्टिः कलाः स्त्रीणां ताश्चतुःमत्ततिर्नृणाम् ।
 आपकः प्रापकस्तासां श्रीमानृपमतीर्थकृत् ॥ ३ ॥
 तेन ब्राह्म्यै कुमाय च कथितं पाठहेतवे ।
 कालापक तत्कौमार नाम्ना शब्दानुशामनम् ॥ ४ ॥
 यद्बदन्त्यधिय केचित् शिखिनः स्कन्दवाहिनः ।
 पुच्छान्निर्गतस्रं स्यात्कालापकमतः परम् ॥ ५ ॥
 तन्न युक्तं यतः केकी वक्ति प्लुतस्वरानुगम् ।
 त्रिमात्र च शिखी वृथादिति प्रामाणिकोक्तिः ॥ ६ ॥
 न चारं मातृकाम्नाये स्परेषु प्लुतसंग्रहः ।
 तस्मात् श्रीकृपभादिष्टमित्येव प्रतिपद्यताम् ॥ ७ ॥

इति श्रीभावसेनरचिताया कातन्त्ररूपमालायां स्यादिनिरूपण
 प्रथम सर्गर्भ ॥

— अथ द्वितीयः संदर्भः ।

तिङन्तप्रकरणम् ।

सर्वकर्मविनिर्मुक्तं मुक्तिलक्ष्म्याश्च बह्वभम् ।

चन्द्रप्रभजिनं नत्वा तिङन्तः कथ्यते मया ॥ १ ॥

अथ त्यादयो विभक्तयः प्रदर्शयन्ते ॥ १ ॥ ताश्च दशविधा

भवन्ति । कास्ताः ? वर्तमाना । सप्तमी । पञ्चमी । ह्यस्तनी । अद्यतनी ।
परोक्षा । श्वस्तनी । आशी । भविष्यन्ती । क्रियातिपत्तिरिति ।

वर्तमाना ॥ २ ॥ ति तस् अन्ति । सि थम् थ । मि वस्
मस् । ते आते अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे—इमानि अष्टादश
वचनानि वर्तमानसंज्ञानि भवन्ति ।

सप्तमी ॥ ३ ॥ यात् यातां युस्, यास् यातं यात, यां
याव याम । ईत ईयातां ईरन् । ईथास् ईयाथां ईध्वं, ईय ईवहि ईमहि
—इमानि अष्टादश वचनानि सप्तमीसंज्ञानि भवन्ति ॥

पञ्चमी ॥ ४ ॥ तु तां अन्तु, हि तं त, आनि आव आम,
तां आतां अन्तां, स्व आथां ध्वं, ऐ आवहै, आमहै—इमानि वचनानि
पञ्चमीसंज्ञानि भवन्ति ॥

ह्यस्तनी ॥ ५ ॥ दि ता अन्, सि तं त, अम् व म, त
आतां अन्त, थास् आथा ध्वं, इट् वटि मटि—इमानि वचनानि ह्यस्तनी-
संज्ञानि भवन्ति ॥

एवमेवाद्यतनी ॥ ६ ॥ एतान्येवाद्यतनेषुभिधेयेद्यतनीसंज्ञानि भवन्ति ॥

परोक्षा ॥ ७ ॥ अट् अतुस् उस्, यल् अद्युस् अ, अट् व म, ए
आते इरे, से आथे ध्वे, ए वहे महे—इमानि वचनानि परोक्षसंज्ञानि भवन्ति ॥

श्वस्तनी ॥ ८ ॥ ता तारौ तारस्, तासि तास्थस् तास्थ,
तासि तास्वस् तास्मस्, ता तारौ तारस्, तासे तासाथे ताध्वे, ताहे ता
म्यहे तास्महे—इमानि वचनानि श्वस्तनीसज्ञानि भवन्ति ॥

आशीः ॥ ९ ॥ यात् याम्ता, यासुस्, यास् याम्त
यास्त, यास यास्व यास्म, सीष्ट सीयास्ता सीरन्, सीष्टास् सीयास्था सी
ध्व, सीय सीवहि स महि—इमानि वचनानि आशी सज्ञानि भवन्ति ॥

स्यसहितानि त्यादीनि भविष्यन्ती ॥ १० ॥ स्यति स्य-
तस् स्यन्ति, स्यसि स्यथस् स्यथ, स्वामि स्यावस् स्यामस्, स्यते स्येते स्य
न्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, स्ये स्यावहे स्यामहे—स्येन सहितानि त्यादीनि
वचनानि भविष्यन्तीसज्ञानि भवन्ति ॥

द्यादीनि क्रियातिपत्तिः ॥ ११ ॥ स्यत् स्यता स्यन्, स्यस्
म्यत स्यत, स्य स्याव स्याम, स्यत स्येता स्यन्त, स्यथास् स्येथा
स्यध्व, स्ये स्यावहि स्यामहि—स्येन सहितानि द्यादीनि क्रियातिपत्तिसज्ञानि
भवन्ति ॥

पडाद्याः सार्वधातुकम् ॥ १२ ॥ पण्णा विभक्तीना आद्याश्चतस्रो
विभक्तयः सार्वधातुकसज्ञा भवन्ति ।

अथ परस्मैपदानि ॥ १३ ॥ सर्वविभक्तीना आदौ नववचनानि
परस्मैपदसज्ञानि भवन्ति । उत्तरत्र नवग्रहणात्परग्रहणाच्चेहपूर्वा नवेति अवगन्त-
व्य । ति तस् अन्नि । सि थस् थ । मि वस् मस् । एव सर्वविभक्तिषु ।

नत्र पराध्यात्मने ॥ १४ ॥ सर्वविभक्तीना पराणि नववचनानि
आत्मनेपदसज्ञानि भवन्ति । ते आते अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे ।
एन सर्वविभक्तिषु ।

त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा ॥ १५ ॥ परस्मैपदानामात्मने-

पत्राना च त्रीणि त्रीणि चवनानि प्रथममयमोत्तमपुरस्मनानि भवन्ति ।
ति तम् अग्नि इति प्रथममुग्य । मि यम् ध इति मयनमुग्य । मि दस्
मम् ङ्युत्तममुग्य ने आने अने इति प्रथममुग्य । मे आथे च इति
मयनमुग्य । ए वहे महे ङ्युत्तमपुरस्य । एव सर्वप्रभक्तिपु । एता विम-
क्तयो धातोर्योच्यन्ते । को धातु ?

क्रियाभासो धातुः ॥ १६ ॥ य शब्द क्रिया भासयति सपाठयति
न धातुमज्ञो भवति । इति म्वादीना धातुसज्ञाया । मू सताया । मू इति
म्येने ।

प्रत्ययः परः ॥ १७ ॥ प्रतीयने अनेनार्थे म प्रत्यय । विक्रमि
तार्थे इत्यर्थे । प्रकृतं ए प्रत्ययो भवति । इति सर्वत्यादिप्रमङ्ग ।

काले ॥ १८ ॥ वर्तमानातीतमविष्यलक्षण काल । काल इत्यधि-
कृतं भवति ।

मम्प्रति वर्तमाना ॥ १९ ॥ प्ररज्यापरिमनात्क्रियालक्षण सम्प्रती-
त्युच्यते । मम्प्रतिकाले वर्तमाना विभक्तिर्भवति । तत्रापि युगपदष्टादशर-
चनप्राप्तौ—

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ २० ॥ शेषाद्बन्धनाणकारणरहिताद्वातो
कर्त्तरि परस्मैपद भवति । तत्रापि—

नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः ॥ २१ ॥ नाम्नि प्रयुज्यमानेऽप्य-
प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरषो भवति । तत्राप्येकत्वविशेषाया प्रथमैकवचन ति ।

अन् विकरणः कर्त्तरि ॥ २२ ॥ धातोर्विकरणमनकोऽन् भवति
कर्त्तरि विहितं सार्वधातुके ए ।

अग्नि च विकरणे २३ ॥ नाम्यन्तस्य रतुनाम्युत्थायाश्च गुणो
भवत्यन्विकरणे परे । को गुण ?

अर् पूर्वे द्वे च सन्ध्यक्षरे गुणः ॥ २४ ॥ यूणा (ऋवर्णइवर्ण
उवर्णाना) अर् पूर्वे द्वे च सन्ध्यक्षरे गुणो भवति । इत्युवर्णस्य ओकारो
गुण । सन्धि । स भवति । तथैव द्वित्वविवक्षाया प्रथमपुरुषद्विवचनं तम् ।
भू तस् इति स्थिते—

रसकारयोर्विसृष्टः ॥ २५ ॥ पदान्ते रेफसकारयोर्विसृष्टो भवति ।
तौ भवत ॥ तथैव बहुत्वविवक्षाया प्रथमपुरुषबहुवचन अन्ति । भू अन्ति
इति स्थिते—

असन्ध्यक्षरयोरस्य तौ तद्दोषश्च ॥ २६ ॥ इह ध तुप्रस्ताव
अकारसन्ध्यक्षरयो परतोऽकारस्य अकारसन्ध्यक्षरौ भवतस्तत्परयोर्लोपो
भवति । ते भवन्ति ।

युष्मदि मध्यमः ॥ २७ ॥ युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि
मध्यम पुरुषो भवति । त्व भवसि । युवा भवथ । यूयं भवथ ।

अस्मद्युत्तमः ॥ २८ ॥ अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि उत्तम
पुरुषो भवति ।

अस्य वमोर्दीर्घः ॥ २९ ॥ अस्य दीर्घो भवति वमो परत ।
अहं भवामि । आवा भवाव । वय भवाम । अप्रयुज्यमानेऽपि । भवति
भवत , भवन्ति । भवसि, भवथ , भवथ । भवामि, भवाव , भवाम ।
भावकर्मविवक्षाया—

आत्मनेपदानि भावकर्मणोः ॥ ३० ॥ धातोरात्मनेपदानि भवन्ति
भावकर्मणोरर्थयो । अकर्मकाद्धातोर्भावे, सकर्मकात्कर्मणि च ।

लज्जासत्तास्थितिजागरण वृद्धिक्षयभयजीरितमरणम् ।

स्वप्नकीडारुचिदीप्त्यर्था धातव एते कर्मविमुक्ताः ॥ १ ॥

क्रियापद कर्तृपदेन युक्त
व्यपेक्षते यत्र किसित्यपेक्षां ।
मकर्मकं तं मुधियो ऽदन्ति
शेषस्ततो धातुरकर्मकः स्यात् ॥ २ ॥

को भाव ?

मन्मात्रं भारलिङ्गं स्यादमंपृक्तं तु कारकः ।

धात्वर्थः केशलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ १ ॥

तत्र श्रथमन्वचनमेव । किं कर्म ? क्रियात्रिपथं कर्म । तत्र द्वित्रचन-
बहुवचनमपि । मयमोत्तममुभयोरपि ।

मारिधातुके यण् ॥ ३१ ॥ धातोर्यण् भवति भावकर्मणोर्विहितं
मारिधातुके षे ।

नाम्यन्तयोर्धातुप्रिकरणयोर्गुणः ॥ ३० ॥ नाम्यन्तयोर्धातुविक-
रणयोर्गुणो भवति । इति गुणे प्राप्ते—

न णकारानुबन्धचेक्रीयतयोः ॥ ३३ ॥ नाम्यन्तानां नाम्युपधाना
च गुणो न भवति णकारानुबन्धचेक्रीयतयोः परत । भावं—मूयते ।
कर्मणि—

प्रादय उपमर्गाः क्रियायोगे ॥ ३४ ॥ प्रादय क्रियायोगे उपमर्गा
भवन्ति । के ते प्रादय ?

प्रपराऽपममन्वर्निर्दुरभिऽयधिमूढतिनिप्रतिपर्यपयः ॥

उपप्राडितिनिश्चतिरेष मस्वे उपमर्गागणः कथितः कनिभिः ॥ १ ॥

अकर्मका अपि धातवः सोपमर्गा मकर्मका भवन्ति । अनुमूयते ।

आते आये इति च ॥ ३५ ॥ अकारात्स्वयोरान् आये इयेतयो-
गदिरिर्भवति । अनुमूयते । अनुमूयन्ते । अनुमूयसे अनुमूयेथे अनुमूयथ्वे ।

अनुभूये अनुभूयावहे अनुभूयामहे । एव सर्वधातूना । एधद् वृद्धौ ।

कर्त्तरि रुचादिडानुबन्धेभ्यः ॥ ३६ ॥ रुचादिभ्यो डानुबन्धेभ्यश्च कर्त्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । एधते एधेत एधन्ते । एधसे एधेथे एधन्थे । एधे एधावहे एधामहे । भावे—एध्यत । डुपचपुञ् पाके । अकार समाहारानुबन्धे ।

इन्ञ्यजादेरुभयम् ॥ ३७ ॥ इञ्जन्तात् आनुबन्धाधनादेश्च कर्त्तुर्युभयपदानि भवन्ति । पचति पचत पचन्ति । पचसि पचथ पचथ । पचामि पचाव पचाम । पचते पचेते पचन्ते । पचसे पचेथे पचध्व । पचं पचावहे पचामहे । भावे—पच्यत । अविवक्षितकर्मकोऽकर्मको भवति । कर्मणि—पच्यन्ते पच्येते पच्यन्त । पच्यसे । पच्येथे पच्यध्वे । पच्ये पच्यावहे पच्यामहे ।

स्मेनातीते ॥ ३८ ॥ स्मेन सयोगेऽतीते काले वर्त्तमाना विभक्तिर्भवति । भवति स्म । एधते स्म । पचति स्म । पचते स्म इत्यादि ।

विध्यादिषु सप्तमी च ॥ ३९ ॥ विध्यादिषु वर्त्तमानाद्वातो सप्तमी पञ्चमी च भवति । के विध्यादय २ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाध्येपणसम्प्रश्नको विधि । विधि कर्त्तव्योपदेश । अथवा अज्ञातजापको विधि । देवान् यजेत । यचतु । यजता । होम जुहुयात् । जुहोतु । यत्र क्रियमाणे प्रत्यवायोऽस्ति तन्निमन्त्रणं । इह श्राद्धे न भुञ्जीत । न भुङ्क्ता भवान् । यत्र क्रियमाणे प्रत्यवायो नास्ति तदामन्त्रणं । इहासीत । आस्ता भवान् । सत्कारपूर्वको व्यापारोऽध्येपण । यूय माणवकमध्यापयेध्वम् । कर्त्तव्यालोचना सम्प्रश्न । अहो किं व्याकरणमधियीय उत वदमधियीय । अहो किं नाटकमध्ययै आहोस्विदलङ्कारमध्यये । याच्ना प्रार्थना । भिक्षा मे दध्या । श्वेवं मे दधीथा । कन्या मे देहि । मम सुवर्णं दत्त्व । आदिशन्दा

त्प्रेषणविजापनाजापनादय । क्षीण प्रति कर्मप्रतिपादन प्रेषण । गृहीतवतन
 म्ब । कर्माणि जुर्था । कुर्वीथि । जुर् । जुर्प्य । अधिक प्रति स्वका
 र्यमृचन विजापन । अहो देव इद कार्यमवधारये । अवधारय । सर्वेषा
 म्बन्धकार्यनियमप्रतिपादनमाजापन । विप्रा एव प्रवतेरन् प्रवर्तन्ताम् । यतय
 ण्व चरेयु ।

याशब्दस्य च सप्तम्याः ॥ ४० ॥ अकारात्परम्य सप्तमीयाशब्दस्य
 इर्भवति । भवत् भवेता ।

याम्युसोरियमियुमौ ॥ ४१ ॥ अकारात्परम्योरियमियुसौ
 भवत । भयु । भव भवेत् भवेत् । भवय भवव भवम ॥ भावे—भूयेत् ।
 कर्मणि । अनुभूयेत् अनुभूयेयाता अनुभूयेरन् । एधेत् एधेयाता
 एधेरन् । एधेथा एधेयाथा एधेध्व । एधेय एधेवहि एधेमहि । भावे—
 एयेत् । पचेत् पचेता पचेयु । पचे पचेत् पचेत् । पचेय पचेव पचेम ।
 पचेत् पचेयाता पचेरन् । भावे—पचयेत् । कर्मणि—पचयेत् । पचयेयाता
 पचयेरन् ।

पञ्चम्यनुमत्तौ ॥ ४२ ॥ अनुज्ञान्मनुमति । तदुपाधिकेथे पञ्चमी
 भवति ।

समर्थनाशिपोश्च ॥ ४३ ॥ क्रियासु धोत्साह समर्थना । इष्टम्या
 र्थस्य आशसन आशी । समर्थनाशिपोरर्थयोश्च पञ्चमी भवति । भवतु ।
 आशिपि । आशिपि तुह्योस्तात्तण् वा दक्त्य । भवतात् भवता भवन्तु ।

हेरकारादहन्ते ॥ ४४ ॥ अकारात्परस्य हेरौपो भवति अहन्ते ।
 भव, भवतात्, भवताद् भवत भवत । भवानि भवाव भवाम । भावे—
 भूयता । कर्मणि—अनुभूयना ।

आदातामाथामाटेरिः ॥ ४५ ॥ उकारात्परयो आता

त्येतयोरादिरिर्भवति । अनुभूयेता । अनुभूयन्ता । अनुभूयस्व अनुभूयेथा
 अनुभूयध्व । अनुभूयै अनुभूयावहै अनुभूयामहै । एधता एधेता एधन्ता । एध
 म्व एधेथा एधध्वं । एधै एधावहै एधामहै । भावे—एध्यता । कर्मणि—
 एध्यता एध्येता एध्यन्ता । पचतु पचतात् पचताद् पचता पचन्तु । पचता
 पचेता पचन्ता । भावे—पच्यता । कर्मणि—पच्यता पच्येता पच्यन्ता ।

भूतकरणप्रत्ययश्च ॥ ४६ ॥ भूतमतीत करण क्रिया यस्य तद्भूतक-
 रण साधन तद्विद्यते यासा ता भूतकरणवत्य । भूतकरणप्रत्यो ह्यस्तन्यद्यत
 नीक्रियातिपत्तयोऽतीते काले भवन्ति । ह्यो भव कालो ह्यस्तन तत्र ह्य
 स्तनी भवति ।

अङ् धात्वादिह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु ॥ ४७ ॥ धातोरादा
 वडागमो भवति ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु परत ।

* पदान्ते घुटां प्रथमः ॥ २५ ॥ पदान्ते वर्तमानाना घुटा अन्त-
 रतम प्रथमो भवति । अभयत् अभयता अभवन् । अभव अभवतं अभवत ।
 अभव अभवाव अभवाम । भावे—अभूयत । कर्मणि—अन्वभूयत अ-
 न्वभूयेता अन्वभूयन्त । अङ् धात्वादिसूत्रनाधनार्थमुत्तरयोग ।

स्वरादीना वृद्धिरादेः ॥ ४८ ॥ स्वरादीना धातूना आदिस्वर-
 म्य वृद्धिर्भवति ह्यस्तन्यादिषु परत । ऐधत ऐधेता ऐधन्त । ऐधथा
 ऐधेथा ऐधध्व । ऐधै ऐधावहि ऐधामहि । भावे—ऐध्यत । कर्मणि—
 ऐध्यत ऐध्येता । ऐध्यन्त । । अपचत् अपचता अपचन् अपचत अपचे-
 ता अपचन्त । भावे—अपच्यत । कर्मणि—अपच्यत अपच्येता अपच्यन्त ।

मास्मयोगे ह्यस्तनी च ॥ ४९ ॥ मास्मयोगे ह्यस्तन्यद्यतनी च
 भवति ।

न मामास्मयोगे ॥ ५० ॥ मायोगे मास्मयोगे च धातोरादावडा-

गमो न भवति । मास्म भवत् मास्म भवता मास्मभवन् ॥ मास्म एधत् मास्म एधेता
मास्म एधन्त । मास्म पचत् मास्म पचता मास्म पचन् ॥ मास्म पचत् मास्म पचेता
मास्म पचन्त । भावे—मास्म भूयत् । कर्मणि—मास्मानुभूयत् मास्मानुभूयता
मास्मानुभूयन्त । श्रु श्रुणे ।

श्रुः श्रु च । ५१ ॥ श्रुवो घातोर्नुप्रत्ययो भवति सार्वधातुके परे
श्रु आदेशश्च । श्रुणोति श्रुणुत श्रुष्वन्ति । अन्विकरण कर्त्तरीति निर्दे
शात् द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै सप्तम्या च हि वचने च गुणो न भवति ।
उत्तरत्र प्रदर्श्यते । श्रुण्यात् श्रुण्याता श्रुण्यु । श्रुणोतु । न णकारानुबन्ध
चेक्रीयितयेति श्रुवस्तातण्प्रत्यये गुणनिषेध । श्रुणुतात् श्रुणुता श्रुष्वन्तु ।

नोश्च विकरणादसंयोगात् ॥ ५२ ॥ असयोगात् पूर्वान्नुविम्ब-
णात् परस्य हेलोपो भवति । श्रुणु श्रुणुतात् श्रुणुत श्रुणुत । श्रुणवानि
श्रुणवाव श्रुणवाम । अश्रुणोत् अश्रुणुता अश्रुष्वन् । कर्मणि—

नाम्यन्ताना यगायिधिनाशीध्विचेक्रीयितेषु ये दीर्घः ॥ ५३ ॥
नाम्यन्ताना धातूना दीर्घो भवति यणादिषु ये च्चौ च परे । श्रूयते श्रूयते ।
श्रूयता । अश्रूयत् । इत्यादि । पिधु गत्या । पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ।

धात्वादेः पः सः ॥ ५४ ॥ धात्वादे पस्य सो भवति । सेधति ।
स्थासेनयसेधतिसिचसञ्जिष्वञ्ज । अडभ्यासान्तरस्थेति सम्य पत्व । प्र-
तिषेधति । तत्र सेधतेर्गताविति वचनाद्गतौ न पत्व । परिसेधति । सेधत ।
सेधन्ति । सेधेत् । सेधतु । असेभत् । णीङ् प्रापणे ।

णो नः ॥ ५५ ॥ धात्वादेर्णस्य नो भवति । नयति नयत नयन्ति
नयते नयेते नयन्ते । नयेत् । नयेत । नयतु । नयता । अनयत् । अनयत ।
भावे—नीयते । कर्मण्येव । ह्रस् अस् अवस्रसने । ध्वस् गतौ च । मनोर-

नुम्वारो धुटि इति नकारस्यानुम्वार. । संसने संसेते संसन्ते । अंसने । धंसने ।

अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुपङ्गलोपः । ५६ ॥ इदनुबन्धवर्जितानां धातूनां अनुपङ्गलोपो भवति अगुणे प्रत्यये परे कर्मणि । स्रस्यते स्रस्येते स्रस्यन्ते । एवं अस्रस्यते । ध्वस्यते । अत एव वर्जनादिदनुबन्धानां धातूनां नुगागमोन्ति गुणागुणे प्रत्यये पर । अथि वकि कौटिल्ये । शकि शङ्कायां । अन्थते । वङ्गते । शङ्कते । अन्थ्यते अन्थ्येते । शङ्क्यते शङ्क्येते शङ्क्यन्ते । वङ्क्यते । वङ्क्येते । वङ्क्यन्ते । टुनदि समृद्धौ । नन्दति नन्दत नन्दन्ति । नन्थते । वदि अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते वन्देते वन्दन्ते । कर्मणि-वन्थते । दंश दशने । पञ्ज म्वङ्गे । प्वञ्ज परिप्वङ्गे । रञ्ज रागे ।

दंशिपञ्चिप्वञ्जिरञ्जीनामनि ॥ ५७ ॥ एतेषामनि विक्रमे परेऽनुपङ्गलोपो भवति । दशति । दशेत् । दशतु । अदशत् । भावे-दश्यते । सजति । सजेत् । सजतु । असजत् । सज्यते । परिप्वजनं । रजति । रजेदित्यादि ।

रञ्जेरिनि मृगरमणार्थे वा ॥ ५८ ॥ मृगरमणार्थे रञ्जेरनुपङ्गलोपो वा भवति इति परे । रजति कश्चित्तमन्य. प्रयुङ्क्ते । धातोश्च हेतौ इति इन् भवति । रजयति । पक्षे रञ्जयति । छिबु छिबु निगसने । क्लमु ग्ल्यनौ । चमु छमु जमु जिमु अदने ।

छिबुक्लमाचामामनि ॥ ५९ ॥ छिबु क्लम आचम् र्थ्येतेषामुपधाया दीर्घो भवति परस्मैपदेऽनि परे । क्रियायोगे प्रादय उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । निष्ठीवति निष्ठीवतः निष्ठीवन्ति । क्लामति । भावे—क्लम्यते । आचामति । आचम्यते । आडिति किं ? चमति । विचमति । क्रमु पादविक्षेपे ।

ऋमः परम् ॥ ६० ॥ ऋमो दीर्घो भवति परम्परेऽनि परे ।
ऋमति । परम् इति किं ?

प्रोपाभ्यामारम्भे ॥ ६१ ॥ लक्षणसूत्रे लक्षण व्यभिचरन्त्याचार्या ।
प्रोपाभ्या पर ऋम् आरम्भेऽर्थे आत्मनेपदी भवति । प्रऋमत् । उपऋमत् ।
प्रऋम्यन्ते उपऋम्यन्ते । पुल्लिङ्गुपुल्लिङ्गगुल्लिङ्गु गतौ । इषु इच्छायां । यमु
उपरमे ।

गमिष्यमां छः ॥ ६२ ॥ गम् इषु यम् एषामन्त्यस्य छो भवत्यनि
परे । गच्छति । इच्छति । यच्छति । गम्यन्ते । इष्यन्ते । यम्यन्ते । पा पाने ।

पः पित्रः ॥ ६३ ॥ पाधातो पित्रादेशो भवत्यनि परे । पित्रति ।
दामागायतिपित्रतिस्थास्यतिजहातीनामीकारो व्यञ्जनादौ चेत्याकारस्य
ईकार । पीयते । प्रा गन्धोपादाने ।

घ्रो जिघ्रः ॥ ६४ ॥ घ्राधातोर्जिघ्रादेशो भवत्यनि परे । जिघ्रति ।
घ्रायते । घ्रा शब्दाभिसंयोगयो ।

ध्मो धमः ॥ ६५ ॥ ध्माधातोर्धमादेशो भवत्यनि परे । धमति ।
ध्मायते । म्हा गतिनिवृत्तौ ।

स्थस्तिष्ठः ॥ ६६ ॥ स्थाधातोस्तिष्ठादेशो भवत्यनि परे । तिष्ठति ।
स्थीयते । म्ना अभ्यासे ।

म्नो मनः ॥ ६७ ॥ म्नाधातोर्मनादेशो भवत्यनि परे । मनति ।
म्नायते । दाण् दाने ।

दाणो यच्छः ॥ ६८ ॥ दाण्धातोर्यच्छदेशो भवत्यनि परे ।
प्रयच्छति । प्रदीयते । दृशिर् प्रेक्षणे ।

दृशेः पश्यः ॥ ६९ ॥ दृशेर्धातो पश्यादेशो भवत्यनि परे ।
पश्यति । दृश्यते । ऋ प्रापणे । ऋ सृ गतौ ।

अर्तेः ऋच्छः ॥ ७० ॥ अर्ते ऋच्छादेशो भवत्यनि परे ।
ऋच्छति ।

गुणोर्तिसयोगाद्योः ॥ ७१ ॥ अर्ते सयोगादेश्च धातोर्गुणो भवति ।
यकारादौ प्रत्यये परे । अर्यते ।

सर्त्तर्धाः ॥ ७२ ॥ सर्त्तर्धादेशो भवत्यनि परे । धावति ।
यणाशिषोर्ये इति इकारागम । स्त्रियने । ननु धावुगतावित्ययमपि धातुरस्ति ।
जवामिधाने यथा म्यात् । तेन प्रियामनुसरति । शद्ल् शातने ।

शदेः शीय ॥ ७३ ॥ शदे शीयादेशो भवत्यनि परे ।

शदेरनि ॥ ७४ ॥ शदेरनि परे आत्मनेपद भवति । शदि धातु
रचादिर्भवत्यनि परे । शीयते शीयेते शीयन्ते । कर्मणि—शयते । पक्षे
कश्चित्तमन्य प्रयुङ्क्ते शादयति । पदल्ल विशरणगत्यवसादनेषु ।

सदेः सीदः ॥ ७५ ॥ सदे सीदादेशो भवत्यनि परे । सीदति
सीदत सीदन्ति । इति भ्वाद्य ॥

अथ अदादिगणः ।

अद् प्सा भक्षणे । पूर्ववत् वर्तमानादीना ।

अदादेर्लुग्विक्करणस्य ॥ ७६ ॥ अदादेर्गणाद्विकरणस्य लुग्भवति ।

अघोषेऽशिता प्रथमः ॥ ७७ ॥ अघोषेषु प्रत्ययेषु परं अशिता
तुटा प्रथमो भवति । अत्ति अत्त अदन्ति । अत्ति अत्थ अत्थ । अद्भि
अद्भ अद्भ । शीङ् स्वप्ने ।

शीङः सार्वधातुके ॥ ७८ ॥ शीङो गुणो भवति सार्वधातुके
परं । शेत शयाते ।

आत्मने चानकारात् ॥ ७९ ॥ अनकाराच्चात्मनेपदे अन्तेर्नकारस्य लोपो भवति ।

शेतेरिन्तेरादिः ॥ ८० ॥ शेतेः परस्य अन्तेरादिर्भवति । शेते । शेपे श्याथे शेध्वं । श्ये शेवहे शेमहे । श्रूञ् व्यक्तायां वाचि । श्रुव ईड् चनादिः ॥ ८१ ॥ श्रुव ईड् भवति वचनादिर्भूत्वा व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । नाम्यन्तयोरिति गुणः । ब्रवीति ।

द्वित्ववहुत्वयोश्च परस्मै ॥ ८२ ॥ सर्वेषां धातूनां विकरणानां च सार्वधातुके परस्मैपदे पञ्चश्रुत्तमवर्जिते द्वित्ववहुत्वयोश्च गुणो न भवति । श्रुत् । स्वरादाविवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवौ ॥ ८३ ॥ इवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवौ भवतः स्वरादावगुणे । श्रुवन्ति । ब्रवीषि श्रूय श्रूथ । ब्रवीमि श्रूवः श्रूमः ।

श्रुवस्त्यादीनामडादयः पञ्च ॥ ८४ ॥ श्रूधातोः पेषां त्यादिपञ्चकानामडादयः पञ्च भवन्ति । अट् अतुस् उस् थल् अथुस् इत्येते वक्तव्याः । तत्तन्निधौ श्रुव आहः ॥ ८५ ॥ तेषामडादीनां सन्निधौ श्रूधातो-गहादेशश्च भवति । आह आहतुः आहु ।

थल्याहः ॥ ८६ ॥ थलि परे आहेरित्येतभ्य हकारस्य धकारो भवति । आत्थ आह्लुः ।

सर्वेषामात्मनेसार्वधातुकेऽनुत्तमे पञ्चम्याः ॥ ८७ ॥ सर्वेषां धातूनां विकरणानां च सार्वधातुके आत्मनेपदे परे पञ्चश्रुत्तमवर्जितं गुणो न भवति । श्रूते श्रुवाते श्रुवते । श्रूपे श्रुवाथे श्रूध्वं । श्रुवे श्रुवहे श्रूमहे । अद्यात् अद्याता अद्युः । अद्याः अद्याते अद्यात् । अद्यां अद्याव अद्याम । शयीत् शयीयातां शयीरन् । शयीथा. शयीयाथां शयीध्वं । शयीय शयी-बहि शयीमहि ।

सप्तम्या च ॥ ८८ ॥ सर्वेषा धातुविकरणाना गुणो न भवति
सप्तम्या च परस्मैपदे परे । ब्रूयात् ब्रूयाता ब्रूयु । ब्रूया ब्रूयात् ब्रूयात् ।
ब्रूया ब्रूयाव ब्रूयाम । ब्रुवीत् ब्रुवीयाता ब्रुवीरन् । ब्रुवीथा ब्रुवीयाथा
ब्रुवीध्व । ब्रुवीथ ब्रुवीवहि ब्रुवीमहि । अत्तु अत्तात् अत्ता अदन्तु ।

हुधुड्भ्या हेर्धि ॥ ८९ ॥ हुधुड्भ्या परस्य हेर्धिर्भवति । अद्धि
अत्तात् अत्त अत्त । अदानि अदाव अदाम । शेता शयाता शेता ।
शेष्व शयाथा शेध्व । शयै शयावहै शयामहै । ब्रवीतु ब्रूतात् ब्रूता
ब्रुवन्तु ।

हौ च ॥ ९० ॥ सर्वेषा धातूना गुणो न भवति हौ च परे ।
ब्रूहि ब्रूतात् ब्रूत ब्रूत । ब्रवाणि ब्रवाव ब्रवाम । ब्रूता ब्रूवाता ब्रुवता ।
ब्रूव्य ब्रूवाथा ब्रूध्व । ब्रवे ब्रवावहै ब्रवामहै ।

अदोद् ॥ ९१ ॥ अद परयोर्दिस्थोरादेरड भवति ।

अर्णस्याकारः ॥ ९२ ॥ धातोरादेरर्णस्याकारो भवति ह्यस्त
न्यादिपरत । आदत् आत्ता आदन् । आद आत्त आत्त । आद आद्ध
आद्ध । अशेत अशेयाता अशेरत् । अशेथा अशेयाथा अशेध्व । अशयि
अशेवहि अशेमहि । अब्रवीत् अब्रूता अब्रुवन् । अब्रवी अब्रूत अब्रूत ।
अब्रुव अब्रूव अब्रूग । अब्रूत अब्रूवाता अब्रुवत् । अब्रूथा अब्रूवाथा
अब्रूध्व । अब्रुव अब्रूवहि अब्रूमहि । भावकर्मणो । अद्यते अद्येते अद्यन्ते ।

अयीर्ये ॥ ९३ ॥ शेत ईकारोऽय् भवति ये परे । शय्यते शय्येत
। जिध्वप् शये । धात्वादे ष स ।

ब्रुवो वचि ॥ ९४ ॥ ब्रुवो वचिर्भवति अगुणे सार्वधातुके परे ।

स्वपिचियजादीना यणपरोक्षाशी पु ॥ ९५ ॥ स्वपिचियजा
दीनामन्तस्थाया सम्प्रसारण भवति यणपरोक्षाशी पु परत । किं सम्प्रसारण ?

सम्प्रसारणं गृह्यन्तेत्यानिमित्ताः ॥ ९६ ॥ अन्नस्थानिमिता
 इउरुत सम्प्रसारणसजा भवन्ति । सुप्यते सुप्येते सुप्यन्ते । यत्त देवपूजा-
 सगतिकरणदानेषु । इज्यते इज्येते इज्यन्ते । असु सुवि । अस्मि । उच्यते
 उच्येते उच्यन्ते ।

अस्तेरादेः ॥ ९७ ॥ अस्तेरादेर्लोपो भवति अगुणे सार्वधातुके
 परे । स्त सन्ति ।

अस्तेः सौ ॥ ९८ ॥ अस्तेरन्त्यस्य लोपो भवति सौ पर असि
 म्य स्य । अस्मि स्व स्म । म्यात् म्याता । स्यु । स्या स्यात् म्यात् ।
 म्याम् स्याव म्याम । अस्तु स्तात् स्तां सन्तु । एकदेशविकृतमनन्वयत् ।

दास्त्योरेभ्यासलोपश्च ॥ ९९ ॥ दासत्रकस्य अस्तेरन्त्यस्य ए भव
 ति अभ्यासलोपश्च हौ परे ।

अस्तेः ॥ १०० ॥ अस्ते परस्य हेर्धिर्भवति ।

स्थानिपदादेशः ॥ १०१ ॥ यस्य स्थाने यो विधीयते स स्थानो
 इतर आदेश । एधि स्तात् स्तं स्त । असानि अमाव असाम ।

अस्तेर्दिस्योः ॥ १०२ ॥ अस्ते परयोर्दिस्योरादिरीद्ववति ।

अस्तेः ॥ १०३ ॥ अस्तेवर्णम्याकारो भवति द्यन्तन्यादिषु परत ।
 आसीन् आस्ता आसन् । आसी आस्ता आस्त । आसम् आम्य आम्य ।

अस्तेर्भूरसार्वधातुके ॥ १०४ ॥ अस्तेर्भूरदेशो भवति असार्व-
 धातुके परे । भूयते । रदिर अश्रुविमोचने ।

रुदादेः सार्वधातुके ॥ १०५ ॥ रुदादे परस्य सार्वधातुस्य
 व्यञ्जनादेश्यस्तरादेरादाविडागमो भवति ।

नामिनशोपधाया लघोः ॥ १०६ ॥ रोरंश धातूना उन्धामून-
 म्य पूर्वस्य लघोर्नामिनो गुणो भवति । रोदिति रदित गृह्णन्ति । रोदिति

रुदिय रुदिय । रोदिमि रुदिव रुदिम ।

रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।

जक्षितिश्चेति त्रिज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः ॥ १ ॥

रुधात् रुधाता रुधु । रोदितु रुदितात् रुदिता रुदन्तु । हौ चेति
गुणनिषेध । रुदिहि रुदितात् रुदित रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम ।

रुदादिभ्यश्च ॥ १०७ ॥ रुदादिभ्यश्च परयोर्दिस्वोरादिरीड्ववति ।
अरोदीत् ।

रुदादेश्च ॥ १०८ ॥ रुदादेश्च परयोर्दिस्वोरादिरड्ववति । अरोदत्
अरुदिता अरुदन् । अरोदी अरोद अरुदित अरुदित । अरोदं अरुदि
व अरुदिम । एवं पञ्चानाम् । अिष्वप् शये । स्वपिति स्वपित स्वपन्ति ।
स्वपिषि । स्वप्यात् स्वप्याता स्वप्यु । स्वपितु स्वपितात् स्वपिता
स्वपन्तु । अस्वपीत् । अस्वपत् । अस्वपता अस्वपन् । श्वस प्राणने ।
श्वसिति । श्वम्यात् । श्वसितु । अश्वसीत् । अश्वसत् । अनपि च । प्रा-
णिति । प्राण्यात् । प्राणितु । अप्राणीत् । अप्राणत् । जक्ष भक्षहसनयो ।

जक्षादिश्च ॥ १०९ ॥ जक्षादीनामभ्यस्तसज्ञा भवति । जक्षिति
जक्षित ।

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ ११० ॥ अभ्यस्तात्परस्य अन्तेर्नकारस्य
लोपो भवति । जक्षति । जक्ष्यात् जक्ष्याता जक्ष्यु । जक्षितु जक्षितात्
जक्षिता जक्षतु । अजक्षीत् । अजक्षत् अजक्षता । अनउस्सिजभ्यस्ताविदा-
दिभ्योऽभुव । इत्यनेन उस् भवति । अजक्षु । भावकर्मणो । रुद्यते ।
सुप्यते । इत्यादि । पृङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते सुवाते सुवते । सुवीत
सुवीयाता सुवीरन् । सूता सुवाता सुवता । सूष्व सुवाथा । सूध्वम् ॥

सूतेः पञ्चम्याम् ॥ १११ ॥ सूते पञ्चम्युत्तमे च गुणो न भवति ।

सुवै सुवावहै सुवामहै । अमृत अमुत्राता । सूयते । हन् हिंसागत्यो । हन्ति ।

धुटि हन्तेः सार्वधातुके ॥ ११२ ॥ हन्तेरन्तस्य लोपो भवति धुडादावगुणे सार्वधातुक परे । हत ।

गमहनजनखनवसामुपधायाः स्मरादावनन्यगुणे ॥ ११३ ॥ गमादीनामुपधाया लोपो भवत्यनण्प्रतिने स्मरादावगुणे परे ।

दुप्तोपवस्य च ॥ ११४ ॥ दुप्तोपजन्य च हन्तर्हम्य धिर्भवति । भ्रन्ति । हसि हथ हथ । हन्मि हन्व हन्म । हन्यात् हन्याता हन्वु । हन्तु हतात् हता भ्रन्तु । पूर्वोक्तपरोक्तयो परोक्तो विधिर्नल्वान् इति न्यायात्—

हन्तेर्जो हौ ॥ ११५ ॥ हन्तेर्जकारादेशो भवति हौ परं । जहि हतात् हत हत । हनानि हनाव हनाम ।

व्यञ्जनादिस्पोः ॥ ११६ ॥ व्यञ्जनात्स्पोऽिम्बोर्लोपो भवति । अहन् अहता अघ्नन् । अहन् अत्त अहत । अहन अहन्व अहन्म । चक्षश्च व्यक्ताया वाचि ।

स्कोः सयोगाद्योरन्ते च ॥ ११७ ॥ सयोगाद्यौ सकारककारयो लोपो भवति धुप्यन्ते च ।

ऋ तत्रगस्य पटत्रगाड्दृत्रगेः ॥ ११८ ॥ तत्रगस्य पकारटवर्गाभ्या परस्य टवर्गा भवत्यान्तरस्तभ्यात् । आचष्टे आचक्षते आचक्षन् ।

पढोः कः से ॥ ११९ ॥ पढो को भवति सकार परं । आचक्षे आचक्षथे ।

ऋ धुटां तृतीयधत्वेषु ॥ १२० ॥ धुटा तृतीयो भवति चतुथेषु परत । ऋत्रणटवर्गैरथा मूर्द्धन्या इति न्यायात् पद्माम्य डकार ।

आचड्ढे । आचक्षे आचक्षहे आचक्षहे । आचक्षीत आचक्षीयात्
 आचक्षीरन् । आचष्ट आचक्षात् आचक्षता । आचक्ष्व आचक्षाथा आ
 चड्ढव । आचक्षे आचक्षावहे आचक्षामहे । आचष्ट आचक्षाता आचक्षत ।
 आचष्टा आचक्षाथा आचड्ढं । आचक्षि आचक्ष्वहि आचक्षमहि ।

चक्षड् ख्याञ् ॥ १२१ ॥ चक्षड् इत्येतस्य ख्याञादेशो भवति
 असार्वधातुके परे । आख्यायते । ईश् ऐश्वर्ये ।

छशोश्च ॥ १२२ ॥ छशोश्च षो भवति धुत्वन्ते । ईष्टे ईशाते
 ईशते ।

ईशः से ॥ १२३ ॥ ईश परस्य सादे सार्वधातुकस्यादाविट्
 भवति *धुटि परे । ईशिषे ईशाथे ईड्ढे । ईशे ईधहे ईश्महे । ईशीत
 ईशीयात् ईशीरन् । ईष्टा ईशाता ईशता । ईशिष्व ईशाथा ईड्ढं । ऐशि
 ऐश्वहि ऐश्महि । ईश्यते । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ।

शासेरिदुपवाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ १२४ ॥ शासेरुपवाया
 इद्भवति अण्व्यञ्जनयोः परत ।

शासिःशिवसीनां च ॥ १२५ ॥ निमित्तात्पर शासिःशिवसीना
 सं पत्वमापद्यते । शिष्ट शासति । शास्ति । शिष्यात् शिष्याता शिष्यु ।
 शास्तु शिष्टात् शिष्टा शास्तु ।

शां शास्तेश्च ॥ १२६ ॥ शास्तेर्हौ परे शादेशो भवति चकारात्,
 हेर्भिर्भवति । शाधि, शिष्टात् शिष्टं शिष्ट । शासानि शासाव शासाम ।

सस्य ह्यस्तन्यां दौ तः ॥ १२७ ॥ ह्यस्तन्या दौ परे सस्य तौ
 भवत । अशात् अशिष्टा अशासु ।

सौ वा ॥ १२८ ॥ सस्य तौ भवति वा ह्यस्तन्या सौ परे । अशात्

अशाः अशिष्टं अशिष्ट । अशासं । अशिष्व । अशिष्म । शिष्यते ।
दीधीद् दीक्षित्द्वनयोः । वेवीद् वेतनातुल्ये । आदीधीते । य इवर्णस्यासं-
योःपूर्वस्थानेकाक्षरस्य इति यः । आदीध्याते आदीध्यतं ।

दीधीवेव्योरिवर्णयकारयोः ॥ १२९ ॥ दीधीवेव्योःन्तस्य लोपो
भवति इवर्णयकारयोः परत । आदीधीत आदीध्यातां आदीधीरन् ।
आदीधीतां आदीध्यतां आदीध्यतां । आदीधीष्व आदीधीयाथां आदी-
धीष्वं ।

दीधीवेव्योश्च ॥ १३० ॥ अनयो पञ्चम्युत्तमे च गुणो न भवति ।
आदीध्यै आदीध्यावहै आदीध्यानहै । आदीधीत आदीध्यातां आदी-
ध्यत । आदीध्यन्त । वेवीते वेव्याते वेव्यते । वेवीत वेवीयातां वेवीरन् ।
वेवीता वेव्यातां वेव्यता । वेवीष्व वेव्याथां वेवीष्वं । वेव्यै वेव्यावहै
वेव्यावहै । अवेवीत अवेव्यातां अवेव्यत । अवेवीया, अवेव्याथां अवेवीष्वं ।
अवेवि अवेवीवहै अवेवीमहि । वेव्यने । ईङ् स्तुतौ । ईङ्ते ईङ्गते ईङ्गे ।

ईङ्गतोः स्थे च ॥ १३१ ॥ ईङ्गतो स्थे च सार्वधातुके परे इङ्
भवति । ईङ्गिपे ईङ्गथे ईङ्गिध्वे । ईङ्गे ईङ्गवहे ईङ्गमहे । ईङ्गीत ईङ्गीयातां
ईङ्गीरन् । ईङ्गां ईङ्गातां ईङ्गतां । ऐङ्ग ऐङ्गतां ऐङ्गत । ईङ्ग्यते । इत्यादि ।
णु स्तुतौ ।

उतो वृद्धिर्व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके ॥ १३२ ॥ धातोस्तौ
वृद्धिर्भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । वृद्धिमङ्गाधिक्यादभ्य-
स्तस्य वृद्धिर्न भवतीत्यर्थः ॥ नौति नुतः नुवन्ति । नौषि नुथः नुथ
नौमि नुतः नुम । नुषात् नुषातां नुषुः । नौतु नुनात् नुनाः नुवन्तु ।
अनौत् अनुतां अनुवन् । नुषने । ण्वं । नुश् स्तुतौ । स्तौति स्तरीति
स्तुतः स्तुवन्ति । स्तुते स्तुताने स्तुवन्ते । स्तुयन्ते । अर्गुज् अ.

ऊर्णोत्तेर्गुणः ॥ १३३ ॥ ऊर्णोत्तेर्गुणो भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि
सार्वधातुके पर । प्रोर्णाति । वृद्धिमहणाधिभ्यात् अभ्यस्तस्य पृथग्गणाद्वा
प्रोणाति प्रोर्णुत प्रोर्णुमन्ति । प्रोर्णोपि प्रोणापि प्रोर्णुथ प्रोर्णुथ । प्रो-
र्णामि प्रोणोमि प्रोर्णुमं प्रोर्णुम । प्रोर्णुत प्रोर्णुवातं प्रोर्णुवत । प्रोर्णुयात्
प्रोर्णुयाता प्रोर्णुयु । प्रोर्णुवीत । प्रोर्णोतु प्रोणोतु प्रोर्णुता प्रोर्णुवन्तु ।
प्रोर्णुता प्रोर्णुवाता प्रोर्णुवता ।

ह्यस्तन्या च ॥ १३४ ॥ ऊर्णुञ्ज इत्येतस्य ह्यस्तन्या गुणो भवति
व्यञ्जनादौ वचन पर । प्रौर्णोत् प्रौर्णुता प्रोर्णुवन् । प्रौर्णुत प्रौर्णुवाता प्रौ-
र्णुवत । प्रोर्णुयत इत्यादि । विद ज्ञान । वत्ति वित्तं विदन्ति । विद्यात्
विद्याता विद्यु । वत्त वित्तात् वित्ता विदन्तु ।

विद आम् कृञ् पञ्चम्या वा ॥ १३५ ॥ विद् पर अम् भवति
तत कृञ् प्रयुज्यते पञ्चम्या । अ मि विदेरवति गुणो न भवति । विदा
करोतु विदाकुरुतात् विदाकुरुता विदाकर्तुः । विदाकुरु । अवत् अवि-
त्ता अविदन् ।

पिदादेर्गा ॥ १३६ ॥ विद आदन्ताद् द्विषश्चान् एस वा भवति
ह्यस्तन्या । अविदु । विद्यत । एव ह्यस्तन्या । आदन्तात् । प्सा भक्षणं ।
अप्सात् अप्साता । अप्सन् ।

आकारस्योसि ॥ १३७ ॥ आकारस्य लोपो भवति ऽसि पर ।
अप्सु । रा ला आदाने । अलात् अलाता अलान् अलु । अरात् अरा-
ता अरान् अरु । द्विष अप्रीतौ । अद्वेद् अद्विषा अद्विषन् अद्विषु ।
भावकर्मणो—रायन् । लयते प्सायते । द्विष्यते ।

समो गमृच्छप्रच्छिसृश्रुवेत्यर्चिदृशाम् ॥ १३८ ॥ सम परपामा-
त्मनेपद् भवति । सविते सविदाते सविदते ।

वेत्तेर्वा ॥ १३० ॥ वेत्ते परम्यानेरिर्वा भवति । संविद्वते । सवि
दीत संविदीयाता संविदीरन् । सविचा सविदाता सविद्वता संविद्वता ।
ममवित्त ममविदाता समविद्वत एमविद्वत ॥ इण् गतो । एति इत ।

इणश्च ॥ ४० ॥ इणश्च यो भवति म्वरादावगुणे । यन्ति । एषि
इथे इथ । एमि इव एम । इयात् इयाता इयु । एतु इतान् एता यन्तु ।
एहि एतात् एते इत । अयानि । अयाव अयाम । ऐत् ऐता । परापि वृ-
द्धिरिष्मात्राश्रितेन यत्नेन वाच्यते । सावकाशानकाशयोरनकाशो विधि-
रल्पान् । इति न वृद्धि । इणश्चेति यच्च ।

एतेर्ये ह्यस्तन्याम् ॥ १४१ ॥ एतेर्ये परे अटोऽवर्णम्य दीर्घो भ-
वति ह्यस्तन्या । आयन् । ऐ ऐते ऐत । आय ऐव ऐम । दुह् प्रपूर्णे ।

दादेर्घः ॥ १४२ ॥ दादेर्हम्य घो भवति धुग्रन्ते च ।

घटधमेभ्यस्तथोर्धोऽधः ॥ १४३ ॥ एभ्य धाजवर्तिभ्य परयो-
स्तथोर्धो भवति । दोग्धि दुग्ध दुहन्ति ।

तृतीयादेर्घदधमान्तस्य घातोरादिचतुर्थत्वं स्वोः ॥ १४४ ॥
घदधमान्तस्य घातोरादेन्तृतीयस्य चतुर्थत्वं भवति स्वो परत । घोशि दुग्ध
दुग्ध । दोषि दुह् दुह्म । दुग्धे दुहानं दुहते । दृष्ट्वात् दृष्टाता दुह्यु ।
दुहीत दुहीयाता दुहीरन् । दोग्धु दुग्धात् दुग्धा दुहन्तु । हुषुह्म्या
हेर्षि । दुग्धि दुग्धात् दुग्ध दुग्ध । दोहानि दोहाव दोहाम । दुग्धा दु-
हाता दुहता ।

लोपे च दिस्योः ॥ १४५ ॥ घदधमान्तस्य घातोरादेन्तृतीयस्य
चतुर्थत्वं भवति दिम्योर्लोपिऽपि । अधोक् अदुग्धा अदुहन् । अधोक् अदुग्धं
अदुग्ध । अद्राह अदुह्य अदुह्य । अदुग्ध अदुहाता अदुह्यत । लिट् आम्वाचने ।

हां ङः ॥ १४६ ॥ घातोर्हम्य दो भवति धुग्रन्ते च ।

ढे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥ १४७ ॥ ढे परे ढलोपो भवति
 उपधाया दीर्घश्च । लेढि लीढ लिहन्ति । लेक्षि लीढ लीढ । लेक्षि
 लिह् लिह् । लीढे लिहाते लिहते । लिक्षे लिहाये लीढे । लिहे लिहहे
 लिहहे । लिखात् । लिहीत् । लेढु लीढात् लीढा लिहन्तु । लेढि लीढात्
 लीढ लीढ । लेहानि लेहाव लेहाम ॥ लीढा लिहाता लिहता । लिध्व
 लिहाथा लीढु । लेहै लेहावहै लेहामहे । अलेट् अलीढा अलिहन्-अली
 ढ । लिहते ॥ इत्यदादि समाप्तः ।

अथ जुहोत्यादिगणः

हु दानादनयो ।

जुहोत्यादेश्च ॥ १४८ ॥ जुहोत्यादेश्च परस्य विकरणस्य लुग्भवति ।

द्विर्वचनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥ १४९ ॥ धातोरवयवस्या
 नभ्यासस्य एकस्वरस्याद्यस्य वर्णस्य द्विर्वचन भवति । इति वर्त्तते ।

जुहोत्यादीना सार्वधातुके ॥ १५० ॥ जुहोत्यादीना षद्विर्वचनं
 भवति सार्वधातुके परे ।

पूर्वोभ्यासः ॥ १५१ ॥ द्विरक्तस्य धातो पूर्वोऽवयवोऽभ्याससञ्ज्ञो
 भवति ।

हो जः ॥ १५२ ॥ अभ्यासहकारस्य जकारो भवति । जुहोति
 जुहुत ।

द्वयमभ्यस्ताम् ॥ १५३ ॥ धातोरभ्यास इतरश्चेति द्वयमभ्यस्तसंज्ञ
 भवति ।

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ १५४ ॥ अभ्यस्तात्परस्यान्तेर्नकारस्य
 ङोपो भवति ।

जुहोतेः सार्वधातुके ॥ १५५ ॥ जुहोत उकारस्य वकारो भवति
स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । जुहति । जुहोपि जुहुय जुहुथ । जुहोमि
जुहुय जुहुम ॥ इत्यादि । ओहाङ् गतौ ।

भृञ्हाड्माडामित् ॥ १५६ ॥ भृञ् हाङ् माङ् इत्येतेषामभ्या
सस्य इद्भवति सार्वधातुके परे ।

उभयेषामीकारो व्यञ्जनादासदः ॥ १५७ ॥ उभयेषामभ्यस्त-
ऋणादिविकरणानां दावर्जितानामाकारस्य ईकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे
सार्वधातुके परे । जिहीते ।

अभ्यस्तानामाकारस्य ॥ १५८ ॥ अभ्यस्तानामाकारस्य लोपो
भवत्यगुण सार्वधाके परे । जिहात जिहते । जिहीषे जिहाथे जिहीष्व ।
जिहे जिहोवहे जिहीमहे ॥ जिहीत जिहीयाता जिहीरन् । जिहीता जि
हाता जिहता । जिहीष्व जिहाथा जिहीष्व । जिहै जिहावहै जिहामहै ।
अजिहीत अजिहाता अजिहत ॥ एव माङ् माने शब्दे च । मिमीत मि
माते मिमते । मिमीषे मिमाथे मिमीध्वे । मिमे मिमीवहे मिमीमहे । डु
धान् डुभृञ् धारणपोषणयो ।

द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ ॥ १५९ ॥ अभ्यासस्य द्वितीयच-
तुर्थयोः प्रथमतृतीयौ भवत । विभर्ति विभृत विभ्रति । विभर्षि विभृथ
विभृथ । विभर्मि निभृव विभृम । विभृत विभ्राते विभ्रत । विभृष
विभ्राथे विभृवे । निभ्रे निभृवहे निभृमहे ।

डुधान्दस्यः ॥ १६० ॥ अभ्य सस्य हन्वो भवति । दधाति ।

तयोश्च दधातेः ॥ १६१ ॥ दधातर्धातो आदेशतृतीयचतुर्थत्व
भवति तयो सेध्वोश्चागुणे षत । धत्त दधति । दधासि धत्थ धत्व ।
दधामि दध्व दध्म । धत्ते दधाते दधते । धत्से दधाथे धत्से । दधे द-

ध्वहे दधमहे । भावक्रमणोश्च ।

नाम्यन्तानां यणायियन्नाशीश्चिच्चे क्रीयितेषु दीर्घः ॥ १६२ ॥
नाम्यन्तानां धातूनां दीर्घो भ्रमति यणादीनां ये च्चौ च परे । ह्यते ।

अदाब् दाधौ दा ॥ १६३ ॥ जुडाब् डाने । दाण् दाने । दो अ-
खण्डने । देब् रक्षणे । एते चत्वारो दारूपा । जुधाच्च धारणपोषणयो । घेट्
पा पाने इत्येतौ धारूपौ । दाप् लवने, दैप् शोधने इत्येतौ वर्जयित्वा
दाधा इत्येतौ दासंज्ञो भ्रमति ।

दामागायति पिवति स्थास्यति जहातीनामीकारो व्यञ्जनादौ
॥ १६४ ॥ दासत्रकमारूप्रगायतिपिवतिस्थास्यतिजहातीनामन्तस्य । ई-
कारो भवति व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके पर । दीयते । धीयते । माङ्
माने शब्दे च । मीयते मीयेते मीयन् । कै गै रै शब्दे । गीयते । पीयते ।
ष्ठा गतिनिवृत्तौ । निभिताभावे नैमित्तिकम्याप्यभाव । स्थीयते । पो अन्त-
कर्मणि । अपसीयते । ओशाक् त्यागे । हीयते । जुहुयात् जुहुयाता जुहुयु ।
घेट् पा पाने । दधात् दधाता दधु । दधीत दधीयाता दधीन् ।
जुहोतु जुहुतात् जुहुतु जुहुतु । जुहुधि जुहुतात् जुहुत जुहुत । जुह्वानि
जुर्वाव जुह्वान । मिमीत मिमीयाताम् मिमीरन् । मिमीता मिमाता
मिमता । मिमीष्व मिमाथा मिमीध्व । मिमै मिमावहै मिमामहै । विभर्तु वि-
भृता विभ्रतु । विभृता विभ्राता विभ्रता । दधत्तु धत्तात् धत्ता दधतु ।
अभ्यन्तानामकारस्य इति लोप प्राप्तिः । “ लोपस्वरादेशस्यो स्वरादेशो वि-
धिर्बलवान् ” इति स्वरादेशो भवति ।

दास्त्योरभ्यासलोपश्च ॥ १६५ ॥ दासत्रकम्यास्तेश्च हौ परेन्तस्य
एत्वं भ्रमति अभ्यासलोपश्च । यथासङ्गम् । घेहि घत्तात् घत्त घत्त । दधानि
दधाव दधाम । घत्ता, दधाता दधता । अजुहोत अजुहुता ।

अन उस्मिजम्यस्तपिडादिभ्योऽभ्रुः ॥ १६६ ॥ मित्तम्यस्तवि-
डादिभ्य षम्य अन उम् भवति । अभ्रुः ।

अभ्यस्तानामुमि ॥ १६७ ॥ अभ्यस्ताना गुणो भवति उमि षे ।
अजुशु । अजुरो अनुहुत अजुहुत । अजुग्व अजुहुव अजुहुम । अ-
जिडीने अजिहाता अजिडत । अत्रिम अत्रिमृता अत्रिम् । अत्रिम
अत्रिमृत अत्रिमृत । अत्रिम अत्रिमृत अत्रिम् । अत्रिमृत अत्रिमृता
अत्रिमृत । अत्रिमृता अत्रिमृत । अत्रिमृता अत्रिमृता । अत्रिमृता अत्रिमृता ।
अत्रिमृता अत्रिमृता । अत्रिमृता अत्रिमृता । अत्रिमृता अत्रिमृता ।
अत्रिमृता अत्रिमृता । अत्रिमृता अत्रिमृता । अत्रिमृता अत्रिमृता ।

आकारस्वामि ॥ १६८ ॥ आकारभ्य लोपो भवति उमि षे ।
अदधु । अदधत् अदधाता अदधत । निमी मये । निमेति निमित
निमीत ।

भियो वा ॥ १६९ ॥ भियो वा इकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे
सर्वधातुके षे ।

य इषणस्यामयोगपूर्वस्थानेकाक्षरस्य ॥ १७० ॥ अमयोगपूर्वस्थाने-
नेकाक्षरस्य इषणस्य यो भवति च्चगदावगुणे षे । निम्यानि इत्यादि । ही
ञ्जाया ।

अभ्यामम्यादिज्यञ्जनमशेष्यम् ॥ १७१ ॥ अभ्यामम्यादिज्य-
ञ्जनमशेष्यं भवति । अनादेशोप इत्यर्थ । तिङ्गिति तिङ्गित । स्वगदाविष-
णोरर्णान्तम्य धातोरियुराधिति इयादेश । तिङ्गियति । योग्य लगे ।
ज्याति ज्ञहीत ।

जहातेमां ॥ १७२ ॥ जहानि सर्वधातुके व्यञ्जनादावगुणे षे आकार-
इकागदेशो भवति वा । जहित ज्ञहीत ज्ञानि । ज्ञामि । उभयेषामीकारो
॥ ।

व्यञ्जनादावद । जहीथ जहिथ जहीथ जहिथ । ज्हामि ज्हीव जहिव
ज्हीम जहिमः ।

लोप सप्तम्या जहाते ॥ १७३ ॥ जगतेरन्तस्य लोपो भवति
सप्तम्या व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । जङ्घात् जङ्घाता जङ्घु । जहातु
जहीतात् जहितात् जहीता जहिता जहतु ।

आत्व वा हौ ॥ १७४ ॥ जहातरन्तस्य आत्व ईत्वमिव च भवति
वा हौ परे । जहाहि जहिहि जहीहि ज्हीतात् जडितात् जहीत चहित
जहीत चहित । जहानि जहाय जहाम । अजहात् अजहीता अनहिता
अजहु । अनहा अनहीत अजहित अजहीत अजहित । अजहा अजहिव
अजहीव अजहिम अजहीम । इत्यादि । ऋ ष ग्तौ । पृ
पालनपूरणयो ।

अतिपिपत्योश्च ॥ १७५ ॥ अनयोर्भ्यासस्य इद्भवति सार्वधातुके
परे ।

अभ्यासस्यासरणे ॥ १७६ ॥ अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियुवौ
भवतोऽस्यरणे परे । इयर्ति इयृत इयूति । इयर्षि इयृथ इयृथ । इयर्मि
इयृव इयृम । इयृयात् इयृयाता इयृयु । इयर्तु इयृतात् इयृता इयृतु ।
इयृहि इयृतात् इयृत इयृत । इयराणि इयराव इयराम । ऐय ऐयृता
ऐयरु । ऐय ऐयृत ऐयृत । ऐयर ऐयृव ऐयृम । गुणोर्तिसयोगाद्योरिति
गुण । भावे-अर्थत ।

ऋरणस्याकारे ॥ १७७ ॥ अभ्यासस्य ऋवर्णस्याकारो भवति ।
ससर्ति ससृत सस्रति । ससयात् ससयाता ससयु । ससर्तु ससृतात्
ससृता ससृतु । असस अससृता अससह ।

यणाशिषोर्ये ॥ १७८ ॥ ऋदन्तादिकाराग्नो भवति यणाशिषोर्ये

परे । स्त्रियते । पिपति पिपृत् पिपति । पिपृथात् पिपृथाता पिपृथु ।
पिपृत् पिपृतात् पिपृता पिपृत् । अपिप अपिपृता अपिपृत् । णिजि
शौचपोषणयो । विजिर् पृथग्भावं । विप्लु व्याप्तौ । विप् शब्दे ।

निजिविजिविपा गुणः सार्वधातुके ॥ ७९ ॥ निजादीनामभ्य
सम्य गुणो भवति सार्वधातुके परे ।

चवर्गस्य किरसवर्णे ॥ ८० ॥ चवर्गस्य किर्भवति असवर्णे धुटि
परे अन्ते च । नेनेक्ति नेनेक्त नेनेजति । नेनेक्षि नेनेक्ष्य नेनेत्र्य ।
नेनेज्जि नेनेज्ज्व नेनेज्ज्म । नेनेज्यात् नेनेज्याता नेनेज्यु । नेनेक्त
नेनेक्तात् नेनेक्ता नेनेजतु । नेनेम्बि नेनेक्तात् नेनेक्त नेनेक्त ।

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्वधातुके
॥ १८१ ॥ अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनो गुणो न भवति स्वरादौ
गुणिनि सार्वधातुके पर । नेनेजानि नेनेजाव नेनेजाम । अनेनेक्
अनेनेक्ता अनेनेजु । अनेनेक् अनेनेक्त अनेनेक्त । अनेनेजं अनेनेज्ज्व
अनेनेज्ज्म । वेवेक्ति वेवेक्त वेवेजति । वेवेज्यात् वेवेज्याता वेवेज्यु ।
वेवेक्तु वेवेक्तात् वेवेक्ता वेवेजतु । वेवेग्धि । अवेवेक् अवेवेक्ता
अवेवेजु । वेवेष्टि वेवेष्ट वेवेपति । वेवेक्षि वेवेष्ट वेवेष्ट । वेवेम्बि वेवे
प्व वेवेप्म । वेवेप्यात् वेवेप्याता वेवेप्यु । वेवेष्टु वेवेष्टात् वेवेष्टा
वेवेपतु । धुटा तृतीयश्चतुर्थेषु इति तृतीय । ऋवर्णटवर्गेषा मूर्धन्या
इति न्यायात् फकारस्य डकार । वेवेष्टिड वेवेष्टात् वेवेष्ट वेवेष्ट ।
वेवेपाणि वेवेपाव वेवेपाम । अवेवेष्ट् अवेवेष्टा अवेवेपु । अवेवे
अवेवेष्ट अवेवेष्ट । अवेवेपि अवेवेप्व अवेवेप्म । भावकर्मणो -निज्यने ।
विज्यते । विज्यते । इति जुहोत्यादि ।

अथ दिवादिगणः । ।

द्विवृ श्रीडाविजिगीप्राव्यप्रहारद्युति-तुतिमोदमन्स्वप्रकान्तिातिपु ।

दिवादेर्यन् ॥ १८२ ॥ दिवादर्गणाद्विकरणसत्रको यन् भवति
कर्त्तरि विहित सार्वधातुक पर ।

नामिना वींस्कुर्धुरोर्व्यञ्जने ॥ ८३ ॥ अङ्कुरोर्वारिपथाभूतस्य
नामिनो ढीर्घो भवति व्यञ्जन पर । दात्यति दात्यत दीव्यन्ति दीयत्
दाव्यता दीययु । दायतु दीव्यतात् दान्यता दीयन्तु । अदायत्
अदीयता अदाव्यन् । पूढ प्राणिप्रसव । सृयत कृयते सृयन् । सृयेत
सुययाता मृयेरन् । सृयता सृयता सृयन्ता । असृयन् अमृयेता अमृयन्त ।
अमृयथा अमृयेथा असृयथ । असृये अमृयावहि अमृयामहि । णञ्
प्रप्रन । मनह्यति मनद्यत मनह्यन्ति । सूनह्यन् मनह्यन् मनह्यत । मनह्यत्
सनह्येता सनह्येयु । सनह्ये सूनह्यत सनह्यत । सनह्यत् सनह्येत् सनह्यम् । सन
ह्यन् सनह्येयाता सनह्येरन् । सनह्यतु सनह्यतात् सनह्यता सनह्यन्तु । सनह्य
म् ह्यतात् सनह्यत सनह्यत । सनह्यानि सनह्याव सनह्याम् । सनह्यता सन
ह्यता सनह्यन्ता । सनह्यन्व सनह्यथा मनह्यथ । मनह्य सनह्यावह सनह्यामहे ।
समनह्यत् समनह्यता समनह्यन् । समनह्यत समनह्यता समनह्यन्त । न्त्याद ।
भावकर्मणोश्च । दीयन् । सूयन् सनह्यत । निमित्ता रेहन ।

मिदे ॥ १८४ ॥ मि रित्येतस्य नाम्शुपधस्य धातोर्यन्स्वविकरणे
पर गुणो भवति । प्रमेद्यति प्रमद्यत प्रमद्यन्ति । प्रमद्येत् । प्रमद्यतु ।
प्रमद्यन् । शो तनुकरणे । छो छेदने । पो अन्तकर्मणि । ढो अवस्त्राडन ।
येन्योकारस्य १८५ । धातोरोकारस्य लोपो भवति यनि परे ।
श्यति श्यन् श्यन्ति । श्यसि श्यथ श्यथ । श्यामि श्याव श्याम् । द्ययति

च्यौ च परे । सुयते सूयेते । अशृङ् व्याप्तौ । अश्नुते ।

नोर्निकरणस्य ॥ १९३ ॥ नुविकृष्णस्योकारस्य सयोगपूर्वस्य उवा
दशो भवति स्वरदात्रगुणे सार्वधातुके परे । अश्नुनाते अश्नुवते* ।
चिञ् चयने । चिनोति चिनुत चिन्वन्ति । चिनुते चिन्वाते चिन्वते ।
सुनुयात् सुनुयाता सुनुयु । अश्नुमीत् अश्नुमीयाता अश्नुमीरन् । अश्नु-
वीथा अश्नुमीयाथा अश्नुमीध्व । अश्नुमीय अश्नुमीवहि अश्नुमीनहि
चिनुयत् । चिन्वीत् । सुनोतु सुनुतात् सुनुता सुन्वन्तु ।

नोश्च विकृष्णस्योकारस्य ॥ १९४ ॥ असयोगपूर्वान्नुविकृष्णाच्च
पस्य हेर्लोपो भवति । सुनु सुनुत् सुनुत सुनुत । सुनवानि सुनवाव ह्-
ननाम । अश्नुना अश्नुवाता अश्नुनात् । अश्नुन्व अश्नुवाथा अश्नुन्व ।
अश्नुन्व अश्नुवावहै अश्नुनाम् । चिनोतु चिनुनात् चिनुता चिन्वन्तु ।
चिनुना चिन्वाता । चिनुष्व चिन्वाथा चिनुध्व । चिनवै चिनवावहै
चिनवन्तु । असुनोत् असुनुता असुन्वन् । आश्नुत आश्नुवाता आश्नुवत ।
अचिनोत् अचिनुत । इत्यादि । इति म्वादि ।

अथ तुगादिगणः ।

तुद् व्ययने ॥

तुदादेरनि ॥ १९५ ॥ तुदाद्वर्गुणो न न्यति अनि पर । तुन्ति
तुदत तुदन्ति । मृद् प्राणत्यागे ।

इरन्यगुणे ॥ १०६ ॥ रुदन्तादिकारागमो भवात् अगुणे अन्वि
कृष्णे पर । स्वरादाविकृष्णोर्गान्तस्य धातोरियुसौ । द्वियने द्वियेन द्विय
न् । मुच्छ् मोक्षणे ।

मुचादेरागमो नकारः स्वरादनि विकृष्णे ॥ १०७ ॥

मुचाढ स्वराजकारागमो भवत्यनि विक्रणे परे । मुञ्चति मुञ्चत मु
ञ्चन्ति । लुप्लब् छेदन । निडल्लब् लामे । लिप् उपद्रह । पिचिर् क्षणे ।
डुम्पति डुम्पते । विन्दति विन्दत । लिम्पति लिम्पत । सिञ्चति । सिञ्चत ।
इति मुचादि । तुञ्त् । त्रियत् । मुञ्जेत् । मुञ्चेत् । तुञ्त् । त्रियता ।
मुञ्चन्तु । मुञ्चता । अतुञ्त् । अत्रियत् । अमुञ्चत् । अमुञ्चत अमुञ्चेता
अमुञ्चन्त । अमुञ्चथा अमुञ्चेथा अमुञ्चध्व । अमुञ्चे अमुञ्चावहि अमुञ्चा
महि । भावकर्मणो -तुञ्चत ।

यणाशिपोर्य ॥ १९८ ॥ ऋदन्तादिकारागमो भवति यणादिपोर्ये
परे । त्रियत् । मुच्यत । लुप्यत । विद्यत । लिप्यते । सिच्यत इत्यादि
कृ विक्रमे । गृ निगरणे ।

ऋदन्तस्येरगुणे ॥ १९९ ॥ ऋदन्तस्य इर् मन्त्यगुणे पर ।
किरति । गिरति ।

वा स्वरे ॥ २०० ॥ गित्तरश्चुनलेश्चुतिर्भवति वा स्वर परे ।
गिगति गिगत गिलन्ति । इररोरीन्सरो । कार्यत गीर्यते इत्यादि ।

तुदादि समाप्त ।

अथ रुध दिगणः ।

रधिर् आयरणे ।

स्वराद्गुधादेः परो नशब्दः ॥ २०१ ॥ र्मादर्गण्य स्वरात्सरो
विकरणमन्को नकारागमो भवति वर्तरि विहिते सार्वधातुक परे । एत्व
षट्शभेभ्यभ्तथोर्धाय । युग तृतीयश्चतुर्थेषु । ग्णाद्धि ।

रधादेर्विकरणान्तस्य लोपः ॥ २०२ ॥ रधादेर्विकरणान्तस्य
लोपो भवति अगुण सार्वधातुक पर । रुद्ध रुधन्ति । रुन्स । रुन्धाये

रन्वे । रन्वे रु व्वहे रन्धहे । मुन पालनाभ्यवहारयो ।

अशनार्थे भुजा ॥ २०३ ॥ अशनार्थे भुज रुचादिर्भवति ।
इति रुचादि । मुङ्क्ते मुञ्जात मुञ्जत । मुङ्क्षे मुञ्जाथे मुङ्ग्व । मुञ्जे
मुञ्ज्वहे मुञ्जहे । युजिर् योग । युनक्ति युङ्क्त युञ्जति ॥ युञ्जत ।
युङ्क्षे । युञ्जाथे युङ्ग्व । युञ्जे युञ्ज्वहे युञ्जहे । रन्ध्यात् । रन्धीत ।
मुञ्जीत । युञ्ज्यात् युञ्जीत । रणद्भु रन्द्धात् रन्द्धा रन्धु । रुन्द्धि । र द्धात्
रन्द्ध रन्द्ध । रणधानि रणधाव रणधाम । मुङ्क्ता मुञ्जाता मुञ्जता । मुङ्क्थ
मुञ्जाथा मुङ्ग्व । मुनज मुनजावहे मुननामहे । युनस्तु युङ्क्ता युङ्क्ता
युञ्जन्तु । युङ्ग्धि युङ्क्ता युङ्क् युङ्क् । युनानि युनत्वाव युननाम ।
युङ्क्ता । अरुणत् अरुणद् अरुन्धा अरुन्धन् ।

सोऽपदान्ते वा ॥ २०४ ॥ दधोरत्व वा स्यात् तत्रापि शब्दन्त-
भावात् ।

सोऽपदान्तेऽरुणप्रवृत्त्योरपि ॥ २०५ ॥ पदान्त वर्तमानयोर्दधोर व
वा स्यात् ह्यस्तन्या मम्ममपुरैकप्रचन । अरणत्त्व अरणत्त्व । अरुद्ध ।
अरुद्ध । अरुणध अरुण्य अरुध्म । अमुङ्क्ता अमुञ्जाता अमुञ्जत ।
अमुङ्क्था अमुञ्जथ अमुङ्ग्व । अमुङ्ग्धि । अमुञ्जगहि अमुञ्जमहि ।
अयुनक्त अयुनग् अयुङ्क्ता अयुञ्जन् । अयुनक्त अयुना अङ्क्त अङ्क्त ।
अयुनज अयुञ्ज्व अयुञ्जम । अयुङ्क्त अयुञ्जाता अयुञ्जत । अयुङ्क्था
अयुञ्जाथा अयुङ्ग्व । अयुञ्जि अयुञ्ज्वहि अयुञ्जमहि । भावकर्मणो ।
रुध्यत रुयेत रुध्यत । भुज्यत भुज्येत भुज्यन् । भिदिर् विदारण ।
छिदिर् द्विधाभरणे । भिनत्ति । छिनत्ति । भिद्यात् । छिन्ध्यात् । भि
न्तु । छिन्धु । अभिनत् अभित्ता अभिन्दन् । अभिनत्त्व अभिनत्त्व अभिन्त
म् । अभिनद् अभिद्ध अभिन्ध । अछिन्तु अछिन्ताम् अछि

न्दन् । अच्छिन्नत्वं अच्छिन्नश्च अच्छिन्नत अच्छिन्त । अच्छिन्दम्
अच्छिन्दू अच्छिन्म । इति तथादि ।

अथ तनादिगणः ।

तनु विन्तार ।

तनादेरु ॥ २०६ ॥ तनादेर्गणिकणसत्रक भवति कर्त्तरि वि
हित सार्वधातुके परे । तनोति तनुत तन्वन्ति । मनुड अत्रोषण । म
नुने मन्वात् मन्वने । मनुषे मन्वाथे मनुष । मन्व मनुवहे मन्वह मनुमह
मन्महे । लुङ्म करणे । क्वेति ।

करोतेः ॥ २०७ ॥ करोतेरकारस्य उकारो भवति अगुणे सार्वध
तुके परे । कुरत कुर्वन्ति । करोषि कुरथ कुरथ । करोमि ।

करोतेर्नित्यम् ॥ २०८ ॥ करोत पन्म उकार य नित्य लोपो
भवति धमो फत् । कुर्व कुमे । कुरत कुर्वन्त कुर्वन् । भावकर्मणोश्च ।
तन्यते मन्यते ।

ये च ॥ २०९ ॥ करोत पन्म उकारस्य निय लोपो भवति
ये च परे । कुर्यात् कुर्यात् तनोतु तनुतात् तनुता तन्वन्तु ।

उकाराच्च ॥ २१० ॥ उकाराच्च विकरणात्परस्य हेर्लोपो भवति ।
तनु तनुतात् तनुत तनुत । तनवानि तनवाव तनवाम । मनुता मन्वाता
मन्वता । करोतु कुरतात् कुरता कुर्वन्तु । कुरतां । अतनोत् अतनुता
अतन्वन् । अतनो । अमनुत अमवाता अमन्वत । अमनुथा अमन्वाथा
अमनुध्व । अमन्वि अमनुवहि अमन्वहि अमनुमहि अमन्महि । अकरोत
अकुरुता अकुर्वन् । अकुरत । भावकर्मणो । तन्यत । मन्यते । “ भावक
र्मणोश्च । यणादिषोभे ” इतीकारागम । क्रियते । इति तनादि ।

अथ क्रयादिगणः ।

डुक्तीन् द्रव्यविनिमये ।

ना क्रयादे. ॥ २११ ॥ क्रयादेर्विकरणसजको ना भवति कर्तरि
विहिते सार्वधातुके परे । क्रीणाति । उभयेपामिति ईकार । क्रीणीत ।

क्रयादीना विकरणस्य ॥ २१२ ॥ क्रयादीना वकरणाकारस्य
लोपो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । क्रीणन्ति । वृव्व समक्तौ ।
वृणीते वृणात वृणते । ग्रहव्व उपादाने ।

सपरस्वराया. सम्प्रसारणमन्तस्थाया. ॥ २१३ ॥ परेण धातु
स्वरेण सह अन्तस्थाया सम्प्रसारण भवति । इत्यधिकृत्य ।

ग्रहज्यावयिव्यधिवृष्टिव्यचिप्रच्छिन्नश्चिभ्रस्त्रीनामगुणे ॥ २१४ ॥
ग्रहादीनामन्तस्थाया परेण स्वरण सह सम्प्रसारण भवत्यगुणे परे । किं
सम्प्रसारण २

सम्प्रसारण गृह्यतोऽन्तस्था निमित्ता ॥ २१५ ॥ अन्तस्था नि
मित्ता इ उ ऋत सप्रसारणसज्ञा भवन्ति । गृह्णाति गृह्णीत गृह्णन्ति ।
गृह्णीते गृह्णाते गृह्णते । ज्या वयोहानौ । जीनाति । भावकर्मणोश्च । जी
यते । वेञ् तन्तुसन्ताने । वयति वयत वयन्ति । वयते । अयते । व्यथ
ताडने । विध्यति विध्यते । वश कान्तौ ।

छशोश्च ॥ २१६ ॥ छशोश्च षो भवति धुद्यन्ते च । वष्टि उष्ट
उशन्ति । वक्षि उष्ट उष्ट । वश्मि उश्व उश्म । उश्यते । व्यच व्याजीकरणे ।
विचति विचत विचन्ति । विच्यते । प्रच्छ झीप्साया । पृच्छति पृच्छत पृच्छ-
न्ति । पृच्छते । व्रश्चु छेदने । वृश्चति । वृश्चते । अस्रज पाके । लृवर्णतवर्गलता
इति न्यायात् भृज्जति । भृज्जत । त्रिपु व्यञ्जनेषु सयुग्ममानेषु सजातीया-
नामेकव्यञ्जनलोप । क्रीणीयात् । वृणीत । गृह्णीयात् गृह्णीत । क्रीणातु

क्रीणीतात् क्रीणीताम् । क्रीणन्तु । क्रीणीहि क्रीणीतात् क्रीणीत क्रीणीत ।
क्रीणानि क्रीणीव क्रीणीम । वृणीत । गृह्णातु गृह्णीतात् गृह्णीता गृह्णन्तु ।

आन व्यञ्जनान्ताद्धौ ॥ २१७ ॥ व्यञ्जनान्तात् क्रयादेर्विकरण
मजक आनो भवति हौ परे । गृहाण गृह्णीतात् गृह्णीत गृह्णीत । गृह्णानि
गृह्णाव गृह्णाम । गृह्णीता । अक्रीणात् अक्रीणीता अक्रीणन् । अ
क्रीणा अक्रीणीत अक्रीणीत । अक्रीणा अक्रीणीव अक्रीणीम । अगृणीत
अगृणाता अगृणत । अगृणीथा अगृणाथा अगृणीथ्य । अगृणि अगृणीवन्
अगृणीमहि । अगृह्णात् । अगृह्णीत । भावकर्मणो — विक्रीयत । त्रियत ।
गृह्णने । पृञ् पवन ।

प्यादीना ह्रस्व ॥ २१८ ॥ प्यादीना ह्रस्वो मयति स्वविकरणे पर ।
पुनात्रिःपुनीत पुनन्ति । पुनीयात् पुनीयाता पुनीयु । पुनातु पुनीतात्
पुनीता पुनन्तु । पुनीहि पुनीतात् पुनीत पुनीत । पुनानि पुनाव पुनाम ।
अपुनात् अपुनीता अपुनन् । अपुना अपुनीत अपुनीत । अपुना अपुनीव
अपुनीम । एवं लुञ् लुटने । लुनाति । लुनीत लुनन्ति । अलुनात् । ज्ञ
अवनोधने ।

ज्ञश्च ॥ २१९ ॥ जश्च स्वविकरणे जा मयति । जानाति जानीत
जानन्ति । जानीयात् । जानातु जानीतात् जानीता जानन्तु । अनानात्
अनानीता अनानन् । इति क्रयादि ।

अथ चुरादिगणः ।

चुर स्तये ।

चुरादेश्च ॥ २२० ॥ चुरांशे कारितसङ्क इन् भवति स्वार्थे । उप-

धाया गुण ।

ते घातवः ॥ २२१ ॥ ते सनादिप्रत्ययान्ताः धातुसज्ञा भवन्ति ।
 अन् विकरण कर्त्तार । अनि च विकरणे इति गुण । चोरयति चोरयत
 चोरयन्ति । मन्त्रि गुप्तभाषणे । ' अनिदनुबन्धानामगुणे ' अत एव इदनु
 बन्धाना धातूना नुतागमोऽस्ति गुणागुणे प्रत्यये परे । मन्त्रयते मन्त्रयेत
 मन्त्रयन्ते ॥ वृज आवरणे ।

अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनिच्त्सु ॥ २२२ ॥ अ-
 स्योपधाया दीर्घो भवति नाम्यन्तानां शब्दमवति इन् इच् अट् एषु पठत ।
 वारयति वारयत वारयन्ति । वारयत । भवन्मर्णोश्च ।

कारितस्यानामिङ्ङिकरणे ॥ २२३ ॥ कारितस्य लोपो भवति
 आम्ङ्ङविकरणवर्जित प्रत्यये पर

स्वरादेशः परनिमित्तक पूर्वविधि प्रति स्थानियत् ॥ २२४ ॥
 स्वरादेश परानामतर पूर्ववर्णस्य विधि प्रति स्थानियद्भवात् । चोते ।
 वार्यते । गुडि सजि पल रक्षणे । गुण्डयति । सञ्जयात पाल्याति । उपधा
 भूतस्येति किं ? अर्च पूजाया । अर्चयति । चोरयेत् । मन्त्रयेत् । वारयेत् ।
 चारयतु । मन्त्रयता । वाग्यतु । वारयता । अचोरयत । अमन्त्रयत । अ-
 वारयत । गुण्डयेत् । गुण्डयतु । अगुण्डयत् सजयेत् सजयतु असजयत ।
 पालयेत् पालयतु । अपालयत् । अर्चयेत् । अर्चयतु । आर्चयत् । भाव
 कर्मणोश्च । गुण्डयते । सज्यते । पाल्यते । अर्च्यते इत्यादि । एव सर्व
 मुन्नेय । इति चुरादि ।

सार्व तीर्थकराख्यान धातोस्तत्प्रकृतेरभूत् ।
 शास्त्रमेतत् तत्र मुख्यं सार्वधातुकमुच्यते ॥ १ ॥

इत्याख्याते सार्वधातुक ।

अथाऽसार्वधातुकमुच्यते ।

भूतकरणात्यश्च ॥ २२५ ॥ इत अतीतमात्रे अद्यतनी भवति ।
अधर्मोऽद्यतन । तत्रातीतेऽद्यतनी भवति । भू सत्ताया ।

सिञ्जद्यतन्याम् ॥ २२६ ॥ धातो सिञ्जमति अद्यतन्या परत ।

इडागमोऽनार्वधातुकस्यादिव्यञ्जनादेरयकारादेः ॥ २२७ ॥
धातो परम्य व्यञ्जनादेरयकारादेरसार्वधातुकस्यादाविडागमो भवति ।

इणिरुंस्यादापिभतिभूम्य, सिचः परस्मै ॥ २२८ ॥ इणा-
दिभ्य परम्य सिचो लुममति परस्मैपदे पर ।

भरतेः सिञ्जुकि ॥ २२९ ॥ भुव इडागमो न भवति सिञ्जुकि ।

भुवः सिञ्जुकि ॥ २३० ॥ भुवो गुणो न भवति सिञ्जुकि ।

अभूत् अभूता ।

भ्रुवो वीन्तः परोक्षाद्यतन्योः ॥ २३१ ॥ मृधातोर्न वकारागमो
भवति परोक्षाद्यतन्यो स्वरे परे । अमूवन् । अम् अभूतं अभूत् । अभूव
अभूव अभूमि । इण् गतौ ।

इणो गाः ॥ २३२ ॥ इणो गा भवत्यद्यतन्या परत ।

अनिडेकस्मरादातः ॥ २३३ ॥ एकस्वरादाकारात्परमसार्वधातुक-
मनिङ् भवति । अगात् अगाता ।

आलोपोऽसार्वधातुके ॥ २३४ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवत्य-
सार्वधातुक स्वरादावगुणे पर । अगु । अगा अगात् अगात् । अगाम्
अगाव अगाम । इक् स्मरणे ।

इकोऽपि ॥ २३५ ॥ इकोऽपि गा भवत्यद्यतन्या परत । इडि-

१ इण्स्था-इत्यादि षत्र हस्तलिखिते पुस्तके वर्तते । इक् तत्र न गृह्यते ।

कावध्युपसर्गं न व्यभिचरत । अध्यगात् अध्यगाता अध्यगु । अस्थात्
अस्थाता अस्थु । अघात् । अदात् । इत्यादि ।

इड अध्ययने ।

अघतनीक्रियातिपच्योर्गी वा ॥ २३६ ॥ अघतनीक्रियातिप
च्योरात्मनेपद् पर ईडो वा गी आदश इष्यते ।

इगर्णादश्चिश्चिडीडशीडः ॥ २३७ ॥ श्चिश्चिडीडशीडवर्नितादक-
म्बरादिवर्णात्परमसार्वधातुकमनिट भवति । आदशमलादगुणित्व । अन्य
गीष् अध्यगीपाता अध्यगीपत । अध्यगीष्ठा अध्यगीपाथा ।

सिचो धकार ॥ २३८ ॥ सिचो लोपो भवति धकारे पर ।

नाम्यन्ताद्वातोराशीरघतनीपरोक्षासु धो ढः ॥ २३९ ॥ नाम्य
न्ताद्वातोराशीरघतनीपरोक्षासु धो ढो भवति । अय्यगीढु । अय्यगापि
अध्यगीष्वहि अध्यगीष्महि । पक्षे स्वरादीना वृद्धिराद् । अय्यैष्ट अय्यै
पाता अध्यपत । अय्यैष्ठा अय्यैपाथा अय्यैढु । अय्यैपि अय्यैष्वहि
अय्यैष्महि । परम्भै इति किम् ?

भृप्राप्ता ॥ २४० ॥ भृधातो भृप्राप्तावात्मनपदी भवति । ञ्मविष्
अमविपाता अमविपत । अमविष्ठा अमविपाथा अमविढु । अमविपि
अमविष्वहि अमविष्महि । समप्रविभ्यश्चेति म्या रुचादि ।

स्थादोरिरघतन्यामात्मने ॥ २४१ ॥ स्थादासज्जकयोरन्तस्य इर्भ-
वति अघतन्यामात्मनपद् पर ।

स्थादोश्च ॥ २४२ ॥ स्थादासज्जकयोर्गुणा न भवति अनिटि
सिनाशिपोध्वात्मनपद् पर ।

• इस्वाचानिटः ॥ २४३ ॥ इस्वात्परस्य अनिटः सिचो लुम्भवति

धुटि परे ॥ समस्थित समस्थिपातां समस्थिपत । समस्थिथाः समस्थिपाथां
समस्थिध्वं । समस्थिपि समस्थिप्वहि समस्थिप्महि ॥ अदित अदिपातां
अदिपत । अदिथाः अदिपाथां अदिध्वं । अदिपि अदिप्वहि । अदिप्महि ।
ऐधिष्ट ऐधिपातां ऐधिपत । ऐधिष्टाः ऐधिपाथां ऐधिध्वं । ऐधिपि ऐधिप्वहि
ऐधिप्महि ।

पचिचिसिचिरुचिमुचेश्वात् ॥ २४४ ॥ ण्यः पञ्चभ्यः परम-
सार्वधातुवमनिङ् भवति ।

अस्य च दीर्घः ॥ २४५ ॥ व्यञ्जनान्तानामान्तामुपधाभूतस्याभ्य
दीर्घो भवति परस्मैपदे सिचि परे ।

सिचः ॥ २४६ ॥ सिचः परयोर्दिस्योरादिरीड्वति । अपाक्षीत् ।

धुटश्च धुटि ॥ २४७ ॥ धुटः परस्य सिचो लोपो भवति धुटि परे ।
अपाक्तां अपाक्षुः । अपाक्षीः अपाक्तं अपाक्त । अपाक्षं अपाक्ष्व अपाक्ष्म ।
अपक्त अपक्षातां अपक्षत । अपक्थाः अपक्षाथां अपक्ध्वे । अपक्षि अपक्ष्व-
हि अपक्ष्महि । वद व्यक्तायां वाचि ।

वदन्नजरलन्तानां च ॥ २४८ ॥ वदन्नजरलन्तानामुपधाभूतस्यास्य
दीर्घो भवति परस्मैपदे सिचि परे ।

इष्टश्चेष्टि ॥ २४९ ॥ इष्टः परस्य सिचो लोपो भवति ईष्टि परे ।
अवादीत् अवादिष्टां अवादिषुः । धञ ध्वज वज व्रज गतौ । प्रात्राजीत्
प्रात्राजिष्टां प्रात्राजिषु । वर ईन्सायां । अवारीत् अवारिष्टां अवारिषुः । चर
गतिमक्षणयोः । अचारीत् अचारिष्टां अचारिषुः । फल निष्पत्तौ । अफा-
लीत् अफालिष्टां अफालिषुः । शल श्लङ् आशुगतौ । अशालीत् । अशा-
लिष्टां अशालिषुः । अशालीः अशालिष्टं अशालिष्ट । अशालिष्य अशा-
लिष्य अशालिष्य ।

व्यञ्जनादीना सेटामनेदनुन्वद्वयन्कणक्षणध्वसवधा वा
 ॥ २५० ॥ एदनुन्वद्वयन्तःक्षणध्वमवर्जिताना सेटा व्यञ्जनादीना
 धातूना उपधात्तम्यास्य दीर्घो भवति वा परस्मैपदे सिचि पर । तद् विले
 खने अरादीत् अरादिष्टा आदिषु अदीत् अरदिष्टा अरदिषु । गद
 यत्ताया वाच आदीत् अगदिष्टा अगादिषु अगदीत् आदिष्टा
 आदिषु व्यञ्जनदीनामिति किं

मायोगेऽद्यतना ॥ २५१ ॥ ताराज्यागे वत्तोत्थननी भवति । २८
 पटऽट किट कट गतौ । मा भवानटौत् मा भवन्नावटिष्टा । मा भवन्नोऽटिषु ।
 मा त्वमटी मा युवन्मटिष्ट मा यूदन्मटिष्ट । मत्तटिष्टा न वाम्मटिष्व ।
 वयमटिष्म सट मित किं ' आक्षात् अराक्ता यन्हु , अपानी
 अपाक्त अपाक्त । अपाक्ष अपाक्ष्व अपाष्म नित्यमुपधाभूतम्येत किं '
 अयूरक्ष पल्ने । अरक्षीत् अरक्षिष्टा अरक्षिषु । अरक्षी अरक्षिष्ट अर
 क्षिष्ट । अरक्षिष अरक्षिष्म अरक्षिष्म तक्ष त्वक्षू तनृकरणे अतश्चीत् ।
 अत्वक्षीत् अन्येति किं ' गुप न्तेये । अमोषीत् अमोषिष्टा अमो
 षिषु । कुर नृक्पे । अकोषीत् अकोषिष्टा अकोषिषु । वर्जन किं '
 खगे हसन अखगीत् अखगिष्टा अखगिषु रगे शङ्काया । अरगीत् ।
 कगे नोचिते । अकगीत् अकगिष्टा अकगिषु मङ्ग उपादाने ॥ अग्रहीत्
 अग्रहीष्टा अग्रहीषु । इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायामिति दीर्घ । वह परक
 ल्कने । रह त्यागे । अरहीत् अरहिष्टा अरहिषु । रुवमु उद्दिरणे । अवमीत् ।
 क्रमु पादविक्षेपे । अक्रमीत् अक्रमिष्टा अक्रमिषु । चमु छनु जनु श्नु
 जिमु अदने । अचमीत् अच्छमीत् । अचमीत् । अज्ञमीत् । अजमीत्
 अजिमिष्टा अजिमिषु । व्यय क्षये । अव्ययीत् अव्ययिष्टा अव्ययिषु ।
 अयै वय मय पय तय चय रय णय गतौ । आयीत् । अवयीत् । अमयीत् ।

अपयीत् । अतयीत् । अचयीत् । अरयीत् । अनयीत् अनयिष्टा अनयिषु ।
 ऋण निमीलने । अऋणीत् । क्षण क्षुण हिंसाया । अक्षणीत् । श्वस
 प्राणने । अश्वसीत् अश्वसिष्टा अश्वसिषु । ऋनु हिंसागम्यो । अद्यतन्या
 च वधादेश । अवधीत् अवधिष्टा अवधिषु । इत्यादि । दुण्ठि समृद्धौ ।
 अनन्दीत् अनन्दिष्टा अनन्दिषु । श्रसु भसु अवससने । भवस गतौ च ।
 अश्रसिष्ट अश्रमिषाता अश्रसिषत् । अश्रसिष्टा अश्रसिषाया अश्रसिष्व ।
 अश्रसिषि अश्रमिष्वहि अश्रसिष्वहि । अश्रसिष्ट अश्रसिषाता अश्रसिषत् ।
 अश्रमिष्ट । व्येज् सरणे ।

सन्ध्यश्रान्तानामाकारोऽविकरणे ॥ २५० ॥ सन्ध्यश्रान्ताना
 धतूना आकारो भवति अविकरणे पर ।

यमिरमिनम्शादन्ताना सिरान्तश्च ॥ २५३ ॥ एषामिडागम
 सप्तारपूर्वा भवति परस्मैद सिचि पर । यमु उपरमे । अयसीत् अयसिष्टा
 अयसिषु । रमु क्रीडाया । अरसीत् अरसिष्टा अरसिषु ।

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ २५४ ॥ विआङपरिभ्य परस्य रमुधातो
 पर परस्मैद भवति ॥ व्यरसीत् । णमु प्रहृत्य शब्दे । अनसीत् ।
 अयासात् अव्यासिष्टा अव्यासिषु । अव्यास्त अयासाता अव्यासत् ।

सणनिटः शिङन्ताभ्राम्युपधाददृशः ॥ २५५ ॥ दृशवर्जितात्
 नाम्युपधादनिट शिङन्ताद्भातो सण् भवति अद्यतन्या परत सिचोपवाड ।
 रिश र्श हिंसाया । क्रुश आह्वाने गान रोदने च । लिश विच्छ गतौ ।
 क्रुश हरणदीप्त्यो ।

रिशिरुशिक्रुशिलिशिविशिदिशिदृशिस्पृशिमृशिदंशोः शात् ॥
 २५६ ॥ एभ्य परमसार्वधातुक्मनिङ् भवति । अरिक्षत् अरिक्षता अरि
 क्षन् । अरिक्ष अरिक्षत अरिक्षन । अरिक्ष अरिक्षाव अरिक्षाम । अक्रुशत्

अक्रक्षतां अक्रुक्षन् । अक्रुक्ष अक्रुक्षत अक्रुक्षत ।

सणो लोपः स्वरे बहुत्वे ॥ २५७ ॥ सणोऽस्य लोपो भवत्स्त्रहुते
स्वरे परे । अक्रुक्षं अक्रुक्षाय अक्रुक्षाम । विग प्रवेशने । अविक्षन् ।
त्विप दीप्तौ ।

त्रिपिपुप्यतिरुपिश्चिष्यतिद्विपिपिपिपिपिपिपिशिपिशुपितुपिदुपंः पात
॥ २५८ ॥ एभ्य परममार्वातुक्रमनिट् भवति । अत्विक्षन् अत्विक्षता
अत्विक्षन् । वृत्र विलेखने । अट्टक्षत् अट्टक्षता अट्टक्षन् । श्लिप आलिङ्गने ।
अश्लिषन् । द्विप अप्रीतौ । अद्विषन् । पिप्लृ मचूर्णेन । अपिषन् ।
विप्लृ व्याप्तौ । अविषन् । शिप्लृ विगेषणे । तुप तुष्टौ । अतुषन् ।
दुष वैकृये । अट्टक्षत् अट्टक्षता अट्टक्षन् । दुह प्रपूरणे ।

दहिदिहिदुहिमिहिरिहिरुहिलिहिलुहिनहिवहेर्हात् ॥ २५९ ॥
एभ्य परममार्वातुक्रमनिट् भवति । अधुक्षत् अधुक्षता अधुक्षन् । दिह
उपचये । अधिषन् । अनिटागिति किं ? दुप निष्कपे । अकोपीत् । अ
कोपिष्टा अकोपितु । शिटन्तादिति किं ? अभुक्त अमुष्वाता अमुक्षत ।
अमुक्ष्या अमुक्षाथा अमुग्ध्व । अमुक्षि अमुष्वाहि अमुष्महि । नाम्युप-
धादिति किं ? दह भस्मीकरणे । अघाक्षीत् । प्रवृत्त्याश्रितमन्तरङ्गं प्रत्या-
याश्रितं बहिरङ्गं । “ अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्वलयान् । इति धन्वं
चतुर्थत्व च । अद्राग्धा अद्राक्षु । अघञ्जी अद्रान्धं अद्रान्ध । अद्राक्षं
अद्राक्ष्व अद्राक्ष्म । अदृश इति किं ? दृशिर् प्रेक्षणे ।

सृजिदृशोरामोऽकारः स्वरात्परो घुटिगुणवृद्धिस्थाने ॥२६०॥
सृजिदृशो स्वरात्परोऽकारामो भवति गुणवृद्धिस्थाने घुटि परे । अद्राक्षीत्
अद्राग्धा अद्राक्षु ।

भृजादीनां षः ॥ २६१ ॥ भृजादीना षो भवति ध्रुवन्तं च ।
मन विसर्गे । अम्नाक्षीत् अम्नाष्टा अम्नालु । इति भ्वादि ॥

अर्देर्वस्लृ सनद्यतन्योः ॥ २६२ ॥ अर्दर्वस्लृ आज्यो भवति म
नद्यतन्यो परत ।

पुपादियुतादिलृकारानुबन्धार्त्तिमार्त्तिशान्तिभ्यश्च परस्मै ॥
२६३ ॥ एभ्योऽण् भवति अद्यतन्या परस्मैपञ्च । मिचोऽपवाड । अप्रमत्त अघमत्ता
अघमन् । पुप पुष्टौ ॥ अपुपत् अपुपता अपुपन् । शुप शोपणे । अशुपत्
अशुपता अशुपन् । द्युत् शुभ र्च दीप्तौ । अद्युनत् अद्युतता अद्युतन ।
अद्युत् अद्युतत् अद्युतत । अद्युत् अद्युताव अद्युताम । अशुभत् । अर
चत् । धित आचणे । अश्वितत् । यु, श्रु, द्रु, दु, ऋऊ, गम्लृ, उष्ट्र गतौ ।

अर्त्तिमर्त्योरणि ॥ २६४ ॥ अर्त्तिमर्त्यार्णो भवति अणि परे ।
आरत् असरत् । शामु अनुशिष्टो ।

शासेरिदुपधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ २६५ ॥ शासेरुपधाया इ
द्ववति अण्व्यञ्जनयो परत ।

शामिरसिवसीना च ॥ २६६ ॥ निमित्तात् पर शामिरसिघ
मीना सकार पत्यमापद्यत । अशिपत् । परस्मा इति किं ? व्यद्योतिष्ट व्य
द्योतिपता व्यद्योतिपत् । शीद् स्वप्ने । अशयिष्ट । व्रुवो वचिरिति वचि
रादेश ।

अणस्सुप्रचिरय्यातिलिपिसिचिह्वः ॥ २६७ ॥ एभ्योऽण् भवति
अद्यतन्या परत । असु क्षेपणे ।

अस्यतेस्थोन्तः ॥ २६८ ॥ अस्यतेरन्ते थकारागमो भवत्यणि पर ।
अपास्थत् अपास्थताम् अपास्थन् ।

अणि वचेरोदुपधायाः ॥ २६९ ॥ वचेरुपधाया ओद्ववति कर्त्तरि

निहितायामद्यन्यामणि परे । अत्रोचत् । अवोचत् । एषा प्रकथने ।

आलोपोऽस्मार्धधातुके ॥ २७० ॥ धातोराकारन्य लोपो भवति
स्वरादावगुणेऽस्मार्धधातुके पर । आख्यन् आख्यता आख्यन् । लिप्
जडहे । अलिङ्त् । व्युत्क्रियताधिकाराङ्गिन्वादीनामात्मनेपदे वा अण्
पक्षे सिच् । अलिप्त अलिप्त । धुटश्च धुटि सिचो लोप । अलिपता
अलिप्साता अलिप्त अलिप्त । अलिपया अलिप्या । अलिपया
अलिप्साया अलिप्य अलिप्य । अलिप अलिप्ति अलिपावहि अलि-
प्सवहि अलिगमहि अलिप्सावहि । पिचिर् क्षणे । असिद्धत् । हेन् स्पर्धाया
शब्दे च । आहन् आहता आहन् । आहता आहता आहन्त । एन्
हिंसागत्यो ।

अद्यतन्या च ॥ २७१ ॥ हन्तर्धिरादेशो भवति अद्यतन्या पठ ।
अधीत् अवधिष्टा अधिषु । ‘ आत्मनेपद वा ’ एन्तर्धिरादेशो वा
भवति । आहो यमत्तौ स्वाङ्गकर्मको चेत्यात्मनेपदे भवति ।

हनः ॥ २७२ ॥ हन्तरन्तस्य लोपो भवत्यद्यतन्या सिच्यात्मनेपद
तथये पठ । आहता आहसाता आहसता । अधिष्ट अधिषाता अद्य
धिषत ॥ इत्यादि ॥ हु दानादनयो ।

मिचि परस्मै स्वरान्नानाम् ॥ २७३ ॥ स्वगन्तान् वृद्धिर्भवति
परस्मैपद सिचि परे । नामिन एव ।

उत्तोर्युत्थुस्तुहुतः ॥ २७४ ॥ युष्णुन्तुहुतर्नितादङ्भ्वरादुद
न्तात्पगमभार्धधातुकमनिड भवति । अहौषीत् अहौषा अहौषु । अधाव
अध्रात्त अधु । स्थादोरिद्यतन्यामात्मने । इति इकारादेश ।

स्थादोश्च ॥ २७५ ॥ स्थादासत्कयागुणो न भवति अनिटि
मिनाशिपोश्चात्मनेपद पर । इति गुणनिषेध । इत्स्वाच्चानिट इति तस्यो

लोप । अधित अधिपाता अधिपत् । अधिथा अधिपाथा अधिध्व ।
 अधिपि अधिप्वहि अधिप्महि । समस्थित समस्थिपाता समस्थिपत् । इति
 जुहोत्यादि ॥ दिवु क्रीडाविजिगीषादीति । अदेवीत् अदेविष्ठा अदेविषु ।
 स्वरतिष्ठतिष्ठयत्युदनुबन्धाच्च ॥ २७६ ॥ एभ्य परमसार्वधातुक
 ननिङ् भवन्ति वा । षूड प्राणिप्रसवे । असोष्ट असोपाता असोपत् ।
 असोष्ठा असोपाथान् ।

* नाम्यन्ताद्घातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढः ॥ २३९ ॥ नाम्य
 न्ताद्घातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढो भवति असोद्ध्व । असोपि असोप्वहि
 असोप्महि । असविष्ट असविपाताम् । असविपत् । दहि दिहि दुहि
 इत्यादिनानि ।

सेद्सु वा ॥ २७७ ॥ नाम्यन्ताद्घातो परस्य सेटानाशी वतनी
 परोक्षाणा घकारस्य ढो भवति वा । असविद्ध्व असविध्व ।

नहेद्धेः ॥ २७८ ॥ नहेर्हकारस्य धो भवति धुव्यन्ते च । अना-
 त्सीत् अनाद्वा अनात्सु । अनात्सी अनाद्ध अनाद्ध । अनात्स अनात्स्व
 अनात्सम् । अनद्ध अनत्ताता अनत्सत् । अनद्धा अनसाथा अनद्ध्व ।
 अनत्सि अनत्सवहि अनत्समहि । इति दिवादि ।

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मै ॥ २७९ ॥ स्तुसुधूञ्भ्य इडामो भवति
 परस्मैपदे सिचि परे । अस्तावीत् अस्ताविष्ठा अस्ताविषु । धूञ् कम्पने ।
 अधावीत् । उदनुबन्धत्वाद्धिकल्पेनेद् । आशिष्ट आशिष्ठाता आशिषत् ।
 आष्ट आक्षाता आक्षत् । अचैषीत् अचैष्ठा अचैषु । अचेष्ट अचेपाता
 अचेपत् । इति स्यादि ।

अदितुदिनुदिक्षुदिस्त्रिद्यतिविद्यतिविन्दतिविनत्तिष्ठिदिभिदिह-

दिशदिसदिपदिस्कन्दिसिदेर्दात् ॥ २८० ॥ एभ्य पोडशभ्य परम
सार्वधातुकमनिङ् भवति ।

व्यञ्जनान्तानामनिटाम् ॥ २८१ ॥ व्यञ्जनान्तानामनिटा धा
तूना वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सिचि परे । तुद व्यथने । अतौत्सीत् अतौत्ता
अनौत्सु । अतुत्त अतुत्साता अतुत्सत । मृङ् प्राणत्यागे ।

ऋतोऽवृड्बृञ् ॥ २८२ ॥ वृड्बृञ् वर्जितादेकस्वरादृत परम-
सार्वधातुकमनिङ् भवति ।

ऋदन्ताना च ॥ २८३ ॥ ऋदन्ताना च गुणो न भवति अनिटि
सिजाशिपोश्चात्मनेपद परे । अमृत अमृषाता अमृषत । अमुचत् अमुचता
अमुचन् ।

सिजाशिपोश्चात्मने ॥ २८४ ॥ नामिन उपधाया सिच्यानात्मन
पदे पर आशिषि चानिटि गुणो न भवति कर्तरि विहितायामद्यतन्या
परस्मैपदे । अमुक्त अमुक्षाता अमुक्षत ।

स्पृशमृश कृशतृपिदृपिसृपिभ्यो वा ॥ २८५ ॥ एभ्य सिञ्जा
भवति अद्यतन्या ।

स्पृशादीना वा ॥ २८६ ॥ स्पृशादीना स्वरात्पर अकारागमो
भवति वा गुणवृद्धिस्थाने ध्रुटि परे ॥ स्पृश रास्पर्शने ॥ अस्प्राक्षीत् अ-
स्प्राष्टा अस्प्राक्षु । अस्पाक्षीत् अस्पाष्टा अस्पाक्षु । सण इति सण् । अ
स्पृक्षत् । मृश आमर्शने ॥ अम्राक्षीत् अम्राष्टा अम्राक्षु । अमाक्षीत् अमाष्टा
अमाक्षु । अमृक्षत् । कृश विलेखने । अक्राक्षीत् अक्राष्टा अक्राक्षु । अ
काक्षीत् अकाष्टा अकाक्षु । अकृक्षत् ॥ तृपिदृप्योर्वा ॥ तृप ऋणने ॥
अत्राप्सीत् अत्राप्ता अत्राप्यु । अत्राप्सीत् । पुषादित्वादण् भवति । अत्र-
पत् । दृण हर्षमोहनयो । अद्राप्सीत् अद्राप्ताम् अद्राप्यु अद्राप्सीत् । अदृपत्

गर्तो पुपादी । सृष्ट्य वि गर्तो अस्ताप्सीत् । असाप्सीत् । अस्तपत् । इति तुदादिः ।

इरनुनन्धाद्वा ॥ २८७ ॥ इरनु-न्याद्वातोर्वा अण् भवति । कर्त र्यद्यतन्या परस्मैपदं पर । अरधत् अरधता अरधन् । अरौत्सीत् अरौद्धा अरौत्सु । अरौत्सी अरौद्धं अरौद्ध । अरौत्स्यं अरौत्स्य अरौत्स्यम् । अण-भावपक्षे सिच् ।

राधिरुधिविकुधिशुधिरन्विशुधिसिध्वतिशुध्यतियुधिव्यधिमाधेधा-
त् ॥ २८८ ॥ एभ्य परमसार्वधातुकमनिट भवति । इत्यनेन पूर्वोदाहर
येषु नेट् ।

युजिरुजिरञ्जिमुजिभजिभञ्जिसञ्जित्यजिभ्रस्जियजिमस्जिसृजि-
निजिपिजिप्स्जेर्जात् ॥ २८९ ॥ एभ्य परमसार्वधातुकमनिड भवति ।
अमुक्त अमुक्ताता अमुक्षत । इरनुनन्धाद्वेत्यण् । अयुजत् अयुजता अयुजन्
अणभावं अयौक्षीत् अयौक्ता अयौक्षु । अयुक्त अयुक्ताता अयुक्षत । इति
रधादि । तनु विस्तार । अतनीत् अतनिष्टा अतनिष्टु । अतनिष्ट अत
निष्ठाता अतनिष्ठात् । अमनिष्ट अमनिष्ठाता अमनिष्ठात् । अकार्षीत् अकार्षी
अकार्षु । अकृत अकृताता अकृत इत्यादि । इति तनादि । अक्रीपीत्
अक्रीष्टा अक्रीष्टु । अक्रीष्ट अक्रीष्ठाता अक्रीष्ठात् । नञा निर्दिष्टमनित्यत्वात् ।

श्लोकः ।

ऋद्ष्टुट्ठृजां मनीड् वा स्यादात्मने च सिजाशिपोः ।

संयोगादेर्भूतो वाच्यः सुडसिद्धो बहिर्भनः ॥ १ ॥

संयोगादे ऋत —सृ आध्याने इत्यम्य यथा । तर्हि ' सुड् भूपणे
सपर्युषात् ' इत्यनेन कृजो घातो सुटि प्रत्यये समागते सति संस्कृ उपस्कृ
इत्यत्र संयोगो वसति, तत्रापि इट् प्रत्ययो भविष्यति विकल्पेन, नैवं यत्

कारणात् सुडसिद्धो बहिर्भव । सुट् प्रत्यय आगतोपि अनागत इव वर्तते ।
तत्कारणगर्भित विशेषणमाह—वध्भूत सुट् १ बहिर्भवो बहिरङ्ग । ऽसिद्ध
बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायादित्यर्थे ।

इति इडिकल्पेन । पुनरपि,

ऋत्वाड्प्रोपे ना दीर्घो न ॥ २९० ॥

न परस्मै सिचि प्रोक्त इति योगादिभ्यः

इति इटो दीर्घो विकल्पेन ॥ वृड सभक्तौ ।

अवरिष्ट अवरिषाता अवरिषत । अनरीष्ट अनरी
उपादाने ।

इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥ २९० ॥

भवति अपरोक्षाया । अग्रहीत् अग्रहीष्ट ०
अग्रहीषत । इति कश्चादि ।

श्रिद्रुमुकामिकारितान्तेभ्यश्चण् कर्त्तरि
भवति कर्त्तर्यद्यतन्या परत ।

चण् परोक्षाचेक्रीयितमनन्तेषु ॥ २९१ ॥
वचन भवति ।

सेनाया । अशिश्चियत् । अदुद्रुवत् अदुद्रुवता
कर्गस्य चर्गः ॥ २९३ ॥

आन्तरतम्यात् । अचकमत् । इति अभ्यासो

इत्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वध्वनि ॥
स्तय लघ्वन्तस्योपधाया ह्रस्वो भवति लघुनि

दीर्घो लघोरस्वरादीनाम् ॥ २९५ ॥
न्तस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे इति ५

अचूचुरत् अचूचुरता अचूचुरन् । अममानलोपोपधाया इति किम् ? क्षिप
क्षान्तौ । अचिक्षिपत् । क्षल शौचे । अचिक्षलन् ।

अलोपे समानस्य सन्वल्लघुनीनि चण्परे ॥ २९६ ॥ ममानम्या-
लोप सति ल्पुनि धात्वक्षरे अम्यामस्य मन्वन्कार्यं भवति इति चण्परे ।
किं सन्वत्कार्यं ?

मन्वन्कार्यस्य ॥ २९७ ॥ अभ्यमावर्णान्य इत्य भवति सनि पर ।
अपापलत् अपीपलता अपीपलन् । अलोप समानस्येति किं अदन्ता कश्च
वाक्यप्रसन्धे इत्यादयः ।

धातोश्च ॥ २९८ ॥ अनकाक्षरस्य धातोरेतन् स्वरावर्षापो भवति
इति पर । अचकथन् अचकथना अचकथन् । एव रच प्रयतो । व्यररचत्
व्यररचना व्यररचन् । इत्यादि । ममानस्येति किम् ? षट्प्राचष्टे षट् करोति
तन्करोति तत्राचष्टे इति इन् । अपीपत् । वृद्धौ सञ्चक्षरलोप । रूप
रूपक्रियाया । व्यररूपत् व्यररूपता व्यररूपन् । ल्पुनि धात्वक्षर इति
किं ? तर्न भर्षं सन्तर्जन । अततर्नन् अततर्नता अततर्नन्त । सयोगवि
सर्गानुस्वारपरोऽपि गुण म्यान् हस्य । अत्रभर्षन् अत्रभर्षन्तम् अत्रभर्षन्त ।
वृद्ध वरणे । अवीवरत् अवीवरता अवीवरन् । अततन्त्रत् ।

स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥ २९९ ॥ स्वरादर्धातोर्द्वितीयावयवस्य द्विर्व-
चन भवति । तत्र च ।

न नम्रराः संयोगादयोऽप्ये ॥ ३०० ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयव
वस्य संयोगादयो नम्ररा न द्विरच्यन्त ननु ये पर । अर्च पूजाया ।
आर्चिचत् आर्चिचता आर्चिचन् । एव अर्ह पूजाया । आर्चिन्त् ।

न शासृनुनन्धानाम् ॥ ३०१ ॥ शास ऋदनुनधाना चोपधाया
हम्ब्रौ न भवति इति चण्परे । अशशासत् अशशासताम् अशशासन् ।

कारणात् सुडसिद्धो बहिर्भव । सुट् प्रत्यय आगतोपि अनागत इव वर्तते ।
तत्कारणगर्भित विशेषणमाह—वथभूत सुट् ? बहिर्भवो बहिरङ्ग । ऽसिद्ध
बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायादित्यर्थः ।

इति इडिकल्पेन । पुनरपि,

ऋट् ष्टुटोपे वा दीर्घो न परोक्षाशिपोरिटः ॥

न परस्मै सिचि प्रोक्त इति योगविभञ्जनात् ॥ २ ॥

इति इटो दीर्घो विकल्पेन । ष्टु सम्भक्तौ । अट्ट अट्टपत्ता अट्टपत् ।
अवरिष्ट अवरिष्पाता अवरिषत् । अदरीष्ट अदरीष्पाता अदरीषत् । अट्टीष्ट
उपादाने ।

इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥ २९० ॥ ग्रहे परस्य इटो दीर्घो
भवति अपरोक्षाया । अट्टहीत् अट्टहीष्टा अट्टहीषु । अट्टहीष्ट अट्टहीषता
अट्टहीषत् । इति ऋचादि ।

श्रिद्रुसुकमिफारितान्तेभ्यश्चण् कर्त्तरि ॥ २९१ ॥ एभ्यश्चण्
भवति कर्त्तर्येयतन्या परतः ।—

चण् परोक्षाचेव्रीयितमनन्तेषु ॥ २९२ ॥ चणादिषु धातोर्द्वि
र्वचनं भवति । अभ्यासस्यादिन्यञ्जनमवशेष्यमिति अनादेर्लोपः । भज श्रिज
सेराया । अशिथ्रियत् । अदुद्रुवत् अदुद्रुवता । असुस्रुवत् । कमु कान्तौ ।

कवर्गस्य चवर्गः ॥ २९३ ॥ अभ्यासकवर्गस्य चवर्गो भवति
आन्तरतन्यात् । अचकम्त् । इति अभ्यासो धातुवत् । पक्षे अचीकम्त्

इत्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चणि ॥ २९४ ॥ समानलोपवर्जि
न्तय लघ्वन्तस्योपधाया ह्रस्वो भवति लघुनि धात्वक्षरे इनि चण्परे ।

दीर्घो लघोरस्वरादीनाम् ॥ २९५ ॥ समानलोपवर्जितस्य लघ्व
न्तस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे इनि चण्परे । कारितस्य लोपः ।

अचूचुत् अचूचुतां अचूचुरन् । अममानलोपोपधाया इति किम् ? क्षिप
क्षान्तौ । अचिक्षिपत् । क्षल शौचे । अचिक्षलन् ।

अलोपे समानस्य सन्मल्लघुनीनि चण्परे ॥ २९६ ॥ समानम्या-
लोपे सति ल्युनि धात्वक्षरे अभ्यासस्य मन्वन्कार्यं भवति इति चण्परे ।
किं सन्वन्कार्यं ?

सन्वर्णस्य ॥ २९७ ॥ अभ्यामावर्णस्य इत्वं भवति सनि परं ।
अपीपयत् अपीपयतां अपीपयन् । अलोपे समानस्येति किं ? अदन्ता कथं
वाक्यप्रबन्धे इत्यादयः ।

धातोश्च ॥ २९८ ॥ अनेकाक्षरस्य धातोरेतन्त् स्वरदेर्लोपो भवति
इति परं । अचकथत् अचकथतां अचकथन् । एवं रच प्रयत्ने । व्यररचत्
व्यररचतां व्यररचन् । इत्यादि । समानस्येति किम् ? षट्माचष्टे षट् करोति
तत्करोति तदाचष्टे इति इन् । अपीपयत् । वृद्धौ सन्ध्यक्षरलोपः । रूप
रूपक्रियाया । व्यररूपत् व्यररूपता व्यररूपन् । ल्युनि धात्वक्षर इति
किं ? तर्ज भर्गं सन्तर्जने । अततर्जने अततर्जता अततर्जन्त । संयोगवि-
सर्गानुस्वारपरोऽपि गुरुः म्याद् ह्रस्वः । अत्रभर्मेन अवभर्सेताम् अवभर्सेन्त ।
वृद्ध वरणे । अवीवरत् अवीवरता अवीवरन् । अततन्त्रत् ।

स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥ २९९ ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य द्विर्व-
चनं भवति । तत्र च ।

न नवदराः संयोगादयोऽप्ये ॥ ३०० ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयव-
स्य संयोगादयो नवदरा न द्विरुच्यन्ते नतु ये परः । अर्च पूजायां ।
आर्चिचत् आर्चिचतां आर्चिचन् । एवं अर्ह पूजायां । आर्जिहत् ।

न शासृनुवन्धानाम् ॥ ३०१ ॥ शास ऋद्धनुवन्धानां चोपधाया
ह्रस्वो न भवति इति चण्परे । अशशासत् अशशासताम् अशशासन् ।

ढौकृ तौकृ गतौ । अडुढौकत् अडुढौकेतां अडुढौकन्त । अतुतौकत् ।
शासेरिति किं ? आडः शासूङ् इच्छायां । आशीशत् । भ्राज् भ्राप् दीप्तौ ।

भापदीपजीवमीलपीडकणवणभणश्रणमणहेठलुपां वा ॥ ३०२ ॥

एषामुपधाया ह्रस्वो भवति वा इनि चण्परे । भाप् व्यक्तायां वाचि ।
दीप दीप्तौ । जीव प्राणधारणे । मील निमेषणे । पीड गहने ।
कण वण भण श्रण मण शब्दे । हेठ गतौ । लुप्ल छेदने
अविभ्रजत् अविभ्रजतां अविभ्रजन् । अविभ्रजत् । अवभ्राजत् अवभ्राजत् ।
अविभ्रशत् । अविभ्रशत् । अपभ्राशत् । अवभ्राशत् । अविभषत् । अव-
भाषत् । अदीदिपत् । अदिदीपत् । अजीजिधत् । अजिजीवत् । अमी-
भिलत् । अमिमीलत् । अपिपीडत् । अपीपिडत् । अचीकणत् । अचकाण-
त् । अधीवणत् । अवाणत् । अधीभणत् । अवमाणत् । अमीमणत् । अ-
ममाणत् । अशिश्रणत् । अशश्राणत् । अजीहेठत् । अजिहेठत् । अल्लुपत्
अल्लुपत् । चिति स्मृत्यां । अचिचिन्तत् । स्फुट परिहासे ।

शिट्परो घोषः ॥ ३०३ ॥ शिटः परो घोषोऽवशेष्यो भवति ।

शिटो लोप इत्यर्थः । अपुस्फुटत् । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । अल्लक्षत् । भक्ष
अदने । अबभक्षत् । कुट्ट अनृतभाषणे । अचुकुट्टत् । लड उपसेवायां ।
अलीलडत् । मिदि तिल रोइने । अमिमिन्दत् । अतितिलत् । ओलडि
उत्क्षेपे । अल्लण्डत् । पीड अवगाहने । अपीपिडत् । नट अवस्यन्दने ।
अनीनटत् । बध संयमने । अबीबधत् । चुट छुट कुट छेदने । अचूचुटत् ।
अचूछुटत् । अचूकुटत् । पुट चुट अल्पीभावे । अपूपुटत् । अचूचुटत् ।
मुट चूर्णने । अमूमुटत् । घट चलने । अजीघटत् । छट्ट पद संवरणे । अची-
छट्टत् । असीपदत् । क्षिप क्षान्तौ । अचिक्षिपत् । नक् धक् पिशि नाशने ।
अननक्त् । अदधक्त् । अपिपिंशत् । चक् चुक् व्यथने । अचचक्त्

अचुचुम् । क्षल शौचे । अचिश्चलत् । चुद सचोदने । अचूचुदत् । गुडि
 मुजि जमि पर रक्षणं । अजुगुण्डत् । असुमुज्जत् । अननसन् अनजसता
 अननमन् । अपीपलत् । तिल प्रतिष्ठाया । अतीतिलत् । तुल उम्माने ।
 अतूतुलत् । मूल रोपणे । अमूमूलत् । मान पूनाया । अमीमनत् । श्लिष
 श्लेषणे । अशिश्चिषत् । ज्ञा मानसे । अनीनपत् । जप मानु बन्धे । अनिजपत् ।
 वयय क्षये । अविन्वयत् । चूर्ण सकोचन । अचुचूर्णत् । पृन पूजाया । अपुपूजत् ।
 अर्क ईड स्तनने । आर्चिकृत् । ऐडिटत् । शुठ आलम्ब्ये । अशुशुम्न ।
 शुठि शोषणे । अशुशुण्डत् । पचि विस्तारवचने । अपपञ्चत् । तिन नि
 शामने । अतीतिजत् । वर्ष छेदनपूरणयो । अववर्धत् । कुवि जाच्छादने ।
 अचुचुवत् । लुवि तुवि अर्दने । अल्लुम्बत् । अतुतुम्बत् । म्रक्ष म्लक्ष
 रक्षणे । अमम्रक्षत् । अमम्लक्षत् । इल प्रेरणे । ऐल्लित् । लुण्ट स्नेये ।
 अल्लुण्टत् । छर्त् वमने । अचठर्दत् । गुडि वधने । अजुगुण्टत् । गर्त्
 अभिकाङ्क्षाया । अनगर्दत् । स्प रोपणे । अरूरुपत् । मडि भूपायां हर्षे
 च । अममण्डत् । श्रण दाने । अशिश्रणत् । भडि कल्याणे । अवभण्डत् ।
 तत्रि कुटुम्बधारणे । अनतन्त्रत् । मत्रि गुप्तभाषणे । अममन्त्रत् । विद
 सवेदने । अवीविदत् । दश दशने । अददशत् । रूप रूपणे । अरूरुपत् ।
 भ्रूण आशाया । अनुभ्रूणत् । शठ क्षाघाया । अशीशठत् । स्यम वितके ।
 असिस्यमत् । गूणि उद्यमे । अजूगुरत् । कुत्स अवक्षेपणे । अचुचुत्सत् ।
 कूट प्रमादे । अचूकटत् । वञ्च प्रलभने । अववञ्चत् । मद तृप्तियोगे ।
 अमीमदत् । दिव परिक्लृजेने । अदीदिवत् । तुस्म कुम्भयने । अचुचुस्मत् ।
 चर्च अध्ययने । अचचर्चत् । कण निमीलने । अचीकणत् । जसु ताडने ।
 अनीजसत् । पप बन्धन । अपीपयत् । अम रोगे । आमिमत् । चट स्फुट
 भेदने । अचीचटत् । अमुम्फुटत् । घुपिर शब्दे । अजूघुपत् । रस शिल्प-

योगे । अलीलसत् । भूप अलङ्कृते । अब्रूमुपत् । रक लक आम्वादने ।
 अरीरकत् । अलीलकत । लिंगि विचित्रीकरणे । अलिलिङ्गत् । गुद ससगे ।
 अमूमुदत् । मुच प्रमोचने । अमूमुचत । ग्रस कवलग्रहणे । अजिप्रसत ।
 पूरी आप्यायने । अपूपुरत ।

इत परमदन्ता कथ्यन्त । कथ वाक्यप्रब धन । अचकथत् ।
 गण सख्याने । अजगणत । पठ वट ग्रन्थ । अपपठत । अव
 वटत् । रह त्यागे । अररहत । पद गतौ । अपपदत् । कल गतौ सख्याने
 च । अचकलत् मः पूजाया । अममन्त् । स्पृष्ट ईप्साया । अपस्पृहत् ।
 शूच पैशुन्ये । अशुशूवत । कुमार क्रीडाया । अचुकुमारत् । गोम् उ
 पदहे । अजुगोमत् । गवष मार्गणे । अनगवषत् । मान पृथककर्मणि ।
 अवभाजत । स्तन चौर्ये । अतिस्तेनत । परस्मेभाषा ॥ आगरादात्मन
 पदी । पद गतौ । अपपदत अपपदेता अपपदन्त । अपपदथा अपपदथा
 अपपदध्व । अपपदे अपपदाग्रहि अपपदार्माहि । मृग अन्नपणे । अममृगत ।
 कुह विस्मापने । अचुकुहत । शूर वीर विक्रान्तौ । अशुशूरत । अविबी
 रत । स्थूल परिभृहण । अतुस्थूलत । अर्थ उपयाञ्जाया । आर्तिथत ।
 सग्राम सयुद्धे । अससग्रामत । गर्व माने । अजगर्षत । आत्मनेभाषा ॥
 मूत्र प्रखवणे । अमुमूत्रत् । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अपपारत । अतितीरत ।
 चित्र विचित्रीकरणे । अचिचित्रत । छिद्र कर्णभेदे । अचिछिद्रत अन्य
 दृष्ट्युपसंहारे । आन्दधत् । दण्ड दण्डनिपातने । अददण्डत् । सुख दुख
 तत्क्रिययो । असुसुखत् । अदुदुखत् । रस आस्वादनल्लेहनयो । अरर
 सत् । व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचने ।
 अववर्णत । वर्ण हरितभाव । अपवर्णत् । अघ पापकरणे । आनिघत् । इति
 चुरादय ।

मास्म भूत् । माम्मैधिष्ट । माम्म पाथीत् मास्म पाक्ता माम्म पाक्षु मा-
स्म पाक्षीः माम्म पाक्त मास्म पाक्त मास्म पाक्ष मास्म पाथ्व मास्म पाथ्म ।
माम्म पक्त माम्म पक्षाता माम्म पक्षत । माम्म पयथा माम्म पक्षाथा माम्म पय्यं ।
माम्म पक्षि मास्म पक्ष्वहि माम्म पक्षमहि । मा भूत् । मैधिष्ट । मा पाक्षीत् ।
मा पक्त । इति अद्यतनी समाप्ता ।

परोक्षा ॥ ३०४ ॥ चिरातीतं काले परोक्षा विभक्तिर्भवति । अ-
स्या पर परोक्ष । सम्भवति इन्द्रियाणामविषय इत्यर्थः । चण परोक्षाचेक्री
यितसन्नन्तेषु द्विर्वचनं सति ।

भयत्तेरः ॥ ३०५ ॥ भयत्तेरभ्यासस्य अकारो भवति परोक्षया ।
आगमादेऽयोरगमा विधिर्नैल्वान् । इति गुणो न भवति । बभूव बभूवतु बभू-
वु । इटागमो मार्वधातुकस्यादिव्यञ्जनादेरिति यञ्जनादाविटागम । ब-
भूविथ बभूवथु बभूव । बभूव बभूविव बभूविम ।

नाभ्यादेर्गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३०६ ॥ ऋच्छ इति वर्जिताताभ्या-
देर्गुरुमतो धातोर्कम्बरादाम् भवति परोक्षया ।

आमः कृजनुप्रयुज्यते ॥ ३०७ ॥ आमन्तस्य कृजनुप्रयुज्यत परो-
क्षया । द्विर्वचन ।

ऋर्णस्याकारः ॥ ३०८ ॥ अभ्यास ऋवर्णस्याकारो भवति ।

सर्वत्रात्मने ॥ ३०९ ॥ सर्वथा धातूना गुणो न भवति परोक्षया
मात्मनेपदे सर्वत्र । एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्रति एधाञ्चक्रिरे ।

कृवोऽसुटः ॥ ३१० ॥ असुट कृज परोक्षाया थलि चानिड
भवति । एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राथे एधाञ्चक्रे । एधाञ्चक्रे एधाञ्चकृवहे
एधाञ्चकृमहे ।

असु भुवो च परस्मै ॥ ३११ ॥ आमन्तम्यासु भुवावप्यनुप्रयुज्यते

परस्मैपदे परे परस्मैपद चातिदिश्यते । णधामास एधामासतु एधामासु ।
 एधामासिथ एधामासथु एधामास । एधामास एधामासिब एधामासिम । एधा
 अभूव एधाबभूवतु एधाबभूवु । अस्योपधायामित्यादिना दीर्घ । पपाच ।

परोक्षायाम् च ॥ ३१२ ॥ सर्वेषां घातूनां गुणो न भवति परो
 क्षायाम् परस्मैपदे द्वित्वबहुत्वयोः परतः ।

अस्यैकव्यञ्जनमध्येनादेशादेः परोक्षायाम् ॥ ३१३ ॥ अना
 देशादेर्धातोरेकव्यञ्जनमध्यगतत्वास्य एत्व भवत्यभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे ।
 पेचतु पेचु ।

नित्यात्वता स्वरान्तानां सृजिदृशोश्च वेद् थलि ।

ऋचि नित्यानिटः स्युश्चेद् वृव्येडा नित्यमिट थलि ॥

इत्येषामिड् वा भवति थलि परे ।

थलि च सेटि ॥ ३१४ ॥ अनादेशादेर्धातोरेकव्यञ्जनमध्यगतस्य
 अस्य एत्व भवत्यभ्यासलोपश्च सेटि थलि परे पेचिथ पपक्थ पेचथु पेच ।

अट्टयुत्तमे वा ॥ ३१५ ॥ उपधायाम् अम्य दीर्घो भवति अन्त्यानां
 नामिनां च वृद्धिर्भवति वा परोक्षायामुत्तमपुरुषेऽटि पर । पपाच पपच ।

सुवृभृस्रुद्रुस्तुश्रुत् एव परोक्षायाम् ॥ ३१६ ॥ एषामेव न इद्
 भवति परोक्षायामन्येषां भवत्येव । इति स्नादिनियमादिद् । पेचिव ।
 पेचिम । पचे पेनात् पेचिरे । पचिषे पेचाथे पेचिभ्वे । पचे पचिवहे
 पचिमहे । अस्यैकव्यञ्जनमित्युपलक्षणम् । उपलक्षणं किं ? स्वम्य स्वसदृशस्य च
 ग्राहकमुपलक्षणम् । इत्याकारस्यानेकव्यञ्जनस्यापि क्वचित् । राध् साध् ससिद्धौ ।

राधो हिंसायाम् ॥ ३१७ ॥ हिंसार्थस्य राध एत्व भवति अभ्या
 सलोपश्च परोक्षायामगुणे । अपरराध अपरेधतु अपरेधु । इत्यादि ।

हिंसायामिति किं ? आरराध आरराधतु । इत्यादि ॥

राजिभ्राजिभ्रासिभ्लामीनां च ॥ ३१८ ॥ एषा वा एत्वं भवति
 अभ्यासलोपश्च पराश्रायामगुणे । राजृ दीप्तौ । राज रजतु राजतु रेजु
 राजु । रेजिथ राजिथ । थलि च सेंटि वा एत्वमभ्यासलोपश्च ।
 रेजथु राजथु रज राज । राज रजिथ राजिथ रेजिथ रगजिथ । रजे
 राजे रजाते रजानते रेजि रराजि । रेजिपे रराजिपे रजाथे ररानाथे
 रजिहे रराजिहे । रजे राजे रजिथहे रराजिथहे रजिथहे रगजिथहे । आसृट्
 आसृट् भ्रगम्भृट् दीप्तौ । भ्रजे वभ्राजे । भ्रजे वभ्रासे । भ्रसे वभ्रासे ।
 कास भामृ दीप्तौ । चकासे चनासात चकासिगे । चकासिपे चकासाथे
 चकासिथ । चकासे चकासिथहे । चकासिथहे । एव वभामं वभासांतं
 वभासिग । एकव्यञ्जनमत्र्यागतम्येति किं ' ननन्द ननन्दतु ननन्दु नन
 न्दिथ ननन्दथु ननन्द ननन्दिथ ननन्दिम ।

परोक्षायामिन्धिथ्रन्धिथ्रन्धिदम्भीनामगुणे ॥ ३१९ ॥ इन्धि
 थ्रन्धिथ्रन्धिदम्भीनामनुपङ्गलोपो भवति परोक्षायामगुणं । इत्यनेनानुपङ्गलोप ।
 जिइन्धि दीप्तौ । समीधे ममीधाते समीधि ।

तृफलमजत्रपथन्धिदम्भीना च ॥ ३२० ॥ एषामुपधाया अम्य
 एत्व भवति अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे सटि थलि च । तृ प्लवनत्त
 ण्यो । ततार ।

ऋदन्ताना च ॥ ३०१ ॥ ऋदन्ताना गुणो भवति परोक्षायाम
 गुणे । नेरतु तेर । तेरिथ तेरथु तेर । त्तार ततर नेरिथ तरिथ ।
 फल निर्यता । पफाल फेलतु फेलु । भन श्रीइ संराया । नभाज भेत्तु
 भेतु । त्रपू लजाया । त्रेपे त्रेपान त्रेपिग । थ्रन्थ थ्रथ सदर्भे । जथ्रन्थ
 थ्रेथतु थ्रेथु । निगुपुर्द्धं तृपमृतिभि माहचर्यादभ्यासलोप अकारम्य
 एत्व च न भ्यात् । शथ्रन्थिथ । जथ्रन्थ । थ्रेथतु थ्रेथु । जथ्रन्थिथ ।

दम्भू दम्भे । ददम्भ देभतु देभु । ददम्भिथ । अन्यत्र नानुपङ्गलोप इति किं ? ननन्द ननन्दतु ननन्दु । ननन्दिथ । सस्रसे । वत्रमे । दध्वसे ।

परोक्षायामभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ३२२ ॥ उभयेषा ग्रहादिस्वप्यादीनामभ्यासम्यान्तस्थाया संप्रसारण भवति परोक्षाया । गुण्यर्थीय योग । अहीङ् उपादाने । जग्राट् । अहिावयीत्यादिना संप्रसारण । जगृहतु जगृहु ।

आकारादट औ ॥ ३२३ ॥ आकारात्परस्याट और्भवति ।

सन्ध्यक्षरे च ॥ ३२४ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति सन्ध्यक्षरे च परे । ज्या वयोहानौ । जिज्यौ ॥

य इवर्णस्य ॥ ३२५ ॥ असयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य इवर्णस्य यो भवति । इति इवर्णस्य यकार । जिज्यतु जिज्यु ।

इटि च ॥ ३२६ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति इटि परे । जिज्यिथ जिज्यथु जिज्य । जिज्यौ जिज्यिव जिज्यिम । वञ त-तुसन्ताने ।

वेञश्च ण्यि । ॥ ३२७ ॥ वेञो वा वयिर्भवति परोक्षायाम् । तत्र च संप्रसारण भवति । उवाय ऊयतु ऊयु । उवायिथ ऊयथु ऊय । उवाय उवय ञयिञ ऊयिम । पक्षे सन्ध्यक्षरान्तानामाकारो विकरणे इत्याकारादेश ।

न वाञ्छयोरगुणे च ॥ ३२८ ॥ वाञ्छयोरगुणे च गुणिनि संप्रसारण न भवति परोक्षाया । ववौ ववतु ववु । वविथ ववाथ ववथु । वव । ववौ वविव वविम । व्यध ताटने । विव्याध विविधतु विविधु । विव्यधिविथ विव्यद्ध । वश कान्तौ । उवाश ऊशतु ऊशु । उवशिव उवष्ट । व्यच व्याजीकरणे । विव्याच विविचतु विविचु । विव्यचिविथ । प्रच्छ जीप्साया ।

प्रच्छदीना परोक्षायाम् ॥ ३२९ ॥ प्रच्छादीना संप्रसारण न

भवति परोक्षायाम् । पप्रच्छ पप्रच्छतु पप्रच्छु । पप्रच्छथ पप्रष्ट । आप्रश्चु
 छेन्ने । वप्रश्च वप्रश्चतु वप्रश्च । वप्रश्चिय । इर्णतर्णन्मा दन्त्या इति
 न्यायात् मकारम्य टकार । अस्त पात्रे । वप्रज्ज वप्रज्जतु वप्रज्जु । वप्र
 ज्जिय । म्को सयोगाद्योग्न च इति सकारलोप । मृज्जादीना प इति
 पत्व । वप्रष्ट । स्वपि वचि यनादीना यण परोश्चादीषु । टनि मप्रमाण
 भवति । जिष्वप शये । सुवाप सुपुपतु सुपुप । मुष्वपिय मुपप्य सुपु
 पथु सुपुपु । सुवाप सुष्वप सुपुपिन सुपुपिन । वच परिभाषणे । राज
 उचतु ऊचु । उवक्थ ।

यजो वयो महर्क्षेभ वेञ्जेभ्यो ह्ययतिस्तथा ।

रद्धमो ह्ययतिश्च न स्मृता न यनादय ॥ १ ॥

यन दवपूनसगतिकरणानपु । इयान इन्तु इनु । इयनिन ।
 भ्रज्जादीना प इति पत्व । इयष्ट । इन्थु इन । इयान इयन इनिन
 इन्निम । इजे इचन इनिग । इनिप इनाथे इनिव । इज इनिमह इनि
 महे । टुम् गीनमन्ताने । ज्ञाप अतु ऊपु । उपिय जपथ अपथु
 अप । उप उपात ऊपिं । वहि प्रापणे । उपात् ऊत्तु ऊहु । उपथि ।
 सहिबहोरोत्वर्णभ्येति ओत्व । उपाठ । ऊह ऊतान ऊहि ।

न व्ययते* परोक्षायाम् ३३० अथतगकागे न भवति
 परोक्षायाम् गुणिनि । विवाय विष्यतु विव्यु । विवियथ विव्यथ विव्यु
 विव्य । विव्याय विव्यथ विव्यिथ विवियन । विव्ये विव्यात विव्यि ।
 वेहेनु-स्पर्शाया वाचि ।

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३१ ॥ ह्ययतग्भ्यस्तनात्रम्य च मप्रमाण भवति
 जुहाव जुहुवतु जुहुवु । जुह्विय जुहाथ । जुहुव जुहुवान जुहुवि ।
 यद व्यक्तायां वाचि । उपात् ऊत्तु ऊत् । उपदिय । ऊत् ऊतान ऊदि ।

वस निवासे । उवास ऊपतु ऊपु । उवसिथ उवस्थ । ऊषे उषान
ऊषिरे । टुओश्चि गतिवृद्धयो ।

श्वयतेर्वा ॥ ३३२ ॥ श्वयतर्वा सप्रसारण भवति परोक्षायाम् चेक्री
यिते च । शुशाव शुशुवतु शुशुवु । शुशुविथ शुशुथ शुशुवथु शुशुन ।
शुशाव शुशुव शुशुविथ शुशुविम । शुशुव शुशुवाते शुशुविरे । शिश्वाय
शिश्विथु शिश्वियु । शिश्विथ शिश्वेथ शिश्वियथु शिश्विय । शिश्वाय
शिश्वय । शिश्विये शिश्वियात शिश्वियिरे । इति भ्वादि ॥

वा परोक्षायाम् ॥ ३३३ ॥ अदर्घस्तृ आदेशो भवति वा परो
क्षायाम् । जघास । गमहनत्यादिना उपधालोपो भवत्यगुण । जक्षतु नक्षु ।
जघसिथ जघस्थ जक्षथु जथ । नघास जघस जक्षिव जक्षिम । घन्त्भाव ।

अस्यादे सर्वत्र ॥ ३३४ ॥ अभ्यासस्यादरस्य दीर्घो भवति
परोक्षायाम् सर्वत्र । आद आदतु आदु । आदिय आत्थ आदथु आद ।
आद आद् आद्म । शीद् स्वप्ने । शिश्ये शिष्यात शिष्यिर ।
उवाच ऊचतु ऊचु । ऊचे ऊचात ऊचिर । उप दाहे । विद जान ।
नाग निद्राक्षये ।

उपविद्जागृभ्यो वा ॥ ३३५ ॥ उपादिभ्यो वा आम् भवति
परोक्षायाम् । ओपाञ्चकार ओपाञ्चक्रतु ओपाञ्चक्रु ।

आमि विदेरेव ॥ ३३६ ॥ आमि पर विदेरेव गुणो न भवति ।
विदाञ्चकार विदाञ्चक्रतु विदाञ्चक्रु । जागराञ्चकार जागराञ्चक्रतु जाग
राञ्चक्रु । आममाव अभ्यासस्यामवर्णे इत्युवादेश । उनाप उपतु ऊपु ।
धवद् विविदतु विविदु । जजागार ।

परोक्षायामगुणे ॥ ३३७ ॥ जागर्तेर्गुणो भवति परोक्षायामगुण
पर । जजागरतु जजारु । इत्यदादि ॥

भीहीभृद्भवां तिवच्च ॥ ३३८ ॥ एषां वा आम् भवति परोक्षायां
स च तिवद्भवति । इति तिवद्भावाद् द्विवचनं । जुहुवाञ्चकार जुहुवाञ्चनतुः
जुहुवाञ्चक्रुः । जुहाव जुहुवतुः जुहुवः । जुहयिष जुहोय जुहुवथुः
जुहुव । जुहाव जुहव जुहुविष जुहुविम । विभी भये । विभयाञ्चकार
विभयाञ्चक्रतुः विभयाञ्चक्रुः । विभाय विभ्यतु विभ्युः । विभयिषविभ्येथ ।
ही रुजायां । जिह्याञ्चकार जिह्याञ्चक्रतुः जिह्याञ्चक्रुः । जिह्याय जि-
ह्यितुः जिह्यिषुः । विभराञ्चकार विभराञ्चक्रतुः विभराञ्चक्रुः । इत्यादि ।
जहे जहाते जहिरे । दधौ दधतुः दधुः । दधिय दधाथ । दधे दधानं
दधिरे । दधिषे दधाथे दधिष्वे । दधे दधिष्वे दधिमहे । इति जुहोत्यादिः ।
दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः । सुपुवं सुपुवाते सुपुविर । ननाह नेहतुः नेहुः ।
नेहिय ननह नेह्युः नेह । ननाह नेहिव नेहिम । नेहे नेहानं नेहिर ।
इति दिवादिः । सुषाय सुषवतुः सुषुवुः । सुषयिष सुषोथ ।

अस्यादेः सर्वत्र ॥ ३३९ ॥ अभ्यासस्य अकारस्य दीर्घो भवति
परोक्षायां सर्वत्र ।

अश्रोतेश्च ॥ ३४० ॥ अश्रोतेस्तस्माद्दीर्घाभूतादभ्यासाकारात्परः
परादौ नकारागमो भवति परोक्षायां । आनशे आनशाते आनशिर । व्या-
नशे व्यानशाते व्यानशिर । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमृत्तिमावपु ।

ऋच्छ ऋतः ॥ ३४१ ॥ ऋच्छधातोरुणो भवति परोक्षायां ।

तस्मान्नागमः परादिरन्तश्चेत्संयोगः ॥ ३४२ ॥ तस्माद्दीर्घाभू-
तादभ्यासस्याकारात्परः परादौ नकारागमो भवति धातोरन्तः संयोगश्चेत्परो-
क्षायां । आनष्टे आनष्टतुः । आनष्टुः । अञ्जू व्यक्तिमर्षणकान्तिगतिपु ।
आनञ्ज आनञ्जतुः आनञ्जुः । आनञ्जिथ आनञ्जथ आनञ्जथुः आनञ्ज ।
आनञ्ज आनञ्जिव आनञ्जिम । तस्मादिति किं ? आच्छि आयामे । आच्छ

आञ्छतुः आञ्छुः । अयमस्यादेः सर्वत्र इति न क्लृप्तो दीर्घः । अन्तश्चे-
त्संयोग इति किं ? आट आटतुः । ऋध वृद्धौ ।

ऋकारे च ॥ ३४३ ॥ तस्माद्दीर्घाभूतादभ्यासाकारात्परः परादौ
नकारागमो भवति ऋकारे च परोक्षायां । आनृधे आनृघाते आनृधिर ।

चेः किर्वा ॥ ३४४ ॥ चेः किर्वा भवति परोक्षायां । चिकाय
चिक्रयतु. चिन्त्युः । चिक्रये । चिचाय चिच्यतुः चिच्युः । चिच्ये चिच्याते
चिच्यिरे । इति स्वादिः । तुतोद तुतुदतुः तुतुदुः । मृन् प्राणत्यागे ।

आशीरद्यतन्योश्च ॥ ३४५ ॥ मृन् आत्मनेपदी भवति चकारादनि
च परे नान्यत्र । ममार मम्रतुः मम्रुः ।

थल्यृकारात् ॥ ३४६ ॥ ऋकारान्तात् थलि नेड् भवति । ममर्थ
मम्रथुः मम्र । मुमोच मुमुचतुः मुमुचुः । मुमुचे मुमुचाते मुमुचिरे । इति
तुदादिः ॥ रुरोध रुरुधतुः । वुमुजे वुमुजाते । युयोज । युयुजे । इति
रुधादिः । ततान तेनतुः तेनुः । तेने तेनाते तेनिरे । मेने मेनाते मेनिरे । च-
कार चक्रतुः । चक्रे चक्राते ।

सुट् भ्रूषणे सम्पर्युपात् ॥ ३४७ ॥ सम्पर्युपात्परस्य कृञ् आदौ
सुट् भवति भ्रूषणेऽर्थे द्विर्वचने ।

शिट्परोऽघोषः ॥ ३४८ ॥ अभ्यासस्य शिट्ः परोऽघोषोऽवरोऽप्यो
भवति । शिटो लोप इत्यर्थः । संचस्कारं ।

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ३४९ ॥ संयोगादेर्धातोः ऋतो गुणो-
भवति परोक्षायामगुणे । संचस्करतुः संचस्करुः । संचस्करिथ संचस्करथुः
संचस्कर । परिचस्कार परिचस्करतुः । उपचस्कार उपचस्करतुः उपचस्करुः ।
उपचस्करे उपचस्कराते उपचस्करिरे । उपचस्करिवे उपचस्कराथे उपचस्क-
रिथे । उपचस्करे उपचस्करिवहे उपचस्करिमहे । इति तनादिः । चिकाय

चिक्रियतु चिक्रियु । चिक्रियिष चिक्रियथु । चिक्रिये चिक्रियांतं
चिक्रियिरं । वने वनांतं वधिरं ।

सृष्टृभृस्तुदुस्तुक्षुव एव परोक्षायाम् ॥ ३५० ॥ एयो धातुभ्य
परो नङ् भवति एव परोक्षायां । जग्राह जगृइतु जगृह । जगृहे । इति
ऋधादि ।

चकास्राम्प्रत्ययान्तेभ्य आम् परोक्षायाम् ॥ ३५१ ॥ णभ्य
आम् भवति परोक्षाया । चकास्र दीप्तौ । चकासाञ्चकार चकासाञ्चकतु ।
चकासाञ्चने चकासाञ्चनान चकासाञ्चत्रिरं । कास्र भाम दीप्तौ । कासा
ञ्चने । चोरयाञ्चकार । चोरयाञ्चने । पालयामास पालयामासतु ।
पालयाञ्चकार पालयाञ्चकतु पालयाञ्चक्रु । एव पालयाञ्चने पालयाञ्चनान
पालयाञ्चकिने । तन्त्रयाञ्चने । वारयाञ्चकार । वारयाञ्चके ।

दयायामश्च ॥ ३५२ ॥ णभ्य आम् भवति परोक्षाया । दय
दानगतिर्हिसादानेषु । दयाञ्चने । अयाञ्चने । आसाञ्चने । इति परोशा
ममाप्ता ॥

भविष्यति भविष्यन्त्याशीःश्वस्तन्यः ॥ ३५३ ॥ भविष्यति
काले भविष्यन्त्याशी श्वस्तन्यो भवन्ति ।

तासा स्वमजाभिः कालविशेषः ॥ ३५४ ॥ तासा विभक्तीना
स्वमजाभि कालस्य विशेषो भवति । श्वो भव काल श्वस्तनस्तत्र श्वस्तनी
भवति । भविता भवितारौ भवितार । भवितासि भवितास्थ भवितास्थ ।
भवितास्मि भविताम्बु भवितास्म । एधिता एधितारौ एधितार । एधि
तासे एधितासाथे एधिताध्वं । एधिताहे एधिताम्बहे एधितास्महे । पक्ता ।
वन्दिता । ससिता । असिता । श्वसिता । शक्ति वक्ति कौटिल्ये ।
शङ्किता । वङ्किता । वदिङ् अभिनादनस्तुत्यो । वन्दिता वन्दितारौ

वन्दिताम् । वन्दितास । वेञ् तन्तुसन्ताने । व्याता व्यातारौ व्यातार ।
 व्यातासे । इति भ्वादि । अत्ता । शयिता । वक्ता । इत्यदादि । होता ।
 माता । मर्त्ता । इति जुहोत्यादि । देविता । सेविता । नद्धा । इति
 दिवादि । सोता । अशिता । चेता । इति स्वादि । तोत्ता । मर्त्ता ।
 मोक्ता । इति तुदादि । रोद्धा । भोक्ता । योक्ता । इति ऋधादि ।
 तनिता । मनिता । कर्त्ता । इति तनादि । क्रेता । वरिता । ग्रहीता ।
 इति ऋधादि । चोरोयता । तन्त्रयिता । वारयिता । इति चुरादि ।
 इति श्वस्तनी समाप्ता ॥

भविष्यति भविष्यन्तीत्यादिना भविष्यति काले आशी । इष्टस्या-
 शसनमाशी ।

आशिषि च परस्मै ॥ ३५५ ॥ सर्वेषा धातूना गुणो न भवति
 आशिषि च सर्वत्र परस्मैपदे परे । भूयात् भूयास्ता भूयासु । भूया
 भूयास्त भूयास्त । भूयास भूयास्व भूयास्म । विनिमये वागतिर्हिंसाशब्दा
 ऋहस इति चुरादित्वादात्मनेपद । व्यतिभविषीष्ट । एधिषीष्ट एधिषीयास्ता
 एधिषीरन् । एधिषीष्ठा एधिषीयास्था एधिषीध्व । एधिषीय एधिषीवहि
 पच्यात् । पक्षीष्ट । नद्यात् । ससिषीष्ट । भ्रसिषीष्ट । ध्वसिषीष्ट ।
 स्वपिपचियजादीनामिति सप्रसारणम् । नाम्यन्तानामिति दीर्घश्च । लुप्यात् ।
 इज्यात् । व्येञ् सवरणे । उभयपदी । वीयात् वीयास्ता वीयासु ।
 वासीष्ट व्यामीयास्ता व्यासीरन् । चिञ् चयने । चीयात् । चेपीष्ट । वञ्
 तन्तुसन्ताने । उभयपदी । ऊयात् ऊयास्ता ऊयासु । वासीष्ट वासीयास्ता
 वासीरन् । ज्या वयोहानौ । परानीयात् । व्यध ताडने । विध्यात् । अ
 ध्यात् । अशूञ् याप्तौ । अशिषीष्ट अशिषीयास्ता अशिषीरन् । नूङ् व्य
 क्ताया वाचि ।

वन्दिष्यते । वेज संवरणे । वास्यति । वास्यते । अत्स्यति । वक्ष्यति वक्षन् ।
 होष्यते । होष्यति । धास्यति । धास्यते । दास्यति दास्यते । दविष्यति ।
 सेविष्यति । नत्स्यति । नत्स्यते । सोष्यति । अशिष्यते । अक्ष्यते ।
 चेप्यति । चेप्यते । तोत्स्यति ।

हनुदन्तात्स्ये ॥ ३५८ ॥ हन ऋदन्ताच्च इटागमो भवति म्यकार
 परे । हानिष्यत् । मोक्ष्यति । रोत्स्यति । रोत्स्यत । मोक्ष्यते । याक्ष्यन् ।
 तनिष्यन् । तनिष्यति । मनिष्यत् । करिष्यति । करिष्यते । त्रेष्यति ।
 वरिष्यति वरिष्यन् । ग्रहीष्यति ग्रहीष्यते । चोरिष्यति चोरिष्यते ।
 तन्त्रिष्यन्ते । वारिष्यते एव जातय्य । इति भविष्यन्ती समाप्ता ॥ भूत
 ऋणप्रत्यक्षेत्यतीते काले क्रियातिपत्ति । क्रियाया अतिपत्तन क्रियातिपत्ति ।
 अभविष्यत् अभविष्यता अभविष्यन् । अभविष्य अभविष्यत अभविष्यत् ।
 अभविष्य अभविष्याव अभविष्याम । ऐधिष्यत् ऐधिष्येता ए
 धिष्यन्त । एधिष्यथा एधिष्येथा ऐधिष्यध्व । ऐधिष्ये ऐधिष्यमहि ।
 अपक्ष्यत् अपक्ष्यता अपक्ष्यन् । अनन्दिष्यन् । अस्तसिष्यत् । अभ्रसिष्यत् ।
 अत्रसिष्यत् । अध्याम्यत् । आत्स्यत् । अग्रथिष्यत् । अवध्यत् अवध्य
 त । अहोस्यत् । अहस्यत् । अधास्यत् । अधास्यत । अदवि
 ष्यत् । असविष्यत् । विकल्पेन । असोष्यत् असोष्येता असोष्यन्त । अ
 नत्स्यत् अनत्स्यत । असोष्यत् । अशिष्यत् । विकल्पेन । आव्यत् आक्ष्ये
 ता आक्ष्यन्त । अचेप्यत् । अचेप्यत । अतोत्स्यत् । अमरिष्यत् ।
 अमोक्ष्यत् । अमोक्ष्यत । अरोत्स्यत् । अमोक्ष्यत । अयोक्ष्यत् ।
 अयोक्ष्यत । अतनिष्यत् । अमनिष्यत् । अकरिष्यत् । अवरिष्यत् अवरी
 ष्यत । अग्रहीष्यत् । अग्रहीष्यत । अचोरिष्यत् । अचोरिष्यत अचो
 रिष्येता । अतन्त्रिष्यत् । अवारिष्यत् । अवारिष्यत । पर रक्षणे

। उभ । अपालयिष्यत् । अपालयिष्यत अर्चं पृतायां । उभ । आर्चयिष्यत्
आर्चयिष्यत आर्चयिष्येता आर्चयिष्यन्त । ण्व सर्वमगतत्रयम् ।

इति क्रियातिपत्ति ।

अथाद्यतन्याः क्वचिद्दशेष उच्यते ।

इजात्मनेपदे प्रथमैकवचने ॥ ३५९ ॥ पदधातोरिगवति कर्म-
र्यद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे ।

इचस्तलोपः ॥ ३६० ॥ इच फस्तलोपो भवति । उदपादि उद-
त्सातां उदपत्सत । उदपत्था उदपन्माथा उदपद्घ्व । उदपत्ति उदपत्ति
उदपत्स्महि । समादि ।

दीपजननुधपूरितायिष्यायिभ्यो वा ॥ ३६१ ॥ ण्यो वा ।
भवति कर्त्तर्यद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे । दीपी दीपी ।
अदीपिष्ट ।

जनिष्योश्च ॥ ३६२ ॥ जनिष्योरुपधामुत्स्य ईष्य ह्यो
भवति इचि परे । जनी प्रादुर्भावे । अजनि अजनिष्ट ।
दुर अवबोधने । अबोधि । अनुद्ध । हचतुर्थान्तस्य
चतुर्थन्वन्तत् । अमुत्सत् अमुत्साताम् अमुत्स्य ।
अपूरि । तायृ सन्तानपालनयो । स्फायी स्फायि ।
अनायिष्ट । अप्यायि अप्यायिष्ट । इति विशेष ।

भावकर्मणोरद्यतन्यादय प्रदर्शने ।

भावरर्मणोश्च ॥ ३६३ ॥ मर्गणोश्च ।

अद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे ।
प्रेषि । अयाचि अनन्दि । अन्तस्य ।

आयिरिच्यादन्तानाम् ॥ ३६४ ॥ आदन्ताना धातूनामधिर्भवती
चिपे ॥ अयायि । अव्यायि । अपायि । अयायि अदायि । ह्रै हर्षक्षये ।
अग्लायि । ह्रै गात्रविन मे । अन्लायि । अगायि । अमायि । अम्थायि ।
अयासायि । अरायि । अशायि । अयाचि । अहायि । अद्यायि । अद्रायि ।
अमारि । अदयि । जसायि । अजायि ।

उपसर्गात्सुनोतिसुप्रतिस्यतिस्तोतिस्तोभतीनामडन्तरोपि ॥ ३६५ ॥
उपसर्गस्थनिमित्तात्परेषामडन्तरोपि पत्वमापद्यत । अपिशब्दादनन्तरोपि ॥
अभ्यषाप्ति । आशायि । अचायि । अतोदि । अमारि । अमोचि । अरोधि ।
अभोजि । अयोजि । अतानि । अमानि । अकारि । अक्रायि । अवारि ।
अत्रायि । अचारि । अपारि । अतन्त्रि । अवारि । आर्चि । अद्यतनी
समाप्ता ॥ भभृव द्वदत्तेन ण्धाञ्चक्रे ॥ पचे । इत्यादि ॥ इति परोष्ण ॥
भविता द्वदत्तेन । णधिता । पक्ता । इति श्वस्तनी समाप्ता ॥ आशी ।
भविषीष्ट द्वदत्तेन । णधिषीष्ट । पक्षीष्ट । भविष्यन्ती । भविष्यन् द्वदत्तेन ।
णधिष्यत् । पश्यत् । इत्यादि ॥ क्रियातिपत्ति । अभविष्यत् द्वदत्तेन ।
एधिष्यत् । अपध्यत् इत्यादि ॥

स्यसिजाशी श्वस्तनीषु भावकर्मार्थासु स्वरहनप्रदृशामिडिज्जद्वा
॥ ३६६ ॥ भावकर्मार्थासु स्यसिजाशी श्वस्तनीषु पत्त स्वरहनप्रदृशाभङ्ग
उज्ज्वलवति वग ॥ अन्वभावि अन्वभाविपाता अन्वभाविपत् । अन्वभाविष्ठा
अन्वभाविषाथा अन्वभाविद् ॥ अन्वभाविषि जन्मभाविष्वहि अन्वभावि
ष्महि । अन्वभवि अन्वभाविपाता अन्वभविपत् । अन्वभाविपाता जन्मभाविपत् ।
असोधाता असोपत् । असविपत् । जसविपत् ।

* हस्य हन्तेर्धिरिनिचो ॥ ३६७ ॥ एन्तर्हस्य धिर्भयति इतिचो
पत् । अघानि अघानिपाता अघानिपत् ॥

हनिमन्यतेर्नात् ॥ ३६८ ॥ आभ्या परममार्वाधातुक्रमनिङ् भवति ।
श्रमातां अहसत ।

हनेः मिच्छान्मने दृष्टः मृचनेर्थे यत्सेरपि ।

विवाहे तु विभाषेव विजाशिपोर्गमेन्मथा ॥

आत्मनेपदे वा ॥ ३६९ ॥ अद्यनन्यानात्मनेपदे पर हन्नेर्वधिगदेशो
वा भवति । अवधि अवधिपाता अवधिपन ।

नेज्वटिटः ॥ ३७० ॥ इज्वटिटो दीर्घो न भवति । अग्राहिपाता
अग्राहिपन । अग्रहीगता अग्रहीपत । अदर्शि अदर्शिपाता अदर्शिपत ।
अदृक्षानां अदृक्षन् । अदृष्टा अदृक्षायां अदृष्टुं ॥ श्वस्तनी । भावित,
भविता । नाविना सविता । सोना । घानिना । हन्ता । प्राहिता । ग्रही-
ना । दर्शिता । दृष्टा ॥ आशी । भाविपीष्ट । भविपीष्ट । साविपीष्ट
मविपीष्ट । मोपीष्ट ॥

हन्तेर्धिराशिपि ॥ ३७१ ॥ हन्तेर्धिरादेशो भवति आशिपि
च पर । बाधिपीष्ट वविशिष्ट । प्राहिपीष्ट । ग्रहीपीष्ट । दर्शिपीष्ट ।
दृशीष्ट ॥ भविष्यन्ती । भाविष्यन् भविष्यन् । साविष्यन् सविष्यन् ।
बाधिष्यन्ते चेप्यन्ते । घानिष्यन्ते हनिष्यन्ते । प्राहिष्यन्ते ग्रहीष्यन्ते । दर्शिष्यन्ते
दृक्षन्ते ॥ क्रियातिशया । अभाविष्यन् अभविष्यन् । अभाविष्यन्त अम-
विष्यन् अमोष्यन् । अचाविष्यन् अचेप्यन् । अघानिष्यन् । अदनिष्यन् ।
अप्राहिष्यन् अग्रहोष्यन् । अदर्शिष्यन् अदृक्षन् । ज्यादि । एवं सर्वमुद्येयं ।

अथ सनादिप्रत्ययान्ता धातवः प्रदर्शयन्ते ॥

गुप्तिञ्जिङ्गः मन ॥ ३७२ ॥ गुप् तिञ्जिङ्ग एभ्य ए सन्
भवति म्भार्थे ।

गुपादेश्च ॥ ३७३ ॥ गुपादे सनि परे नेड् भवति ।

स्मिङ्पूङ्ग्ञ्ज्वञ्कृगृहृप्रच्छां सनि ॥ ३७४ ॥ एषां घातूनां सनि परे इडागमो भवति । इति स्मिडादिनियमाभावात् ।

सनि चानिटि ॥ ३७५ ॥ नामिन उपधाया गुणो न भवति अनिटि सनि परे । द्विर्वचनमभ्यासकार्यं च कार्यं ।

ते धावतः ॥ ३७६ ॥ ते सनादिप्रत्ययान्ताः शब्दाः घातुसंज्ञा भवन्ति ।

पूर्ववत्सनन्तात् ॥ ३७७ ॥ सनन्ताद्धातो पूर्ववत्पदं भवति ॥ गुप् गोपनकुप्सनयोः । जुगुप्सते मां जुगुप्सेते जुगुप्सन्ते । जुगुप्सेत । जुगुप्सता अजुगुप्सत ।

अस्य च लोपः ॥ ३७८ ॥ घातोरस्य लोपो भवत्यननि प्रत्यये परे । अजुगुप्सिष्ट । जुगुप्साश्चक्रे । जुगुप्सिता । जुगुप्सिपीष्ट । जुगुप्सिप्यते । अजुगुप्सिप्यत ॥ तिज निशाने क्षमायाश्च । तितिक्षते ॥ कित् निवासे रोगापनयने च । विचिकित्सति । अकारोच्चारणं किं ? स्वरादे-
द्वितीयस्येति सन एव द्विर्वचनार्थं । तेन अर्थान् प्रतीपियति ।

मान्वधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३७९ ॥ मानादिभ्यो घातुभ्यः परः सन् भवति तेषां घातूनामभ्यासस्य दीर्घो भवति स्वार्थं ॥ मान पूजायां । मीमांसते । बध बन्धने । वीभस्सते । दान अवखण्डने । दीदांसते । शान तेजने । शीशांसति । शीशांसते ।

गुपो वधेश्च निन्दायां क्षमायां च तथा तिजः ॥

संशये च प्रतीकारे कित्ः सन्नभिधीयते ॥ १ ॥

जिज्ञासावज्ञयोरेव मानदानोर्विधीयते ॥

निशानेर्धे तथा शानो नायमर्थान्तरे क्वचित् ॥ २ ॥

धातारं तुमन्तादिच्छतिर्नङ्कृत्कात् ॥ ३८० ॥ तुमन्तादि
च्छतिना सह एककर्तृकाद्भातो पर सन् वा भवति ।

उरणान्ताञ्च ॥ ३८१ ॥ उरणान्ताद्भातोर्नेङ् भवति सनि पर ।
भवितुमिच्छति बुभूषति । षड्विधिन । पिप्यति । पिपान । निनन्ति
पति । सिस्रसिपन । निभ्रशिपन । दिध्यसिपन । विवासति । विवासन ।
विज्यासति । विज्यासन ।

जेर्गि. मन्परोक्षयो ॥ ३८० ॥ जयनर्गिर्भवति सन्परोक्षयो परत ।
स्वगन्ताना सनि ॥ ३८३ ॥ म्यारान्ताना धातूना दीर्घो भवति
सन परे ।

नाम्यन्तानामनिटाम् ॥ ३८४ ॥ नाम्यन्ताना धातूनामनिर्ग
सनि गुणो न भवति । विजिगीषन । परोप्याया । निगाय निन्यतु निशु ।
विनिग्ये विनिन्यात विनिग्यिग ॥ चिचीपति । निनीपति । तुष्टूपति ।
अर्घ्येष्ट सनयनन्यो ।

वमतिवसे मात् ॥ ३८५ ॥ आम्या परममार्वधातुकमनिङ्
भवति ।

मस्य सेष्मार्वधातुके त ॥ ३८६ ॥ मस्य तकारो भवति
अमार्वधातुक सकारे पर । निदन्मति । वम निवास । विवन्मति । शिश-
पिपने । विवन्मति । विवन्मन । जुहपति । निगमन ।

मनि मिमीमादाग्भल्भशुपनपदामिन् म्वरस्य ॥ ३८७ ॥
निनादीना म्वरस्य इमाङ्गो भवति अम्यामन्पोपथ मनि पर । तुमिन्
प्रणेने । मातुमिच्छति मिन्मति मिन्मत् ॥ माङ् भेपने । मातुमिच्छति
मिन्मत् । मा इति मङ्नाटोर्गपि अङ्ग । मातुमिच्छति मिन्मत् । मिन्मनि
मिन्मत् । दिन्मति दिन्मत् । ग्भ राभम्ये । अङ्गिपन । इन्मत् प्राप्तौ ।

आलिप्सने । शकल शक्तौ । शक्तुमिच्छति शिक्षति । पल शर पलु गतौ ।
पित्सति । पद गतौ । पित्सत ।

इवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रियर्धुभरज्ञपिमनितनिपतिदरिद्रा वा ॥ ३८८ ॥
एषा वा इड भवति सनि परे । देवितुमिच्छति सन् दिदविपति ॥ ऋध
वृद्धौ । अर्द्धितुमिच्छति सन् अर्दिधिपति । भ्रस्ज पाके ॥ विभ्रज्जिपति ।
विभ्रक्षति । अत्र भ्रस्जेर्भृजादेशो वा इति भ्रस्जेस्थान भृजादेश । दम्भु
दम्भे । दिदम्भिपति । भज श्रिड सेवाया । शिश्रयिषति शिश्रीपति ।
यु मिश्रणे ।

उवर्णस्य जान्तस्थापवर्गपरस्यात्रणे ॥ ३८९ ॥ जान्तस्थापवर्ग
परस्याभ्यासोवर्णस्य इत्व भवत्यत्रणे परे सनि । यियविपति । युयूपति । जु
इति सौत्रोऽय धातु । जिजावयिपति ॥ टु ध्रु र कु शब्द । रिरावयिपति ।
ल्लिरावयिपति । लुनाति कश्चित्तमन्य प्रयुङ्क्ते । धातोश्च हेताविन ।
पिपावयिपति । पिपिविपति । विभावयिपति । विभविपति । उर्णुज आ
च्छादन । प्रोर्णवितुमिच्छति सन् प्रोर्णुनविपति । विभरिपति । श्पि ।
जिज्ञपयिषति जीप्सति । षणु दाने ॥ सिषनिपति ।

स्तौतीनन्तयोरत्र पणि ॥ ३९० ॥ निमित्तात् पर स्तौतीनन्तया
रवस यमापद्यत पणि पत्वभूत सनि परे । इति नियमान्न पत्वम् । सिसा
सति ॥ दरिद्रा दुर्गतौ ।

दरिद्रातेरसारिधातुके ॥ ३९१ ॥ दरिद्रातरन्तस्य लोपो भवत्य
मार्वधातुके स्वरे परे ॥ दिदरिद्रिपति । अत्र इटि च आकारलोप ।

छो शूठौ पञ्चमे च ॥ ३९२ ॥ छकारवकारयोर्यथासख्य शु ऊर्द्ध
उर्येतौ भवत कौ धुन्वगुणे प्रत्यये पञ्चमे परे । दिष्टपति ।

* स्तौतीनन्तयोरेव षणि ॥ ४०२ ॥ निमित्तात्पर प्रत्ययविकारा-
गमस्य स्तौतीनन्तयोरेव स पनापद्यते पत्यभूते सनि परे । तुष्टूषति । सि-
षेवयिषति । इति नियमात् सुसूषति । निनत्सति । निनत्सते । “ स्मिङ्
पूङ्ङ्वश्कृङ्ङ्वश्कृङ्ङ्वप्रच्छा सनि ” । स्मिङ् ईषद्दसने । सिस्मयिषने । पूङ्
पिषविषते ।

पूजस्तु न स्यात् ॥ ४०३ ॥ पूञ् धातो पर इङ् न स्यात् । पूञ्
पवने । पवितुमिच्छति पुपूषति । ऋ अरिषिषति । अंज अब्जिषति ।
अश् अशिषिषति । चिकरिषति । गृ निगरणे जिगारिषति । जिगलिषति ।
दृञ् अनादरे । दिदरिषति । धृञ् अनवम्याने दिधरिषति ।

ग्रहिस्त्रपिप्रच्छां सनि ॥ ४०४ ॥ एषा सम्प्रसारणं भवति सनि
परे । पिष्टच्छिषति । सुषुप्सति ।

चेः किरा ॥ ४०५ ॥ चे किर्भवति वा परोक्षाया सनि च परे ।
चिकीषति । चिकीषते । तुतुत्सति । मुमूर्षति । मुमूर्षते । मुमुक्षति ।
मुमुक्षते । ररुत्सति । वुभुक्षते । युयुक्षति । युयुक्षते ।

ऋदन्तस्येरगुणे ॥ ४०६ ॥ ऋदन्तस्य इर भवति अगुणे परे ।
चिकीर्षति । चिकीर्षते । चिक्रीषति । चिक्रीषते ।

वृङ्ङ्वोश्च ॥ ४०७ ॥ वृङ्ङ्वोश्च ऋकारस्य उर् भवत्यगुणे परे ।
वुवूर्षते । विवरिषते ।

ग्रहिगुहोः सनि ॥ ४०८ ॥ ग्रहिगुहो सनि नेङ् भवति । जि-
घृक्षति । जिघृक्षते । गुह संरणे । जुषुक्षति । चोरयितुमिच्छति सन् ।
चुचोरयिषति । तन्त्रयितुमिच्छति सन् । तितन्त्रयिषति । विवारयिषति ।
विवारयिषने । इत्यादि । एवं सर्वमुन्नेयं ।

इति सनन्त समाप्त ।

धातोर्देशब्दश्चेक्रीयितं क्रियाममभिहारे ॥ ४०९ ॥ क्रियासम-
भिहारे वर्तमानाद्धातोर्व्यञ्जनादेर्देशब्दग्रहणाधिभ्याच्चेक्रीयितसत्रको यो
भवति क्रियासमभिहारे । शुभरुचादिवर्जितादेकम्बगत्स्रो यशब्दो भवति ।
क्रियासमभिहार पौन पुन्यं भृशार्थो वा । भृशं भवति पुन पुनर्वा भवति ।

गुणश्चेक्रीयिते ॥ ४१० ॥ अभ्यासस्य गुणो भवति चेक्रीयितं
प्रत्यये परे ।

चेक्रीयितान्तात् ॥ ४११ ॥ चेक्रीयितान्ताद्धातोः कर्त्तर्यात्मनेपद
भवति । बोभूयते । बोभूयेत । बोभूयता । अबोभूयत । अभ्य च इति
लोपः । अबोभूयिष्ट । बोभूयाच्चक्रे । बोभूयिता । बोभूयिषीष्ट । अधीम्
यिष्ट । अबोभूयिष्यत ।

दीर्घोऽनागमस्य ॥ ४१२ ॥ अनागमस्याभ्यासस्य दीर्घो भवति
चेक्रीयितं प्रत्यये पर । पापच्यते । पापच्येत । पापच्यता । अपापच्यत ।

यस्याननि ॥ ४१३ ॥ व्यञ्जनात्स्य यस्य लोपो भवति अननि
प्रत्यये पर । अपापचिष्ट ।

गत्यर्थात्कौटिल्ये च ॥ ४१४ ॥ गत्यर्थाद्धातो कौटिल्येऽर्थे
चेक्रीयितसंज्ञको यो भवति ।

अतोन्तोऽनुस्वारोऽनुनामिकान्तस्य ॥ ४१५ ॥ अनुनामिकान्तस्य
धातोर्भ्यासम्यान्तं अनुस्वागगमो भवति चेक्रीयितं पर । चक्रम्यते ।
बुटिल् इति किम् । भृश पुन पुनर्वा क्रामति ।

वञ्चिमिच्यंमिभ्रंमिकमिपतिपटिस्करन्तामन्तो नी ॥ ४१६ ॥
पशामभ्यागम्यान्तो नी आगमो भवति चेक्रीयितं प्रत्यये पर । वनीच्यते ।
यानिदनुबन्धानामगुणेऽनुपह्रलोप । अत्यर्थं मंमं मनीमम्यते ।
दनीच्यते । वनीचम्यते । कम गतो । कमि गतिशभनयो । अत्यर्थं

कमति चनीकस्यते । पनीपत्यते । म्कन्दिर् गतिशोषणयो । चनीस्वघने ।

घ्राध्मोरी ॥ ४१७ ॥ घ्राध्मोरित्येतयोराकारस्य ईकारो भवति
चेक्रीयिते प्रत्यये पर । जेघ्रीयते । देघ्रीयते । “ हन्तेर्घी वा वक्तव्य ”
हन्तेर्घी वा भवति चेक्रीयिते प्रत्यये पर अत्यर्थं हन्ति जेघ्रीयते

अभ्यासाच्च ॥ ४१८ ॥ अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य घो भवति ।

अतोन्तोऽनुस्वारेऽनुनासिकान्तस्य ॥ ४१९ ॥ धातोरभ्यासस्य
अन अकारस्यान्तोऽनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते पर । जघन्यते ।

ये वा ॥ ४२० ॥ यकारादावगुणे प्रत्यये परे खनिसनिजनामन्त-
स्य आकारो भवति वा । खनु अनदारणे । चखन्यते । चाखायते । एणु
दाने । संसन्यते । सासायते । जंजन्यते । जाजायते ।

स्वपिस्यमिव्येजां चेक्रीयिते ॥ ४२१ ॥ एषा धातूना सम्प्रसारण
भवति चेक्रीयिते पर । ङिष्वप् शये । सोपुष्यत । म्यम म्वन ध्वन शब्दे ।
मेसिम्यनं । व्येज् सत्रणे । अत्यर्थं व्ययति वेवीयते ।

अर्च्यद्व्यश्नात्पृष्णुच्चिस्रत्रिमृत्रिभ्यश्च ॥ ४२२ ॥ एभ्य परश्चेक्री-
यितसजको यो भवति ।

चेक्रीयिते च ॥ ४२३ ॥ अर्त्तिसयोगाद्योश्च गुणो भवति चेक्री
यिते । अकारस्य रफम्य द्विरुक्तिर्भवति यकारेऽपि । अरार्थते । स्मृ ध्यै
चिन्ताया । सास्मर्यते । अट गतौ । अटाट्यते । अश् भोजने । अशाश्यते ।
प्रणोनूपते । सूच पेशून्ये । सोमूच्यते । सूत्र अवमोचनं । सोसूच्यते ।
मूत्र प्रस्रवणे । मोमूच्यते ।

अयीर्ये ॥ ४२४ ॥ शीडो अय् यो भवति यकार पर । शाशयते ।
वावच्यते । जोहूयते । जाहीयते । द्वेधीयते । मेमीयते । जेगीयते । पेपीयते ।
तेष्ठीयते । अपसेपीयते । जेहीयते । देडीयते । सोपूयते । नानह्यते ।

अभियोष्यन्ते । अशाश्र्यन्ते । चेकीयन्ते । चायू पूजानिशासनयो ।

चायः किञ्चैकीयिते ॥ ४२५ ॥ चाय किर्मयति चैकीयिने पर । अत्यर्थं चायति चेकीयने । अत्यर्थं तुदति तोतुद्यने ।

ऋन ईदन्तश्चिचैकीयितयिनायिषु ॥ ४२६ ॥ ऋदन्म्य चिचैकीयितयिन्आयिषु परत ईदन्तो भवति ॥ मैत्रीयन्ते । मोमुच्यन्ते । रोरुच्यन्ते । बोभुज्यन्ते । योयुज्यन्ते । तंतन्यन्ते । मंमन्यन्ते । चेकीयन्ते ।

जपादीनां च ॥ ४२७ ॥ जपादीनामभ्यासम्यान्तोऽनुस्वागगमो भवति चैकीयिते पर । जपजभदृदंगभञ्जपय पडेने जपादय । जप मानसे मृशं पुनः पुनर्वा गर्हितं जपति जञ्जप्यते । जभ जृगी गात्रिनामे । मृशं पुनः पुनर्वा जभति जञ्जम्यते । दृह भम्मीदणे । दंदह्यते । दंग दशानं । दंदश्यते । भञ्जा अवमर्दने । मृशं भनक्ति चञ्ज्यते । पय इति सौत्रो धातुः । मृशं पशति । पंश्यते ।

चरफलोश्च परस्यारथ ॥ ४२८ ॥ चरफलोश्च म्यन्तोऽनुस्वा- रागमः परस्याभ्याश्च भवति चैकीयिते परं । अथ वभ मश चर्गिवि धिवि ग्यर्थाः । मृशं पुनः पुनर्वा गर्हितं चरति चञ्चूर्यते । पंफुच्यन्ते । वेकीयन्ते ।

ऋमता रीः ॥ ४२९ ॥ ऋमता रीतोऽभ्यासम्यान्तो री आगमो भवति चैकीयिते पर । मृहीङ् उपादानं—मृहिज्या इत्यादिना संप्रमाणम् । मृशं पुनः पुनर्वा गर्हितं मृहाति जगीमृह्यते । नृती गात्रविक्षेपे ।

नृतेश्चैकीयिते ॥ ४३० ॥ नृतेर्नकारस्य णकारो न भवति चैकी- यिते पर । नरीनृत्यन्ते । परीपृच्छ्यन्ते । चोचूर्यन्ते । एवं मर्य वेदितव्यं ।

इति चैकीयितप्रकरणम् ॥

तस्य लुगवा ॥ ४३१ ॥ तस्य चैक्रीयितस्य लुगवा भवति । यस्य
स्थाने यो विधीयते स स्थानीतर आदेश । स्थानीव भवत्यादेश । प्रकृतिग्रहणे
चैक्रीयितलुगन्तस्यापि ग्रहण । धातुप्रकृतीना ग्रहणे चैक्रीयितलुगन्तस्यापि
धातोर्ग्रहण भवतीति द्विर्वचनादि कार्य भवति ॥ चर्करीत परस्मैपदमदादौ
दृश्यते ।

चर्करीताद्वा ॥ ४३२ ॥ चर्करीताद्वातोर्वा इङ् भवति व्यञ्जनादौ
गुणिनि सार्वधातुके परे ।

यिलोपे च चैक्रीयित ॥ ४३३ ॥ यिलोपे आयिलोपे च परस्मै
पद भवति । अत्यर्थ भवति बोभवीति बोभोति बोभुत । स्वरादाविवर्णो
वर्णान्तस्य धातोरियुवौ । बोभुजति । बोभूयात् बोभूयाता बोभूयु ॥ बोभ
वीतु बोभोतु बोभूतात् बोभूता बोभुवतु । बोभूहि बोभूतात् बोभूत बोभूत ।
अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूता अबोभुवु । पापचीति पापक्ति पापक्त
पापचति । पापच्यात् । पापक्तु पापक्तात् पापक्ता पापचतु । हुधुद्भ्या
हेर्द्धि ॥ पापग्धि पापक्तात् पापक्त पापक्त । अपापचीत् अपापक् अपापक्ता
अपापचु ॥ टुणदि समृद्धौ । नानदीति नानत्ति नानत नानदति । ध्वसु
गतौ च । दनीध्वसीति दनीध्वस्त दनीध्वसति । एव सर्वमवगन्तव्य ॥
शेशयीति ॥

न तिबनुबन्धगणसख्यैकस्वरोक्तेषु ॥ ४३४ ॥ तिबनुबन्धगण
सख्यैकस्वर एभरुक्तेषु निदानेषु प्रकृतिग्रहणे चैक्रीयितलुगन्तस्य ग्रहण न
भवति ॥ तिपा उक्ते—सोषवीति सोपोति । सोषूयात् । सोषवीतु सोपोतु
सोषूतात् सोषूता सोषुवतु । सोषूहि सोषूतात् सोषूत सोषूत । सोपवाणि
सोषवाव रोषवाम ॥ तिपा निर्देशात् रूत पञ्चम्यामिते गुणप्रातेपेधो न

स्यात् । अनुबन्धोक्तेः— शोशिन शोश्याति । शिङ् सार्वधातुके इति ङानु-
बन्ध इति निर्देशात् गुणो न भवति ॥ गुणोक्ते—चोकोटीति । कुटादेर-
निनिचट्स्विति गुणप्रतिषेधो न स्यात् । संख्योक्तेः—रोरुदीति । रोरुति ।
रुदादिः पञ्चको गण इति रुदादे. सार्वधातुके इतीण् न स्यात् । एकस्व-
रोक्ते—पापचीति । अनिडेकस्वगदात् इत्येकस्वराधेकार पचिदचीत्या-
दिनेट्प्रतिषेधो न स्यात् ॥ वावचीति । वावक्ति वावक्त वावचति ।
जाहेति । दादेति दाचः दादति ।

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्वधातुके
॥ ४३५ ॥ अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनो गुणो न भवति स्वरादौ
गुणिनि सार्वधातुके पर । अत्यर्थं पुन पुनर्वा दीव्यति देदिवीति ।

व्योव्यञ्जने ये ॥ ४३६ ॥ धातोर्यकारस्वकारयोर्लोपो भवति यका-
स्वर्जिते व्यञ्जने च परे । वेदति वेद्युत् वेदिवति ॥ सोपचीति सोपोति ।
नानहीति नानद्धि । अभिषोपचीति अभिषोपोति । पुन. पुनर्वा क्रीणाति
चेक्रीयति चेक्रेति । तोतोदीति तोतोचि ।

रि रो री च लुकि ॥ ४३७ ॥ क्रमतो धातोरभ्यासस्थान्ते रि रो री च
भवति चेक्रीयितस्य लुकि । मरिमरीति मर्मरीति मरीमरीति । मरिमर्षि
मर्मर्षि मरीमर्षि । मर्मृत् मरीमृत् मरिमृत् । मर्मृति मरीमृति मरिमृति ।
मरीमरीषि मर्मरीषि मरिमरीषि । मरिमर्षि मर्मर्षि मरीमर्षि । मरीमृथ मर्मृथः
मरिमृथः । मरीमृथ मर्मृथ मरिमृथ । मरीमरीमि मर्मरीमि मरिमरीमि ।
मरिमर्मि मर्मर्मि मरीमर्मि । मरिमृत्. मर्मृत्ः मरीमृत्. । मरिमृत्ः मर्मृत् म-
रीमृत्ः । मरिमृथात् मर्मृथात् मरीमृथात् । मरिमरीतु मर्मरीतु मरीमरीतु ।
मरीमर्तु मर्मर्तु मरिमर्तु । मरिमृतात् मर्मृतात् मरीमृतात् । मरिमृतां मर्मृतां
मर्मृत् मरिमृत् । मरिमृद्दि मर्मृद्दि मरीमृद्दि । मरिमृतात् मर्मृतात् मरीमृतात् ।

मरिमृत मर्मृतं मरीमृत । मरिमृत मर्मृत मरीमृत । मरिमराणि मर्मराणि मरी
मराणि । मरिमराव मर्मराव मरीमराव । मरिमराम मर्मराम मरीमराम । अम
ग्मिरीत् अमर्मरीत् अमरीमरीत् । अमरिम अमर्म अमरीम । अमरिमृता
अमर्मृता अमरीमृता । अमरिमरु अमर्मरु अमरीमरु । अमरिमरी अमर्मरी
अमरीमरी । अमरिमृतं अमर्मृतं अमरीमृत । अमरिमृत अमर्मृत अमरीमृत ।
अमरिमर अमर्मर अमरीमर । अमरिमृत्र अमर्मृत्र अमरीमृत्र । अमरिमृम
अमर्मृम अमरीमृम । एवमभ्यस्नस्य चोपधाया इत्यादिना गुणो न भवति ॥
नृति गात्रविशेषणे ।

*नृतेश्चेद्भीयते ॥ ४३८ । नृतेर्नकारस्य णकारो न भवति चेकी
यिते परे ॥ नरिनृतीति नर्नृतीति नरीनृतीति । नरिनृति नर्नृति नरीनृति ।
नरिनृत नर्नृत नरीनृत । नर्नृतति नरीनृतति नरिनृतति ॥ मोमुचीति
मोमोक्ति मोमुक्त मामुचति । रोरुधीति रोरोद्धि रोहृद्ध रोरुधति ॥ बोमु
जीति बोमोक्ति बोमुक्त बोमुजति । योयुजीति योयोक्ति योयुत्त
योयुचति ॥ ततनीति तंतति ततत ततनाति । ममनीति ममाति ममत
ममतति ॥ जजपीति जजसि जजप्त जजपति । चरिर्गृति चर्करीति चरी-
रगति । चर्किर्चि चर्कृति चरीर्चि । चरिर्कृत चर्कृत चरीर्कृत । चरि
कृति चर्कृति चरीर्कृति । चेरुयीति चेत्रेति चैकीति चैक्रियति । वरिर्गृति
वर्गरीति वरीर्गृति । वरिर्वृति वर्गृति वर्गवृति । वरिर्गृत्त वर्गृत्त वरी-
गृत्त । वरिर्वृति वर्गवृति वरीर्वृति । जरीर्गृहीति जर्गृहीति जरिर्गृहीति ।
जरिर्गृद्धि जर्गृद्धि जरिर्गृद्धि ।

न ऋतः ॥ ४३९ ॥ डे दलोप ऋतोऽतितोऽर्धो न भवति ।
जरिर्गृद्ध जर्गृद्ध जरिर्गृद्ध । जरिर्गृद्धति जर्गृद्धति जरीर्गृद्धति । जरिर्गृद्धीषि
जर्गृद्धीषि जरिर्गृद्धीषि । जग्धिर्धि जर्गृद्धि जरिर्गृद्धि । जरिर्गृद्ध जर्गृद्ध जरि-

गृढ । जरिगृढ जर्गृढ जरीगृढ । जारिगृहीमि जर्गृहीमि जरीगृहीमि ।
 जारिगर्भि जर्गर्भि जरीगर्भि । जरिगृह्व जर्गृह्व जरीगृह्व । जरिगृह्व
 जर्गृह्व जरीगृह्व ॥ जरिगृह्यात् जर्गृह्यात् जरीगृह्यात् । जरीगृहीतु जर्गृहीतु
 जरिगृहीतु । जरिगृह्नुं जर्गृह्नुं जरीगृह्नुं । जरिगृढात् जर्गृढात् जरीगृढात् ।
 जग्गिगृढा जर्गृढा जरीगृढा । जरिगृह्तु जर्गृह्तु जरीगृह्तु । जरिगृढि
 जर्गृढि जरीगृढि । जरिगृढात् जर्गृढात् जरीगृढात् । जरिगृढ जर्गृढ जरी
 गृढ । जर्गृढ जरिगृढ जरीगृढ जरिगृहाणि जर्गृहाणि जरीगृहाणि । जरि
 गृहाव जर्गृहाव जरीगृहाव । जरीगृहाम जर्गृहाम जरीगृहाम । अजरीगृहीत्
 अजर्गृहीत् अजरिगृहीत् । अजरिगृढा अजर्गृढा अजरीगृढा । अजरीगृहु
 अजर्गृहु अजरिगृहु । अजरीगृही अजर्गृही अजरिगृही ।

न रात् ॥ ४४० ॥ ग्फात्पर सयोगान्तो लोप्यो न मरति । अ-
 जरिघर्त् अजर्घर्त् अजरीघर्त् । अजरिगृढ अजर्गृढ अजरीगृढ । अजरिगृढ
 अजर्गृढ अजरीगृढ । अजरीगृह्व अजर्गृह्व अजरिगृह्व । अजर्गृह्व अजरिगृह्व
 अजरीगृह्व । अजर्गृह्व अजरीगृह्व अजरिगृह्व इति चक्रीयित्तुगान्ता ।

इन्कारितं धात्वथे ॥ ४४१ ॥ नाम्न कारितसत्रक इन्मरति
 धात्वथ ।

इनि लिङ्गस्थानेकाक्षरस्वान्नस्य स्वरादेर्लोपः ॥ ४४२ ॥ अ-
 नेकाक्षरस्य लिङ्गस्य अन्त्यनारादेर्लोपो मरति इनि पर हस्तिनाऽतिप्र-
 मति अलिङ्गमरति । इलि गृह्णाति ।

न हलिक्रन्थोः ॥ ४४३ ॥ इलिक्रन्थोर्भ्रुद्धिर्न मरति । हल्यति ।
 कथयति । अकथत् । अकथन् । कृतयति । अकथत् । वक्ष ममा-
 च्छादयति समकथयति । समकथन् । धर्मगा सत्रयति समर्मयति ।
 ममर्मत् । तक्रोनि तत्राकथे इनि ञ् । मुण्ड कगेति मुण्डयति । अनु-

मुण्डत् । एव मिश्रयति । अमिमिश्रत् । सूत्रमाचष्टे सूत्रयति । असुसूत्रत् ।

सत्यार्थवेदानामन्त आप् कारिते ॥ ४४४ ॥ सत्यार्थवेदा
नामन्त आप् भवति कारिते परे । सत्यमाचष्टे गति । एव
अर्थापयति ।

न स्वरादेः ॥ ४४५ ॥ स्वरादेर्दीर्घो
आर्त्थिथपत् । वेदापयति । अवियेदपत् ।

रशब्द ऋतो लघोर्व्यञ्जनादेः ॥ ४४
लिङ्गस्य लघो ऋतो रशब्दादेशो भवति इनि
करोति प्रययति । अपिप्रथत् । मृदु करोति
करोति द्रढयति । अदिद्रढत् । कृश
मृश करोति अशयति अविअशत् । परिवृढ
इ यदि ।

पृथं मृदुं दृढं चैव कृशं च
परिपूर्वं वृढं चैव पठेतात्रनिर्घो
घातोश्च हेतौ ॥ ४४७ ॥ २७
कारितसंज्ञक इन् भवति । उवर्णम्य ७
इकार ॥ दीर्घो लघोरस्वरादीनामिति ५
प्रयुक्ते भावयति भावयने । भावयेत् ।
देरुभयमित्युक्तत्वात् ३ १
याञ्चक्रे । भावयिना । भाव्यात् । ४ १
अभावयिष्यत् अभावयिष्यन् । पाचयति ।
नन्दयति । अननन्दत् । ससयति असससत्
शाञ्छामाञ्छाव्यायेपामिनि ॥

पे । शाययति । अशीशयन् । छाययति । अचिच्छयत् । अवमाययति ।
अवामीषयन् । ह्याययति ।

व्हयतेर्नित्यम् ॥ ४४९ ॥ ह्यतेर्नित्य सप्रमाण भवति कारिते च
सश्वणो पर्यो ॥ अजूहवत् । व्याययति । अविव्ययत् । वाययति ।
अवीवयन् । पाययति ।

लोप. पितृतेरीच्चाभ्यामस्य ॥ ४५० ॥ पित्रनेरभ्यामभ्य ईद्भवति
उपधायाश्च लोपो भवति इति चण्पर । अपीप्सन् । आदयति । आदिदत् ।
वानयनि अवीवचत् । हावयति । अनूहवत् ।

अर्त्तिन्हीब्लीरीन्नुयीष्माटयादन्तानामन्तः पो यलोपो गुणश्च
नामिनाम् ॥ ४५१ ॥ अर्त्यादीनामादन्ताना च पकारोन्तो भवति
यथास्तभय यलोपश्च नामिना गुणश्च इति पर० । अर्पयति । आ
र्प्सिपन् । हेपयति । अजिह्विपन् । ब्ली वरणे । ब्लेपयति । अत्रिब्लिपत् ।
गिञ् श्रवणे । गपयति । अरीरिपन् । क्यूयी शब्द । क्नोपयति । अचुकु
पन् । क्ष्मायी विभूने । ष्मापयति । अचि-मपन् । हेपयति । अजिह्वपन् ।
घापयति । अदीरपत् । नापयति । अमीमयन् । म्थापयति । म्थापयेत् ।
अस्थापयन् ।

तिष्ठतेरित् ॥ ४५२ ॥ तिष्ठतेरिड्वयति इति चण् पर । अति
ष्ठिपत् । वापयति ।

जिप्रतेर्वा ॥ ४५३ ॥ जिप्रतेर्वा इड्वयति इति चण्पर । अजि
घ्रिपत् । अजिघ्रपत् । देययति । अदीदिवत् । मावयति । अमूपुवत् ।
नहयति । अनीनहत् । अभिषावयति । आशयति । आशि
शत् । चाययति । अचीचयन् । तोदयति । अतुदुदत् । मारयति ।
अमीमरत् । मोचयति । अमूमुचत् । रोषयति । अरुररत् । भोजयति । अन्नू-
मु-

मुण्डत् । एवं मिश्रयति । अमिमिश्रत् । सूत्रमाचष्टे सूत्रयति । असुसूत्रन् ।
 सत्यार्थवेदानामन्त आप् कारिते ॥ ४४४ ॥ सत्यार्थवेदा-
 नामन्त आप् भवति कारिते परे । सत्यमाचष्टे सत्यापयति । एवं
 अर्थापयति ।

न स्वरादेः ॥ ४४५ ॥ स्वरादेर्दीर्घो न भवति इन् चण् पर ।
 आर्चिथपत् । वेदापयति । अविवेदपत् ।

रशब्द ऋतो लघोर्व्यञ्जनादेः ॥ ४४६ ॥ व्यञ्जनादेरनेकाक्षरस्य
 लिङ्गस्य लघोः ऋतो रशब्दादेशो भवति इनि परे । पृथ प्रख्याने । पृथं
 करोति प्रथयति । अपिप्रथत् । मृदुं करोति म्रदयति । अमिम्रदत् । दृढं
 करोति द्रदयति । अदिद्रदत् । कृशं करोति कशयति । अचिक्रशत् ।
 मृशं करोति म्रशयति अमिम्रशत् । परिपृढं करोति परिम्रदयति पर्यविम्रदत् ।
 इ यादि ।

पृथं मृदुं दृढं च कृशं च भृशमेव च ।

परिपूर्वं दृढं च पठेतान्नविधौ स्मरेत् ॥ १ ॥

घातोश्च हेतौ ॥ ४४७ ॥ हेतुर्ज्ज्वरव्यापार वर्धमानाद्घातो
 कारितसंज्ञक इन् भवति । उवर्णम्य जान्तम्यापनर्गपरस्यावर्णे इत्यभ्यसावर्णम्य
 इकार ॥ दीर्घो लघोरस्वरादीनामिति दीर्घ । भवति कश्चित्तन्म्य
 प्रयुक्ते भावयति भावयते । भावयेत् । भावयतु । अभावयत् । इन्व्यञ्जना-
 देरुभयमित्युक्तत्वात् सर्वेषामिन्वत्ययानामुभयपदित्वम् ॥ अवीमवत् । भाव-
 याञ्चक्रे । भावयिता । भाव्यात् । भावयिपीष्ट । भावयिष्यति भावयिष्यते ।
 अभावयिष्यन् अभावयिष्यन् । पाचयति । अपीपचत् । एषयति ऐदिषत् ।
 नन्दयति । अननन्दत् । संसयति असंसत् ।

शाञ्छासाञ्छाव्यायेपामिनि ॥ ४४८ ॥ एषानायिर्भवति इनि

पर । शाययति । अशीशयन् । छाययति अचिच्छयत् । ऋमाययति ।
अवासीषयन् । ह्याययति ।

बृहयतेर्नित्यम् ॥ ४४९ ॥ बृहयतेर्नित्य सप्तसारण भवति कारित च
सश्वणो परयो ॥ अजद्वत् । व्यापयति । अविब्रयत् । वाययति ।
अवीवयन् । पाययति ।

लोप पित्रतेरीचाभ्यामस्य ॥ ४५० ॥ पित्रतरभ्यासम्य इद्ववति
उपधायाश्च लोपा भवति इति चणपर । अपीप्सत् । आत्पयति । आदिदत् ।
वाचयति अदीवत् । हावयति अनूहवत् ।

अर्त्तिन्हील्लीरीस्तुयीश्माटयादन्तानामन्त पो यलोपो गुणश्च
नामिनाम् ॥ ४५१ ॥ अर्त्यादीनामादन्ताना च पकारोन्तो भवति
यथासमर यलोपश्च नामिना गुणश्च इति पर । अर्पयति आ
र्प्पित् । ह्येपयति । अजिह्वित् । वरी वरणे । वलेपयति । अविब्लित् ।
रीङ् श्रवण । स्पयति अरीरिपत् । क्नुयी शब्द । क्नोपयति । अचुवु
पत् । क्षमायी विधूनन । क्षमापयति । अचिष्मत् । ह्येपयति अजिह्वत् ।
धापयति । अदीधपत् । गपयति अमीमत् । स्थापयति । स्थापयेत् ।
अस्थापयत् ।

तिष्ठतेरित् ॥ ४५२ ॥ तिष्ठतरिद्ववति इति चण् पर । अति
ष्ठित् । प्रापयति ।

जिप्रतेर्ना ॥ ४५३ ॥ जिप्रनर्वा इद्ववति इति चणपर । अनि
प्रित् । अजिप्रित् । दवयति । अदीदिवत् । सावयति । असुपुवत् ।
नहयति । अनीनहन् । अभिषावयति । आशयति । आशि
शत् । चाययति । अचीचयत् । तोदयति । अतुतुदत् । मारयति ।
अमीमत् । मोचयति अमुमुचत् । रोधयति । अरूधत् । भोजयति अब्रुमु-

जत् । योचयति । अयूयुत् । तानयति । अतीतनत् । मानयति । अमीन
नत् । कारयति अचीकरत् ।

स्मिजिक्रीडागिनि ॥ ४५४ ॥ एषामाकारो भवति इनि परं ।
विस्मापयति । व्यमस्मपत् । विजापयति । व्य जत्पत् । विजापयति ।
व्यचिक्रपत् । अध्यापयति । अव्यापित् । वारयति अवीवरत् । ग्रहयति
अजिघ्रत् । चोरयति अचुचुरत् । तन्त्रयति अततत्रत् ।

मानुनन्धाना ह्रस्वः ॥ ४५५ ॥ मानुनन्धाना धातूना ह्रस्वो
भवति इनि परं ॥ अम्यापथाया दीर्घो न भवति ॥ घटादयो मानुनन्धा ।
घट चेष्टाया ॥ घटयति ॥ अजिघ्रत् । व्यथ भयचलनयो ॥ व्यथयति ।
अविव्यथत् ।

जनिजृप्कनसूर्ब्जोऽणन्ताथ ॥ ४५६ ॥ एषा ह्रस्वो भवति
सनि परं । जनिद् प्रादुर्भावि । जनयति । अचीजनत् । जृप् वयोदानो ॥
जरयति अचीवरत् । कनस ह्रण दीप्तो । कनमयति । अचिन्मत् । रम
रामे ।

रञ्जेरिनि मृगरसणे ॥ ४५७ ॥ मृगमगथे इनि परं रञ्जेरनुप
दलोपो भवति । रजयति । गरीरन्त् । एषे रञ्जयति ॥ अग्रजन्त् । सु
क्रीडाया । रमयति । अरीग्मन्त् । मगु तमि रज् च । अरनयति । अग्निधमत् ।

उरल्हलक्षरुनमोऽनुपमर्गा वा ॥ ४५८ ॥ एते सोऽमर्गा नित्य
मानुनन्धा भवन्ति ॥ एन अनुमर्गा वा मानुनन्धा भवन्ति । तत्र सोऽप
सर्गदे ने मानुनन्धाना ह्रस्वः । उरल् दीप्तो । प्रग्रलयति ॥ प्रात्रिउरल् । ह्र
लक्षरु चञ्जे । प्रदृश्यति । प्राश्चिउरल् । प्रग्रलयति । प्रात्रिउरल् । अन्न
त्वान् ॥ प्रणमयति । प्राणीन्मत् । उरन्नयति । उरानिनमत् ।

अनुपमर्गा वा ॥ ४५९ ॥ एते अनुमर्गा वा मानुनन्धा भवन्ति ।

ज्वल्यति । ज्वाल्यति । अजिज्वलत् । ह्वल्यति । ह्वाल्यति । अजिह्व-
न्त् । अजिह्वयति । अजिह्वयत् । नमयति ॥ नामयति । अनीनमन् ।

ग्लास्तावनवमश्च ॥ ४६० ॥ एते मनुवन्था वा भवन्ति । स्लै
हृषशये । ग्लापयति । ग्लपयति । अजिग्लयत् । ण्णा शौने ॥ खपयति ।
ग्लापयति । अभिग्लपन् वग षण संभक्तौ ॥ वनयति । वानयति । अवी-
वनन् । दुवसु द्रुणं । वमयति । वाभयति । अवीवमन् ।

न कश्चमि चमः ॥ ४६१ ॥ एषां हस्यो न भवति इति पर ।

कमेरिनिह कारितम् ४६२ ॥ कमे कारितसंज्ञक इनिह
भवति स्वार्थे । कमु कान्तौ । कामयते । अचिक्रमत् । अम इम मां मृ ह्य
गतौ ॥ आमयति । आमिम् । चमु अटने । चामयति । अचीचमन् ।

शमोऽदर्शने ॥ ४६३ ॥ शमोऽदर्शनर्थे ह्रस्वो भवति इति पर !
शमयति रोगान् । अशिशमत् । अदर्शन इति किं ? निशामयति रूपं ।
न्यशीशमन्

यमोऽपरिवेषणे ॥ ४६४ ॥ यम अपरिवेषणर्थे ह्रस्वो भवति
इति पर । यम उपरमे । नियमयति । अपरिवेषण इति किं आयामयति ।
आयीयमन् ।

स्वदिरवपरिभ्यां च ॥ ४६५ ॥ स्वदिरवपरिभ्यां व ह्रस्वो भवति
इति पर । स्वदिप्ं स्वदने । अवस्वदयति । अन्योपमर्गान्न भवति ।
उपम्वादयति । अवचिम्वदत् । पर्यचिम्वदत् । उपाचिम्वदत् ।

एण गतो ॥ ४६६ ॥ एणो गत्यर्थे ह्रस्वो भवति इति पर ॥
एणयति ॥ एणत्यर्थे इति किं ? पाणयति । अपीपणन् । इति इन्न्ता ॥

आन्मेच्छायां चिन् ॥ ४६७ ॥ आन्मेच्छायां चिन्भरति आन्मेच्छायां ।

चिन्वर्णम्य ॥ ४६८ ॥ अर्णम्य इत्वं भवति चिनि परे ॥ पुत्र-

मिच्छत्यात्मन पुत्रीयति ॥ पुत्रीयेत् । पुत्रीयतु । अपुत्रीयत् । अपुत्रीयीत् ॥
पुत्रीयाञ्कार । पुत्रीयिता । पुत्रीयात् । पुत्रीयिष्यति । अपुत्रीयिषीत् ।
एवं षटीयति । वक्षीयति सुवर्णयति ।

काम्य च ॥ ४६९ ॥ नाम्न काम्यो भवति आत्मेच्छाया ।
पुत्रमिच्छत्यात्मन पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्येत् । पुत्रकाम्यतु । अपु-
त्रकाम्यत् । अपुत्रकाम्यीत् । पुत्रकाम्याञ्कार । पुत्रकाम्यिता । पुत्रकाम्या-
त् । पुत्रकाम्यिष्यति । अपुत्रकाम्यिष्यत् । एवं इदकाम्यति ।

उपमानादाचारे ॥ ४७० ॥ उपमानान्नाम्नो यिन्भवति आचारेऽर्थे ॥
पुत्रमिव आचरति पुत्रीयति माणवक । एवं क्षीरीयति जलं । भूपीयति
पुत्रकं । इति यिन्नन्त ।

कर्तुरायिस्मलोपश्च ॥ ४७१ ॥ कर्तुस्तपमानान्नाम्न आयि भवति
आचारेऽर्थे यथासभव सलोपश्च ।

आयिताच्च ॥ ४७२ ॥ आयिपत्ययान्ताद्धातोरात्मनेपद भवति ।
श्येन इव आचरति श्येनायते । श्येनायेत । श्येनायता । अश्येनायत ।
अश्येनायिष्ट । श्येनायाञ्कारे । श्येनायिना । श्येनायिष्यते । अश्येना-
यिष्यत ॥ एव अप्सरायते ॥

ओजमोप्सरसो नित्यं पयमस्तु विभाषया ॥

आयिलोपश्च विज्ञेयो गर्दभत्यश्वतीत्यपि ॥ १ ॥

ओजमि इव आचरति । ओजायते । एवं अप्सरायते । पययते ।

नामिव्यञ्जनान्तादायैरादेः ॥ ४७३ ॥ नामित्र्यञ्जनान्तात्सम्य
आयैरादेर्लोपो भवति । पयम्यते । राशब्दस्येष्टाऽर्थेचान्त्रचिदायिलोप ।
आम्यन्ताद्येत्यन्तप्रदृणाधिक्यादायिलोपं परस्मैपदं भवति ॥ गर्दभ इव २१-

चरति गर्दभति । एवं अधति । अभीयते । एव अधति । अभीयते । एव
पद्मयते । पित्रीयते । रैयते ।

नलोपश्च ॥ ४७४ ॥ नलोपश्च भ्रति यिन्यायो परत । विध्व-
म्यते ॥ अनुडुहते ।

ओतायिन्नायिपरे स्वरवत् ॥ ४७५ ॥ ओत परौ यिन्नायिस्वर-
वद्भवत ॥ ओ अविति संधि । गामित्यात्मन इच्छति गत्यनि । गौरिवाचरति
गव्यने ।

औत्वश्च ॥ ४७६ ॥ औत परो यिन्नायिस्वरवद्भवति ॥ नावमि
च्छत्यात्मन नाव्यति । नौरिवाचरति नाव्यने ।

वा गल्भङ्गीरहोढेभ्यः ॥ ४७७ ॥ एभ्य परमात्मनेपद भवति ।
वाशब्दम्येष्टार्थत्वात् कचिद्रापिलोप । गल्भ इव आचरति गल्भने । ङ्गीचते ।
होढते ।

कष्टरुक्षसत्रगहनाय पापे क्रमणे ॥ ४७८ ॥ एभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्य
पापे वर्त्तमाने क्रमण इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भ्रति । कष्टाय कर्मणे क्रामति
कष्टायने । एव कक्षायने । सत्रायने । गहनायने । पाप इति किं ? कष्टाय
तपसे क्रामति ।

वाप्योष्मफेनमुद्रमति ॥ ४७९ ॥ वाष्पादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य उ-
द्भनेऽर्थे आयिप्रत्ययो भवति ॥ वाप्यमुद्रमति वाप्यायने । ऊष्माणमुद्रमति
उष्मायने । नम्य लोप फेनमुद्रमति फेनायने ।

सुखादीनि वेदयते ॥ ४८० ॥ सुखादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो वेदयने
इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । सुखमावेदयते सुखायने । एवं दुःखायने ।
तदनुमनतीत्यर्थः ।

श्रुटादीन् करोति ॥ ४८१ ॥ श्रुटादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य

करोत्यर्थे आत्यिप्रत्ययो भवति । शब्द करोति शब्दायने । एवं दैरायने । कलहायने ।

नमस्त्रयोपरिस्मध् यिन् ॥ ४८२ ॥ एभ्यो यिन्भवति कपोत्यर्थे । नमस्करोति नपस्यति देवान् । एवं तपस्यति शत्रून् । धरिवस्यति गुरून् ।

कण्डूदिभ्यो यन् ॥ ४८३ ॥ कण्डूदिभ्यो यन् भवति करोत्यर्थे ॥ कण्डूं करोति ण्टयते । एवं तिरस्करोति तिरम्यने । इत्याधिप्रत्ययान्ता ।

गुपूत्रपचिच्छनेरायः ॥ ४८४ ॥ गुपूत्रभृतिभ्य आय प्रत्ययो भवति स्वार्थे । गोपायति । गोपायाञ्चकार ॥ गोपायिता । एवं घूपायति । विच्छायति । विश विच्छंगतौ । पणायने । पणि व्यहार । पनायने । पन स्तुतौ च ॥ इत्यायान्ता ।

अमृततद्भावे कृभ्रस्तिपु विकाराच्चिः ॥ ४८५ ॥ विकारात्राम्निश्चिर्भवति अमृततद्भावेऽर्थे कृभ्रस्तिपु परेषु ।

* च्यौऽच्चारणस्य ईत्वम् ॥ ४८६ ॥ अवर्णस्य ईत्वं भवति च्यौ च पर । च्चिर्वापहारिप्रत्ययस्य लोप । अशुक्लं शुक्लं करोति शुक्लीकरोति । अशुक्लं शुक्लं क्रियते शुक्लीक्रियते । अशुक्लं शुक्लो भवति शुक्लीभवति । अशुक्लं शुक्लं स्यात् शुक्लीस्यात् । अदीर्घो दीर्घ क्रियते दीर्घोक्रियते । अदीर्घं दीर्घं करोति दीर्घोक्रोति । अदीर्घो दीर्घो भवति दीर्घोभवति । अदीर्घो दीर्घं स्यात् दीर्घोस्यात् । एवं पुत्रीक्रियते पुत्रीकरोति पुत्रीभवति पुत्रीस्यात् । अग्निना वनिता क्रियते वनितीक्रियते एवमग्नीक्रियते अग्नीकरोति अग्नीभवति अग्नीस्यात् । पट्टक्रियते पट्टकरोति पट्टभवति पट्टस्यात् ।

* ऋत ईदन्तश्चिच्चैक्रोयितयिन्नायिपु ॥ ४८७ ॥ ऋदन्तस्य च्चिच्चैक्रीयितयिन्नायिपु परत ईदन्तो भवति । मात्रीकरोति मात्रीक्रियते

मात्रीभ्रति मानी स्यात् । पित्रीन्रोति पित्रीत्रियत् पित्रीभ्रति पित्रीम्यत् ।
इत्यदि । एत् सर्वभ्रगन्तव्य । इति च्वित्यत्रान्ता समाप्ता । अथ
पुषादय ।

पुषादिधुनादिङकारानुबन्धाच्चिन्मच्चिशास्तिभ्यश्च परम् ॥४८८॥
इत्य् प्रत्यय सरित् भरति । पुष पुष्टौ । अपुषत् । शुष शोषणे । अशुषत् ।
दुष्य वैकृत्ये । अदुषन् । क्षिप आलिङ्गने । अक्षिपत् । जिच्छिदा
गात्रप्रक्षरणे । अच्छिदत् । क्षुष बुभुक्षायाम् । अक्षुषत् । शुष शौचे । अशुषन्
पिष सराद्धौ असिषन् । रथ हिंसायाम् । अरथन् । तृष प्रीणने ।
अतृषन् । दृष हर्षगमोचनयो । अदृषत् । मुह वैचित्ये । अमुहत् । द्रुह
जिनासायाम् । अद्रुहत् । एगुह उद्विरणे । अम्नुहत् । गिह प्रीतौ ।
अग्निहत् । णश् अदर्शने । अनशत् । शम् दम् उपशमे । अशमन् अदमत् ।
तमु काशायाम् । अतमत् । श्रु तपसि रोद च । अश्रमत् । श्रु
अनस्थने । अश्रमत् । क्षमूप् मन्ने । अक्षमत् । इमु ग्लानौ । अइमत् ।
मदी हर्षे । अमदत् । जमु क्षेपणे । अपासत् । यमु प्रयत्ने । अयमत् ।
जमु मोक्षणे । अजमत् । तमु दमु उपक्षये । अतसन् । अदरुत् । वमु
मन्त्रे । अयमत् । प्लुग दाहे अप्लुपत् । विष प्रेणे । अविपत् ।
कुश श्लेपणे । अकुशत् । कुम उन्मगे । अनुमन् । मुञ्ज सण्डने । अमुहत्
नमि परिहाये । अममत् । लुट् रिलोडने । अलुहत् । दच सनराये ।
औषत् । मृश भ्रम्र अथ पतने । अमृहत् । वृञ् यग्णे । अमृहत् । वृञ्
ननुकरणे । अवृशत् । नितृप पिपामायाम् । अनृपत् । तुप ह्य तुष्टौ ।
मतुपत् । अहृषत् । वुप क्षुभ रथ रोषे । अरुपत् । अरुषन् । अरपत् ।
द्विष क्षेपे । अद्विषत् । हुप समुच्छ्राये । अम्नुपत् । गुप व्याकुल्ये ।
अगुपत् । गुप रथ लुप विमोहने । अगुपत् । अरपत् । अलुपत् । लुम

गाध्यै । अलुभत् । लुभ सचन्ने । अक्षुभत् । नम तुभ हिसाया । अनम् ।
 मतुम् । फिलन्द आर्द्राभाव । अकिन्दत् । जिमिदा केन्ने । अमेदत् ।
 जिध्विदा मोचने । गक्षवदत् । ऋष वृद्धौ । आर्दत् । गृधु अभि
 काक्षाया । अगृधत् । रते पुषादि । पुषादिद्युनादीत्या प्रत्यय । घुत्
 शुभ रच दीप्तौ । अद्युत् अद्योतिष्ट । एव सर्वत्र आलनेपदेऽपि ।
 अद्युभत् । अरचन् । श्वित आचरणे ।

श्वितादीना इस्मः ॥४८९॥ श्वितादीना इन्वो भवति । अश्वित् ।
 घुट परिवर्तने । अघुम् । रुट लुट लुठ पतीघाते । अरुत् । अरुम् ।
 अरुत् । लुभ मंचन्ने । असुम् । अम भ्रम अवचनने । अश्रसत् । अ
 असत् । श्वस गतौ च । अश्रसत् । समु विश्वासे । असम् । वृत वर्त
 ने । अवृतत् । वृद्ध वृद्धौ । वृधु वर्धने । अवृधत् । शृद् ल शब्दकुत्साया । अशृ-
 दत् । म्यन्द प्रभरणे । अम्यदत् । कृषू सामर्थ्ये । अकृषत् । गृधु अभिका
 क्षाया । अगृधत् ।

रुत्वा लृत् ॥ ४९० ॥ इषर्धानो ऋतो लृत् भवति । अकृत् ।
 इति घुतादि ॥

भाससेनप्रिपिरेन वादिपर्येनप्रजिणा ।

कृताया रूपमालायामारव्यानः परिपूर्यते । १ ॥

अथ कृदन्तः कचत्प्रदर्शयन्ते ॥

मिद्विरिज्मद्ग्यानुबन्धे । ४९१ ॥ ञ्णानुबन्धे वृत्त्यये ष
 इचि ह्रत् कार्थननिदिश्यते यथामम्भय ।

घातोः ॥ ४९२ ॥ अविशेषेण घातोरित्यधिकारो वेदितव्य ।

कृत् ॥ ४९३ ॥ वन्ध्याणां प्रत्यया कृत्संज्ञा वेदितव्या ।

कर्त्तरि कृत् ॥ ४९४ ॥ कृत्यत्ययान्ता कर्तृकारके भवन्ति ।

वर्त्तमाने शन्टानशाप्रथमैकाधिकरणामन्त्रितयोः ॥ ४०५ ॥

अप्रथमैकाधिकरणामन्त्रितयो परयो वर्त्तमानकाले धातो शन्टुद्धान्तौ भवन् ॥

मारिधातुकत् ॥ ४९६ ॥ शानुन्धे कृति परे सार्वधातुकवर्त्य भवति । कृदन्ता प्रायो वाच्यलिङ्गा । शन्टुदन्त विदन्त धातुत्व न ज्ञाति । भवन् पुमान् । भवन्ती स्त्री । भवत्कुलं । लोकोपचारादानशानडावात्मनेपदे ।

आनोऽत्रात्मने ॥ ४९७ ॥ अत्र आन प्रत्यय आत्मनेपद भवति ।

आन्मोन्त आने ॥ ४९८ ॥ अकारान्तान्मकारागमो भवति आने परे । ग्यमान पुत्र । ग्यमाना स्त्री । ग्यमान पुल । तथा पचन् पचन्ती पचन् । पचमान पचमाना पचमानमित्यादि ॥ अदन् अदन्ती अदत् । शयान शयाना शयान ।

टे न गुणः ॥ ४९९ ॥ नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणो न भवति शानुन्धे कृति परे । तुन् व्रुवाण । जुङ्त् जुङ्हान । दधत् दधान । दीव्यन् । सुयमान । सुन्वन् सुन्वान । अप्रुवान । सर्वेषामात्मने इत्यादिना गुणो न भवति । चिन्वन् चिन्वान । भावं । भ्यमानं देवदत्तेन । एध्यमानमस्माभि । भावे सर्वत्र नपुमकलिङ्गत्वं ष्कत्व च । कर्मणि । पच्यमान ओदन् । पच्यमानौ ओदन्तौ । पच्यमाना ओदना । क्रियमाण कट इत्यादि ।

धेत्तः शन्तुर्नन्सुः ॥ ५०० ॥ विद् पश्य शन्तुर्वन्सुर्भवति । विद्वान् विद्वान्तौ ॥

धन्मुक्तानी परिक्षारच ॥ ५०१ ॥ धातो परोक्षाम्बुर्धौ धन्मु-

क्रानौ भ्रतः ॥ कन्सु परम्मे कान आत्मनेपदे भ्रति ।

के यण्प्रश्न योक्तवर्जनम् ॥ ५०२ ॥ कानुबन्धे कृति पर यण्
वत्कार्यं भ्रति योक्तं वर्जयिष्या । इति न गुणः । वभृवान् वभृवान्सी वभृ-
वान्सः । एधञ्चक्रिवान् । एधाञ्चक्राणः । अत्र नाग्यादेर्गुरुमत इत्यादिना
आम. वृञ् प्रयुज्यते इत्यनुप्रयोग । पेचिवान् पेचानः । चक्रिवान् चक्राणः ।

ग्योव्यञ्जनेऽप्ये ॥ ५०३ ॥ धातोर्यकारवकारयोर्लोपो भवति य-
कावर्जिने कृति व्यञ्जने परे । क्यूयी शब्दे । चुक्यूवान् । क्ष्मयी विघृ-
नने । चदमावान् दिव् क्रीडादौ । दिदिवान् । पितृ तन्तुसन्ताने ।
सिपिवान् । त्रिवु क्षिवु निरसने । तिष्ठिवान् । चाक्षिवान् ।

गमहनविदविशङ्शां वा ॥ ५०४ ॥ एषां वन्स् आञ्जारड् वा
भवांत यथासंभवं उपधालोपः । जग्मिवान् । इडभावे ।

वमोश्च ॥ ५०५ ॥ वमोश्च परयोद्धातोर्मो नो भवति । जगन्वान्
जग्मिवान् । जघन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् ।
विवश्वान् । ददशिवान् ।

दास्वान्साव्हान्मीह्वांश्च ॥ ५०६ ॥ एते कन्प्रत्ययान्ता निपा-
त्यन्ते । दासु दाने । दास्वान् । सह मरणे । साव्हान् । मिह सेचने ।
मीह्वान् ।

तव्यानीर्यौ ॥ ५०७ ॥ धातोस्तव्यानीर्यौ भवतः ।

ते कृत्याः ॥ ५०८ ॥ ते तव्यादयः कृत्या भवन्ति ।

भावकर्मणोः कृत्यक्तखलर्याः ॥ ५०९ ॥ भावे कर्मणि च
कृत्यक्तखलर्या वेदितव्याः ॥ पूर्वस्यापवादोऽयं ॥ सुजनेन भवितव्यं ।
भवनीयं । अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । एधितव्यं । एधनीयं । उक्ते कर्मणि
प्रथमा । अभिभवितव्यः शत्रुः । अभिभवनीयः । कर्त्तव्यः कर्णीयः कटः ।
दातव्यं दानीयं घनं ।

कृत्ययुटांश्चरापि च ॥ ५१० ॥ वृन्दो मुट च उक्तादन्वरापि
भवति । रा शौचं । खानीयं चूर्णं । 'दानीयो प्राद्वण इत वर्तते ।
समावर्तनीयो गुरु ॥

म्वगद्यः ॥ ५११ ॥ म्वगन्ताद्वातार्थे प्रत्ययो भवति चयं जेदं
नेयं ।

उदीच्यां कृद्यः स्वरवत ॥ ५१२ ॥ उदीह्या पा टृद्य म्वग-
द्भवति । ल्यं अवश्यत्वं ॥

शक्तिमहिपवर्गान्ताच्च ॥ ५१३ ॥ शक्तिमहिभ्या पवर्गान्ताच्च यो
भवति । शस्त् शक्तौ । शस्यं । मद्यं । ज्यं । ल्यं

आत्सनोरिच्च ॥ ५१४ ॥ आकारान्तात्सनो नश्च यो भवति
अनयोस्त इकारागमो भवति । ट्यं पेयं रनु अत्रदारेण । खनरिः रारादेश ।
अन्येषामागमं म्वयं

यमिमदिगदां त्वनुपमर्गे ॥ ५१५ ॥ एयासुपमर्गाभावे यो भवति ।
यस्य मद्यं गद्यं अनुपमर्ग इति किं ? व्यण्-प्रयाम्यं । प्रभाव प्रगाद्यं ।

चरेगङ्गि चागुरौ ॥ ५१६ ॥ अनुपमर्गे आङ्गि चर्यौ भवति अ
गुरौ । आचार्यो देश । अनुपमर्ग इति किं ? अभिचार्य । अगुराविति
किं ? आचार्यो गुरु ।

पथ्याप्रयस्यां विक्रियगद्धानिरोधेषु ॥ ५१७ ॥ एतेष्वर्थेषु एते नि-
पात्यन्ते यथासंख्यं । पथ्यमिति निपात्यते विक्रयार्थे । अवयमिति निपात्य
ते गद्धानि । वर्यमिति निपात्यते अनिरोधार्थे । पय व्यङ्ग्यं स्तुती च । वद
इत्यक्ताया वाचि । वृत्र वरणे । पथ्यं । अद्यं । वर्यं ।

वद्यं कण्ठे ॥ ५१८ ॥ वद्यमिति निपात्यते कण्ठेऽर्थे । वद्यं शकटं
वाद्यमन्यत् ।

अर्यः स्वामिवैश्ये ॥ ५१९ ॥ अर्यमिति निपात्यते स्वामिनि वैश्ये
चाथे । अर्यते इति अर्य स्वामी अर्यो वैश्य ।

उपसर्या काल्याग्रजने ॥ ५२० ॥ प्रजने प्राप्तकान्ते नेतू उपसर्या
इति निपात्यते । सृ गतौ । उपसर्या ऋतुमतीत्यर्थ ।

अजर्य संगते ॥ ५२१ ॥ अजर्यमिति निपात्यते संगनेऽर्थे । न जी
र्यत इत्यजर्य आर्यसंगत ।

नाम्नि वदः क्यप् च ॥ ५२२ ॥ नाम्नि उपपदे वद क्यप्
भवति यश्च ।

सप्तम्युक्तमुपपदम् ॥ ५२३ ॥ धात्वधिकार सप्तम्या निर्दिष्ट-
मुपपदसञ्ज्ञ भवति ।

तत्प्रज्ञनाम चेत ॥ ५२४ ॥ तदुपपद नाम चैद्धातो प्राग्भवति ।

तस्य तेन समासः ॥ ५२५ ॥ तस्य नामोपपदस्य तेन कृदन्तेन
सह समासो भवति । ब्रह्मणो वदन अथवा ब्रह्मणा उच्यते ब्रह्मोद्य
ब्रह्मनद्य ।

भावे भुनः ॥ ५२६ ॥ नाम्नि उपपदे भुवो धातो क्यप् भवति
भावे । ब्रह्मभूय गत ब्रह्मत्व गत इत्यर्थ

हनस्त च ॥ ५२७ ॥ नाम्नि उपपदे हन्ने क्यप् भवति नस्य
तन्पारादेशो भवति । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या ।

वृञ्दजुपीणशासुस्रुगुहां क्यप् ॥ ५२८ ॥ एषा क्यप् भवति ।
पुन क्यप्ग्रहण अधिकारनिवृत्त्यर्थ । तेन नाम्नि भावे चेति निवृत्त्यर्थ ।

धातोस्तोन्तः पानुबन्धे ॥ ५२९ ॥ ऋस्वान्तस्य धातोस्तोन्तो
भवति पानुबन्धे कृति परे । वृत्त्य दृत्त्य । जुपी प्रीतिसेवनयो । जुष्यत
इति जुष्य । इत्य । शासु अनुशिष्टौ ॥ शासेरिदुपधाया इत्यादिना आ

कारस्य इत्व । शिष्य । स्तुत्य । गुह्य ।

रुदुपधाच्चावृषिचृतेः ॥ ५३० ॥ ऋषि चृति वर्जित ऋकारोपमा
हातो वयप् भवति । वृत्य नृत्य दृश्य स्पृश्य ।

भृजोऽसत्रायाम् ॥ ५३१ ॥ भृज असत्राया वयप भवति । भ्रि
यत इति भृत्य ।

ग्रहोऽपिप्रतिभ्या वा ॥ ५३२ ॥ अपिप्रतिभ्या परात् ग्रहे न्यप्
भवति वा । अपिगृह्य । अपिग्राह्य । पश्ये घ्यण् । प्रतिगृह्य प्रतिग्राह्य ।

पदपश्ययोश्च ॥ ५३३ ॥ पदपश्ययोरर्थयोर्ग्रह न्यप भवति । पक्ष
भय पश्य । प्रगृह्य पद । पक्षे अर्जुनगृह्या मेना ।

वौ नीपृञ्भ्या कल्कमुञ्जयोः ॥ ५३४ ॥ वावुपपद नीपृञ्भ्या
कल्कमुञ्जयोरर्थयो वयप् भवति । विनीय क ऋ । निप्रयो मुञ्ज ।

ऋषिपिमृजा वा ॥ ५३५ ॥ ऋजादिभ्यो वा न्यप भवति । कृय
कार्य । वृष वृक्ष सचने । वृष्य । ऋष्य । मृज्य । मर्ष्य ।

*मृजो माजिः ॥ ५३६ ॥ मृजु इत्येतस्य धातार्मात्पिशादशो भ
वति । चजो कगो बुन्धानुबन्धयोरिति जकारस्य गकार ॥ माज्यं मार्ज्यं ।

सूर्यरुच्याव्यध्याः कूर्त्तरि ॥ ५३७ ॥ एत कूर्त्तरि निपात्यन्त ।
सर्गति सून वा लोकांनिति सूर्य । रोचन इति रुच्य । न्यय ट् गभयचर
नयो । न व्यथते इति अय्यय्य ।

भिद्योर्च्यौ नदे ॥ ५३८ ॥ एतो कूर्त्तरि नद निपात्येत । भिनत्ति
हृन्गनीति भिद्य । उञ्जत्युदकमित्युध्य ।

युग्यं च पत्रे ॥ ५३९ ॥ युपमिति निपात्यन्त पत्रे वाटनाथे ।
युग्यन्त अनेनेति युग्य ।

कृष्पच्यवृष्यमंत्रायाम् ॥ ५४० ॥ एत निपात्यन्त सत्राया ।

कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्या व्रीहयः । कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यत् ।

ऋवर्णव्यञ्जनान्ताद् घ्यण् ५४१ । ऋवर्णान्तात् व्यञ्जनान्ताद्वा-
तोः घ्यण् भवति । णकार इद्वद्वावार्थः । घकारश्चजोः कर्गौ इत्यर्थः । कार्यं ।
स्तृड् आच्छादने । निस्तार्थं । श्लोक लोचु दर्शने । आलोक्यं आलोक्यं ।
वाचं । कृम कृपायां । कृपे रो लः । कल्प्यं ।

चजोः कर्गौ धुद्वानुबन्धयोः ॥ ५४२ ॥ चजोः कर्गौ यथासं-
ख्यं भवतः धुटि धानुबन्धे परे । वाक्यं पाक्यं योग्यं भोग्यं ।

न कवर्गादित्रज्यजाम् ॥ ५४३ ॥ कवर्गादिः त्रजेः अजश्च
चजोः कर्गौ न भवतः । क्षीज कूज गुज अव्यक्ते शब्दे ॥ कूज्यं कूजं ।
खज मन्ये । खाज्यं । प्रात्राज्यं । अज क्षेपणे । आज्यं ।

घ्यण्यावश्यके ॥ ५४४ ॥ आवश्यके गम्यमाने चजोः कर्गौ न
भवतः घ्यणि परे । अवश्यपाच्यं । अवश्यभोज्यं ।

प्रवचर्षिरुचियाचियजित्यजाम् ॥ ५४५ ॥ एषां चजोः कर्गौ
न भवतो घ्यणि परे । प्रवाच्यः । आर्च्यः । रोच्यः । याच्यः । याज्यः ।
त्यज हानौ । त्याज्यः ।

निःप्राभ्यां युजेः शक्ये ॥ ५४६ ॥ निःप्राभ्यां परम्य युजेर्गो न
भवति शक्यार्थे घणि परे । नियोक्तुं शक्यः नियोज्यः । एवं प्रयोज्यः
भृत्यः ।

शुजोऽन्ते । ५४७ शुजो गो न भवति शक्यार्थे घ्यणि परे
अन्ते । भोक्तुं शक्यं भोज्यं अन्नं भोज्यं पयः ।

आसुयुवपिरपिलपित्रपिद्भिचमां च ॥ ५४८ ॥ आङ्पूर्वात्सु-
नोतेर्धित्यादिभ्यश्च घ्यण् भवति । आसाव्यं । यु मिश्रणे । यूयते वाच्यं ।
द्वप् वीजतन्तुसन्ताने । वाप्यं । रप लप जल्प व्यक्तायां वाचि । राप्यं ।

लाप्यं । त्रपृप् लज्जाया । त्र्यं । दंभेरिह प्रकृतिनलोप । अवदाभ्यं ।
आचाम्यं ।

उवर्णादापञ्चके ॥ ५४९ ॥ उवर्णान्तात् ध्वण भवति अपदयं-
भावे गम्यमाने । अवदश्च ल्यप् इति लान्यं । ण्यं नाच्यं । भाव्य ।

पाधोर्मानमामिधेन्योः ॥ ५५० ॥ पाधोस्तियेतयोर्मानसामिधे-
न्योरर्थथमंल्यं ध्वण् भवति । आयिरिच्यादन्तानामिति आयिप्रत्यय ।
पाय्यं । धाय्यं । मामिधेनी ऋक् ।

प्राटोर्नियोऽमंमतानित्ययोः स्वरवत् ॥ ५५१ ॥ प्राडोरप्यद-
योर्नियो धातोरसंमतानित्ययोर्थथमंल्यं ध्वण् भवति स च स्वरवत् । प्रणा-
य्यश्चोर । निप्राह्य उत्पद्ये । यो गार्हपत्यादानीयत् इति स चानित्यो
ऋद्धि । आनाग्यो दक्षिणाग्नि ।

मञ्चिण्डपः कृता ॥ ५५२ ॥ संपूर्वाच्चिनोत् । कुण्डपूर्वात्पिनने-
र्ष्यण् भवति स च म्वग्त् कृतावभिधेये । सद्भाय ऋतु । उण्डपाय
ऋतु ।

राजसूयश्च ॥ ५५३ ॥ कृतावभिधेये राजसूय इति निपात्येत् ।
गजा सोतन्य राजा वा मृथने इति राजसूय ।

सान्नाग्रनिकाग्र्यो हविर्निवासयोः ॥ ५५४ ॥ ण्तौ निपात्येत्
हविर्निवासयोरर्थयो । सान्नाग्र्य हवि विशिष्टमन्त्रनिकाग्र्यो निवास ।

पग्निचाग्र्योपचायादग््नौ ॥ ५५५ ॥ ण्तात्पदादर्थे निपात्येत् ।
परिचाग्र्योऽग्नि । उपचाग्र्योऽग्नि ।

चित्याग्निचित्ये च ॥ ५५६ ॥ ण्तात्पदादर्थे निपात्येत् । चयनं
चित्यं । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ।

अमानास्यात् ॥ ५५७ ॥ अना-स्यार्थे अमापूर्वाद्भस्तेर्ण्यं भवति

कालाधिकरणे वा दीर्घत्व निपात्यते । अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्य
तिथौ सा तिथि अमावस्या । अमावास्या । यल्लक्षणेनानुपपन्न तत्सर्ग
निपातनात्सिद्ध ।

बुण्णचौ ॥ ५५८ ॥ धातोर्बुण्णवृचौ भवत ।

बुबुलामनाकान्ता ॥ ५५९ ॥ बुबुला स्थान यथासख्य अन
अक अन्त इत्येत भवन्ति । भवतीति भावः भविता । कारक कर्ता ।
नायक नता । हारक हर्ता । बुभूषक । अस्य च लोप बुभूषिता ।
गुणश्चक्रीयित । बोभूयक । बोभूयिता । भावक । भावयिता । पुत्रीयिक ।
पुत्रीयिता ।

हन्तेस्त ५६० ॥ हन्तेर्नकारस्य तो भवति ज्ञानानुबन्धे प्रत्यय
पर । ह्य हन्तेर्धिरिणिचो । घातक । हन्ता । हन द्विसागत्यो । आ
। यरिच्यादन्ताना । दायक । दाता । अवसायक । यवसाता । गायक ।
गाता ।

नसेटाऽगन्तस्थामिकमिचमाम् ॥ ५६१ ॥ सेटोऽगन्तस्य वमि
कमिचमिर्नितस्य इचि कृत कार्य न भवति ज्ञानानुबन्धे कृति परे । शमक
शमिता । दमक दमिता । यमक यमिता ।

अच् पचादिभ्यश्च ॥ ५६२ ॥ पचादिभ्य अच् भवति । सर्वे
धात्व पचादिषु पठ्यन्ते । पच पठ कर देव ।

नन्द्यादेर्यु ॥ ५६३ ॥ नन्द्यादेर्युर्भवति सर्वे धातवो नन्द्यादा
पठ्यन्त । नन्दतीति नन्दन । स्तु व्रीडाया रमण । राध साध ससिद्धौ ।
राधन साधन ।

ग्रहादेर्णिन् ॥ ५६४ ॥ ग्रहादर्गणात् णिन् भवति । सर्ग धातव
ग्रहादौ पठ्यन्त । ग्राही ग्राहिणौ ग्राहिण । स्थायी मायी श्रावी ।

श्वस प्राणन श्वास । व्यध ताडने व्याध । अत्याय । च्युङ् छ्युङ् ज्युङ्
ग्युङ् पुङ् प्ळुङ् गाङ् श्यैङ् गतौ । अवश्याय । दाय । पाय । प्रत्याय
इत्यादि ।

ग्रहेर्वा ॥ ५७४ ॥ ग्रहेर्वा णो भवति । ग्राहो जलचर ग्रह ।

स्वरवृद्धगमिग्रहामल ॥ ५७५ ॥ स्वरान्ताद् वृद्धगमिग्रहिभ्यश्च अल्
भवति घञोपवाद ।

गेहे रजक ॥ ५७६ ॥ ग्रहेर्गेहेऽभिधेये तु अम्भवति । गृह्णातीति
गृह । गृह दारा ।

नृतिखनिरञ्जिभ्य एव शिल्पिनि वुस् ॥ ५७७ ॥ ण्य एव
शिल्पिनि अभिधेये वुस भवति । नर्त्तक नर्त्तकी ग्वनक खनकी ।
रज रामे ।

उपिधिनीणोश्च ॥ ५७८ ॥ रजे पञ्चमो लोप्यो भ्रति उपिधिनिणा
पत्त ॥ रजते इत्येव शिल्पमस्य ॥ रजक रजकी ।

गस्थकः ॥ ५७९ ॥ गायते शिल्पिन्यर्थे थको भ्रति । गाथक ।
गाथकी ।

प्युट् च ॥ ५८० ॥ गायते शिल्पिन्यर्थे प्युट् च भ्रति । गायन
गायनी ।

हः कालव्रीहो ॥ ५८१ ॥ जहाते काले व्रीहौ चाथे प्युट् भवति ।
जहाति काले भावानिति हायन सबत्सर । जहत्युदकमिति हायना व्रीहय ।

आशिप्यक ॥ ५८२ ॥ आशिपि गम्यमाने धातोरेकप्रत्ययो भवति ।
जीव प्राणधारणे । जीवतात् जीवक । एव नन्दक ।

मुसुसुल्वा साधुकारिणि ॥ ५८३ ॥ एषा साधुकारिण्यथे अक
प्रत्ययो भवति । साधुकरण शिल्पमेव । च्युङ् छ्युङ् पुङ्ङिति दण्टकधातु ।

सुरासीध्वोः पित्रतेः ॥ ५९४ ॥ सुरासीध्वोरुपपदयो पित्रतेष्टम्भ
वति । सुरापी । सीधुपी ।

हृजोऽच् वयोऽनुद्यमनयोः ॥ ५९५ ॥ कर्मण्युपपद हरतरज्
भवति वयसि अनुद्यमने गम्यमाने । ऊर्ध्वं नयनमुद्यमन तताऽन्यदनुद्यमन ।
क्वचहर क्षत्रियमुभार

आडि ताच्छील्ये ॥ ५९६ ॥ कर्मण्याडि चोपपदं ताच्छील्यार्थे
हरतरज् भवति । पुष्पाणि जाहर्तुं शीलमभ्य पुष्पाहरो विद्याधर ।

अर्हश्च ॥ ५९७ ॥ कर्मण्युपपद अर्हतरज भवति । पृजामर्हतीति
पृजार्ह ।

धृजः ग्रहरणे चादण्डसूत्रयाः ॥ ५९८ ॥ दण्डसूत्रवर्जित ग्रहर
णवाचके उपपदे धृजोऽज् भवति वज्रध चक्रधर । अदण्डसूत्रयो
रति किं । दण्डधार । सूत्रधार ।

धनुर्दण्डत्सरुल्लाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरेषु ग्रहर्वा ॥ ५९९ ॥ एषु
पदेषु ग्रहेर्ग्रहा भवति । धनुर्ग्रह धनुर्ग्रह । दण्डग्रह । दण्डग्रह ।
त्परुग्रह तसरुग्रह । लङ्गलग्रह । लङ्गलग्रह । अङ्कुशग्रह अङ्कुशग्रह ।
यष्टिग्रह यष्टिग्रह । तोमरग्रह । तोमरग्रह ।

स्तम्भकर्णयो रमिजयोः ॥ ६०० ॥ स्तम्भकर्णयोरुपपदयोरमिजपिभ्या
अज् भवति । स्तम्भेरमो हन्ती । कर्णेजप पिशुन ।

शंपूवेभ्यः सज्ञायाम् ॥ ६०१ ॥ शम्पूवेभ्यो वातुभ्य संज्ञायाम् अन्
भवति । श करोति इति शंकर । शमन । शमद ।

शीडोऽधिकरणे च ॥ ६०२ ॥ अधिकरणे च नाम्नि उपपदे शंते
अज् भवति । खे शंते खशय । चकारात् —

पार्श्वपृष्ठादो ऋणे ॥ ६०३ ॥ पार्श्वपृष्ठादो ऋणे उपपद शीड

अज भवति । पार्श्वेन जेने पाश्वेण्य ष्टयस्य रुञ्ज ।

चण्डः ॥ ६०४ ॥ अधिकरणे नाम्नि ज्वर चण्डो भवति ।
रुम्पु चतीति कुरुचर । एमरवीचर ।

पुरोऽप्रतोऽग्रेषु मत्तैः ॥ ६०५ ॥ ष्षूवाज्जु मतेष्टो भवति । पुर
म । अग्रत सर अग्रसर ।

पूर्वं कर्त्तारि ॥ ६०६ ॥ पूर्वशब्द कर्त्तर्युपपत्तौ मत्तैः भवति । पूर्व
म । पूर्वमरी ।

इजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येऽप्यशब्दश्लोककलङ्कमाथाप्यं चापुत्र-
त्रमन्त्रपदेषु ॥ ६०७ ॥ अशब्दादिषु र्मत्तैः उपपत्तेषु हेतौ ताच्छील्य
आनुलोम्ये कृत्रष्टो भवति । हेतौ यजस्वगी विद्य । ताच्छीत्ये श्रा-
द्धकार । आनुलोम्ये वचनकार । अशब्दादिष्विति रिं ' शब्दकार ।
लोककार । अहकार । गायकार । वैकार । चाटुकार । मन्त्रकार ।
मन्त्रकार । पदकार ।

तपसायन्तानन्तकाराग्रहृसाह्वर्दिनाभिभानिआग्रभाभाश्चित्रकर्तृ-
नान्दीर्किलिपिलिनिरलिभक्तिक्षेत्रजंवाधनुरस्मंग्यासु च ॥ ६०८ ॥
तदादिषु र्मत्तैः उपपत्तेषु कृत्रष्टो भवति । तपरोताति तत्कर नम्कर । रू-
दित्वात्तस्य सकार । यत्कर आदिकर । अन्नकर । अनन्तकर ।
कारकर । बहुकर साहुकर । अस्कर दिवाकर । निभाकर । नि-
शाकर । प्रभाकर । भास्कर । चित्रकर । कर्त्तृकर नान्दीकर ।
कि करोतीति किंकर । लिपिकर । लिपिकर घटिकर भक्तिकर । क्षे-
त्रकर जंवाकर । धनुकर । अरकर । ण्ककर । द्विकर । इत्यादि ।
चकारात् रजनीकर ।

भृतौ तर्गशब्दे ६०९ । र्मत्तैः उपपत्तेषु कृत्रष्टो भवति भू-

तावर्थे । कर्मकरो भृत्यः ।

इस्तम्बशकृतोः व्रीहिवत्सयोः ॥ ६१० ॥ स्तम्बशकृतोरुपपदयोः
कृञ् ईर्भवति स्तम्बकरिः व्रीहिः । शकृत्करिः बालवत्सः ।

हरतेर्दतिनाथयोः पशौ ॥ ६११ ॥ दतिनाथयोरुपपदयोर्हरतेरि-
र्भवति पशावर्थे । दतिहरिः नाथहरिः । पशुः ।

फलेमलरजः सुग्रहे ॥ ६१२ ॥ एषूपपदेषु ग्रहेरिर्भवति । फलेग्र-
हिः । मलग्रहिः । रजोग्रहिः ।

देववातयोरापेः ॥ ६१३ ॥ देववातयोरुपपदयोरामोनेरिर्भवति ।
देवान्प्राप्नोति देवापि । वातापि ।

आत्मोदरकुक्षिषु भृञः खिः ॥ ६१४ ॥ ण्यु कर्मसूपपदेषु भृञः
खिर्भवति । नस्तु क्वचित् इति नलोपः ।

ऋस्वारुयोर्मोन्तः ॥ ६१५ ॥ ऋस्वान्तस्थानव्ययस्यारुपपदस्य
मकारान्तो भवति खानुबन्धे कृति षे । आत्मानं विमर्त्तानि आत्मभरिः ।
एवमुदरंभरिः । कुक्षिभरिः ।

एजेः खञ् ॥ ६१६ ॥ कर्मण्युपपदे एजयन्निन्तात् खञ् भवति ।
एज् कर्षणे । जनमेजयतीति जनमेजयः ।

शुनीस्तनमुञ्जकृत्वास्यपुष्पेषु घेटः ॥ ६१७ ॥ ण्यु कर्मसूपपदेषु
घेटः खञ् भवति ।

दीर्घस्यांपपदस्थानव्ययस्य खानुबन्धे ॥ ६१८ ॥ दीर्घान्निश्चा-
नव्ययस्योपपदस्य ऋभ्यो भवति खानुबन्धे कृति षे । घेट् पाने । शुनीं
धयतीति शुनिधयः । स्तनं धयतीति स्तनधयः । मुञ्जधयः । कृत्वाधयः ।
आस्यन्धयः । पुष्पधयः । शुनिन्धयी ।

नाडीकर्ममुष्टिपाणिनामिकाम्नु भ्यश्च ॥ ६१९ ॥ ण्यु कर्मसूपप-

देषु घमनेर्धेदश्च खश् भवति । नाटिन्धम । कान्धम । कान्धय । मुष्टि-
न्धय । मुष्टिन्धम । पाणिन्धय । पाणिन्धम । नामिकन्धय । नासिकन्धय ।

विध्वरुस्तिलेषु तुदः ॥ ६२० ॥ एषु कर्मरूपपदेषु तुद खश्
भवति । विधुंतुदः ।

संयोगादेर्धुटः ॥ ६२१ ॥ संयोगादेर्धुटो लोपो भवति धुटि
पे । अर्हंतुदः । निरुंतुदः ।

अम्रयोप्रयोदृशः ॥ ६२२ ॥ अनयोरुपपदयोर्दृशः खश् भवति ।
अम्र्योपदृश्या राजदारा । उम्रपदृश्या ।

ललाटे तपः ॥ ६२३ ॥ ललाटे उपपदं तपं खश् भवति । लला-
टंनप ।

मितनरुपगिमाणेषु पचः ॥ ६२४ ॥ एषु कर्मरूपपदेषु पच खश्
भवति । मितम्पना ब्राह्मणी । नखंनचा यवागृ । प्रस्थंनचा द्रोणंपचा
स्थाली ।

कृल उदुजोद्वहोः ॥ ६२५ ॥ कृले उपपदे उदुजोद्वहोः खश् भव-
ति । कृजो भंगे । कृलमुदुजा नदी । कृलमुद्वह ममुद्व ।

वहंलिद्वाभ्रंलिहपरन्तपेर्मदाश्च ॥ ६२६ ॥ एते खशन्ता निपात्य-
न्ते । वहंलिद्वा गोः । अंभ्रंलिहो वायु । पंतोः खल । इमंन्दा मोधुः ।
चक्रागन् वातनजन्तीति वातमजा । श्राद्धं जदातीनि श्राद्धजग मापाः ।

वदेः खः प्रियवशयोः ॥ ६२७ ॥ अनयोम्यपदयोर्धेदः खो भव-
ति । प्रियवदः । वशंवदः ।

सर्पहलाभ्रक्रीपेषु कपः ॥ ६२८ ॥ एषुसदेषु कपः खो भव
ति । कपसिपेति दण्डकधातुः । सर्पकप खल । कृलंकपा नदी । अंभ्रंकपो
गिरिः । क्रीपंकपा यात्या ।

भयार्त्तिमेषु कृत्र' ॥ ६२९ ॥ षष्पपदेषु
भयकर । ऋत्तिकर । मेषकर ।

क्षेमप्रियमद्रेष्यण्च ॥ ६३० ॥ षष्पपदेषु
क्षेमकर क्षेमकार प्रियकर प्रियकार । मद्रकर

नाम्नि तृभृज्जिवारितपिदमितहां म०
पदे ए०ञ्च सजाया खो भवति स्थेन त०त्ति
तीति विश्वभरा भृ । पति वृणीत पतिवरा
वमु धारयतीति वमन्वरा । अनु तापयतीति
रिन्दम । अनु सहत ऋति शत्रुस० ।

गमश्च ॥ ६३० ॥ नाम्नि उपपत्ते
गम हृदयङ्गमः वाच ।

उरं विहायसोऽरविहा च ॥ ६३३
न गमश्च सो भवति सजाया । उरमा
गच्छतीति विदङ्गम ।

डाऽर्मजायामपि ॥ ६३४ ॥
यामपि । मुनाभ्या गच्छतीति मुना
ग । दृग्ग । पारग । पत्रग । पुग ।
विहग ।

विदङ्गत्तुङ्गभृज्जाश्च ॥ ६३५ ॥ त
विदङ्ग । तुङ्ग । भृज्ज ।

जन्यतोऽपि च ॥ ६३६ ॥ नाम्नि
भवति । दारि जातीनि दारुन हस । निर्गै शंते
रे अन्य परित्या ।

हन्तेः कर्मभ्याशीरित्याः ॥ ६३७ ॥ कर्मभ्युपपद आशिपि गतौ च वर्तमानाहन्तेर्दो भवति । शत्रु वयात् शत्रुह । क्रोध हन्तीति क्रोशह ।

अपात्केशतमयाः ॥ ६३८ ॥ केशतमसोरुपपदयोर्हन्तेर्दो भवति केशापह । नमोपह । दुःखापह । जग ह । विषापह । अन्यतोऽपि अन्यापह । वर्षापह ।

कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ६३९ ॥ कुमारशीर्षयोर्पपदयो हन्तेर्णिन् भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती ।

दृग्लक्षणे जायापत्योः ॥ ६४० ॥ जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेष्टम भवति लक्षणयकर्त्तरि । जायाम्न त्राम्ण । पतिष्ठी वृषली ।

अमनुष्यकर्तृकेऽपि च ॥ ६४१ ॥ अमनुष्यकर्तृकेऽपि च वर्तमानात् हन्तेरपि टम्भवति । जायाम्न तिलक । पतिष्ठी पाणिमेख । पि सप्त घृतम् । वातन नैल । उन्नेष्माण हन्तीति उन्नेष्मन् त्रिकटुकं । अपि शब्दात् वृत्तम् ।

हस्तिनादृक्पाटेषु शक्तो ॥ ६४२ ॥ ण्युपपदेषु हन्तेष्टमभवति शक्तो । हस्तिन हतीति हस्तिम् । ण्वु गहुम् । कपाटघ्न ।

पाणिघताडघा शिल्पिनि ॥ ६४३ ॥ ण्तौ शिप निपायेन । पाणिना हन्तीति पाणिघ । ताडघ ।

नमपलितप्रियान्धस्थूलशुभगाढयेष्वभूततद्भाषे ऋजः स्युद वरणे ॥ ६४४ ॥ नमादिषूपपदेषु अमृततद्भाषे ऋज स्युद भवति वरणे । अनमो नम त्रियन अनेन नमकरण घृत । ण्व पलितकरण तैल । प्रियकरण शील । अन्धकरण शोक । स्थूलकरण दधि । शुभगकरण रूपं । आढ्यकरण वित्त ।

भुजः सिन्धुरसुकृजा कर्त्तरि ॥ ६४५ ॥ नमादिषूपपदेषु अमृत-

भयार्तिमपेषु कृज ॥ ६२९ ॥ एषूपपडपु कृज स्वा भवति ।
भयकर । ऋतिकर । मेघकर ।

क्षेमप्रियमद्रेष्यञ्च ॥ ६३० ॥ एषूपपडेपु कृज स्वा भवात् अप्च ।
क्षेमकर क्षेमकार प्रियकर प्रियकार । मडकर मडकार ।

नाम्नि तभृजजिधारितपिद्मिमहा मनायाम् ॥ ६३१ ॥ नाम्नु
पपडे एन्य सजाया स्वा भवति ग्धेन त्पतीनि ग्धनर माम विश्व विम
तीति विश्वभग भृ । पति वृणीत पतिपग कन्य । धन नयतीति धनञ्जय
वसु धारयतीति वसुपरा । शत्रु न पयसाति शत्रुतप । अग्नि त्मयतीति अ
ग्निम । शत्रु सहत उति शत्रुम ।

गमश्च ॥ ६३२ ॥ नाम्नि उपपद गमश्च त्रो भवति सजाया । मुन
गम हृदयङ्गम वाच ।

उरप्रिदायसास्त्रिहा च । ६३३ । उरोपिनायमोर(विनै) भर
न गमश्च स्वा भवति सजाया । उरमा गच्छतीति उरुम । निहायमा
गच्छतीति विरुम ।

टोष्मनायामपि ॥ ६३४ ॥ नाम्नि उपपद गमेर्डा भवत्यमना
यामपि । मुनाभ्या गच्छतीति मुनग दुग्ग । इग्ग । पनग । अत्र
ग । दृग्ग । पारग । पतग । नग्ग । तुग्ग । नग । अग । उग ।
विहग ।

विहङ्गस्तुग्गभृत्तथाथ ॥ ६३५ ॥ एन डन्ता निरात्यन्त मनाया ।
विहङ्ग । तुग्ग । मुन ।

अन्यतोपि च ॥ ६३६ ॥ नाम्नि उपपद गमे न्यम दपि डो
भवति । वाग्नि चतीनि वाग्नि हम । गिर्गे शेन गिरिश । वगनाहन्तीति
वगाह । परिमन्यन परिम्वा ।

हन्तेः कर्मण्याशीर्गत्याः ॥ ६३७ ॥ क'ष्युपपद आशिषि गतौ
च वर्तमानाहन्नेर्दो भवति । शत्रु वय्यात् शत्रुह । क्रोध हन्तीति क्रोशह ।

अपात्कृशतमया ॥ ६३८ ॥ क्लेशतममोरुपपदयोरहन्नेर्दो भवति
क्लेशापह । तमोपह । दुःखापह । -वग-ह । विपापह । अन्यतोऽपि
अन्यापह । दर्पापह ।

कुमारशीर्षयोर्णिन ॥ ६३९ ॥ कुमारशीर्षयोरुपपदयो हन्नेर्णिन
भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती ।

दग्लक्षणे जायापत्यो ॥ ६४० ॥ जायापत्योरुपपदयोर्हन्नेष्टग भ
वति लक्ष्मणकर्त्तरि । जायाघ्न प्राद्वण । पतित्री वृषली ।

अमनुष्यकर्तृकेऽपि च ॥ ६४१ ॥ अमनुष्यकर्तृकेऽपि च वर्त
मानात् हन्नेरपि ग्भवति । जायाघ्न तिलक । पतित्री पाणिशेखा । पि
तृघ्न घृतम् । प्रातःन नैल । इन्प्राण हन्तीति श्लेष्मन् त्रिकटुकं । अपि
शब्दात् कृतम् ।

हस्तिनाहृकपाटेषु शक्तो ॥ ६४२ ॥ ण्युपपदेषु हन्ष्टम्भवति
शक्तो । हस्तिन हतीति हस्तिघ्न । ण्यु ग्राह्य । कपाटघ्न ।

पाणिघताडर्घो शिल्पिनि ॥ ६४३ ॥ ण्तो शिल्प निपायेन ।
पाणिना हन्तीति पाणिघ्न । ताडघ्न ।

नम्रपलितप्रियान्धस्थूलशुभगादधेप्रभृततडापे क्रत्र रयुद् क
रणे ॥ ६४४ ॥ नम्रदिष्यपु अमृतनद्रावैर्धे कृत्र स्युत्र भवति करणे ।
अनमो नम्र क्रियत अनेन नम्रकरण घन । ण्व पलितकरण तैल । प्रिय-
करण शील । अन्धकरण शोक । स्थूलकरण दधि । शुभगाकरण रूपं ।
आद्व्यकरण त्रित्त ।

भुन. विष्णुगुरुजा कर्त्तरि ॥ ६४५ ॥ नमादिष्यपदेषु अमृत-

तद्भावे भुव खिष्णुखुक्जौ नवत कर्त्तरि । अनमो नमो भवति नम
भविष्णु । नमनभावुक । पलितभविष्णु । पलितभावुक । प्रियभविष्णु ।
प्रियभावुक । अन्धभविष्णु अन्धभावुक । स्थूलभविष्णु स्थूलभावुक ।

कर्मणि भजो णि ॥ ६४६ ॥ कर्मणि भजो णि भवति ।
वेर्लोपोऽपृक्तम्य इति वेर्लोपो भवति ॥ अर्द्धभाक् । पादभाक् ।

सहः छन्दमि ॥ ६४७ ॥ छन्दसि भाषाया महो णि भवति ।
तुरासहते

सहेष्पो ङः ॥ ६४८ ॥ सहेम्सकारस्य पत्व भवति हकारस्य ङकारो
भवति चेत् । तुरापाड तुरासाहौ तुरासाड ।

वहश्च ॥ ६४९ ॥ नास्मि उपपठ वहश्च णि भवति । प्रथवाट
प्रथोही ।

अनमि डश्च ॥ ६५० ॥ अनम्युपपठे वहश्च णि भवति । अन
सश्च डो भवति । अनडान् । अनडुणी ।

दुहः को घश्च ॥ ६५१ ॥ दुह को भवति अन्नम्य घाटेश ।
ब्रह्मदुषा । कामदुषा ।

विट् कमिगमितरनिमनिजनाम् ॥ ६५२ ॥ नास्मि ऽभ्यो विट्
भवति ।

विट्कुनाराः ॥ ६५३ ॥ विटि च वनि च प्रत्यये पर पञ्चमान्
म्यकारो भवति । उदधिक्रा । अमेगा । विषवा । गोपा । अन्नना ।

आतो गन क्निपवनिपविच ॥ ६५४ ॥ अकारान्नाद्धतोर्मेन
क्निप् वनिप विच् णे प्रत्यश भवन्ति । मन् मुट्टु ददातीति मुद्रामा ।
अध इव तिष्ठतीति अधधमा । क्निप । मुपीव । मुपीवा । वनि ।
भुग्दिवा । गृतपाना । विच । क्षीप्ता । सर्वापहारी प्रत्ययणोप ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ६५५ ॥ अन्येभ्योपि धातुभ्य एन
प्रत्यया दृश्यन्ते । मन् कृत्प्रर्मा । क्निप् । ङ्ण गतो । प्रातरिति प्रातरित्वा ।
वनिप् यञ्वा । विच—त्विप् हिंसाया त्विप् ।

क्विप् ॥ ६५६ ॥ धातो क्विप् दृश्यन् । उपाया समन उखासत ।
पर्णञन् ।

वः क्वा ॥ ६५७ ॥ वज सम्प्रमाण दीर्घनापद्यन क्वावज । ऊः
ज्वौ जः ।

घ्याप्योः ॥ ६५८ ॥ व्याप्याः सम्प्रसारण दीर्घनापद्यन त्वा पं ।
आधीः । व्याधीः । आपीः । वचनात्मन्प्रसारण सिद्धम्

पञ्चमोपधाया घुटि चागुणे ॥ ६५९ ॥ पञ्चमात्तथापधाया ।
क्वौ घुटि चागुणे प्रत्यये परे दीर्घा भवति ।

मो नो धातोः ॥ ६६० ॥ धातार्त्तिकारम्य नकारा भवति पुन्यन्
च । प्रथान् । प्रतान् ।

न्द्योः श्रुतो पञ्चम च ॥ ६६१ ॥ छकारक्कारयोः शू ऊटि—
त्येतो भवत कौ पुन्यगुणे पञ्चमे च । लय विठ गतो । विठ गोविट्
प्रच्छ जीप्वाया पथिमाट । क्विद् इन्म्य दीर्घना । दिव अथ्यू ।
पिन् न्यू । प्रच्छ प्रष्ट पृष्ठा । डिन् द्यूत । द्यूत्वा । विच्छ विश्व ।
उम्य द्वि पाठे निमित्ताभाव नमित्तिक्म्याप्यभावात् ।

श्रियनिमिद्वरित्वगमुपधया ॥ ६६२ ॥ प्पामुवप्रथा सट्
वकारम्य ऊठ भवति कौ पुन्यगुणे पञ्चमे च । श्रिनु गतिशोषणयो । श्र ।
अप्र रक्ष पालने । अन् ऊ । मय्य बन्धने म् । जग् गणे ज् । त्वरतू ।

गह्योर्ष्योः ॥ ६६३ ॥ रेफात्सर्गे ठमारप्रकारे लोप्यौ भवत कौ
व्यगुणे पञ्चमे च । मूर्च्छन् म् । घूर्न् घृ ।

वहे पञ्चम्या भ्रंशोः ॥ ६६४ ॥ वहे पञ्चम्यन् उपपदे भ्रशे
क्विप् भवति । भ्रश भ्रश अध पतने । वहात् भ्रश्यत इति वह्रष्ट् ।

स्पृशोऽनुदके ॥ ६६५ ॥ अनुदके नाम्नि उपपदे स्पृश क्विप्
भवति । स्पृश सम्स्पृशे । घृतस्पृक् मन्त्रस्पृक् ।

अदोऽनन्ने ॥ ६६६ ॥ अनन्न उपपदे अद क्विप् भवति । स
स्यमत्तीति सम्यात् । तृणात् ।

क्रव्ये च ॥ ६६७ ॥ क्रव्ये चोपपद अद क्विप् भवति पक्वेऽथे ।
क्रव्यात् । पुनर्वचनादण् अपक्वेऽपि । क्रव्याद राक्षसम् ।

ऋत्विग्दधृक्स्त्रिगुणहश्च ॥ ६६८ ॥ एत द्वित्रन्ता निपात्य
न्ते । ऋतौ यजतीति स्वपि वचि इत्यादिना सप्तमारण, वमुर्ण इति बत्व ।
ऋत्विक् । धृष्णोतीति दधृक् । मक । दिक् । उष्णिक् ।

सत्त्वद्विषद्ब्रुहयुजविदभिदजिनिराजामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि ॥
६६९ ॥ एषामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि नाम्नि अप्यनाम्नि उपपदे क्विप् भवति ।
उपसीदतीति उपसत् । सत् । सभासत् । सूदादि षसू । सू । अण्डम् ।
द्विष् अप्रीतौ । विद्विट् । षिट् । मित्रद्विट् । द्रुह निधासाया प्रधुक् । धुक् ।
मित्रधुक् प्रधुक् गाधुक् । प्रयुक् युक् अश्वयुक् । सवित वित् वदवित् । प्रभिन्
मित् काष्ठमित् । प्रच्छित् छित रज्जुच्छित् । प्रजित जित अपनिजित् ।
अवनी नी सेनानी । विराट् राट् गिरिराट् ।

कर्मभ्युपमानेत्यदादो दृशटकमको च ॥ ६७० ॥ कर्मभ्युपमाने
त्यदादो उपपदे दृशट्कृत्सौ च भवन । चकारात् क्विप्च ।

आ सर्वनाम्नः ॥ ६७१ ॥ दृग्दृशदृक्षोपु परत सर्वनाम्न आकारो
भवति । दृशिर् प्रेक्षणे । तमिष पश्यतीति अथवा स इव दृश्यने इति
तादृश । तादृक्ष । तादृक् । यदृश । यादृक् । यादृक्ष । एतादृश ।
एतादृक्ष । एतादृक् ।

इदमीः ॥ ६७० ॥ दृगादिषु परत इदमीर्भवति । इदमिष पश्य-
तीति ईदृश । ईदृक्ष ईदृक् ।

किं कीः ॥ ६७३ ॥ दृगादिषु किं कीर्भवति । किमिष पश्य-
तीति कीदृश । कीदृक्ष कीदृक् ।

अदामूः ॥ ६७४ ॥ दृगादिषु अदस् अमूर्भवति । अमुमिष पश्य
तीति अमूदृश अमूदृक्ष अमूदृक् ।

दृग्दृशदृक्षेषु समानस्य मः ॥ ६७५ ॥ दृगादिषु परषु समानस्य
सभावो भवति । सम नगिष पश्यतीति मदृश । सदृक्ष । सदृक् ।

नाम्यजाता णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ६७६ ॥ अनातो नाम्नि उ
पात् वानोर्णिनिर्भवति ताच्छील्येये तच्छन्दन धात्वर्थो गृह्यत । उष्ण भो
क्तु शीलमस्य उष्णभोजी । धर्ममयभासितु शीलमस्य धर्ममयभाम्यन इति
प्य शील धर्मावभासी । प्रियवादी । प्रियवादिनी ।

कर्तृयुग्माने ॥ ६७७ ॥ कर्तृयानिनि उपमानं उपपद् धातोर्णिनि-
र्भवति । उष् इव क्रोशतीति उष्क्रोशो । खाक्षरागो । हसगामिनी ।

व्रताभीक्ष्ण्ययोश्च ॥ ६७८ ॥ व्रताभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्धातोर्णिनिर्भवति ।
व्रत शास्त्रविहितो नियम । आभीक्ष्ण्य पान पुन्य । अत्राद्भमोजी । म्यषिड-
लयायी । क्षीरपायिण उशीनग । सोवीरपायिणो वाहिका ।

मनः पुत्रचात्र ॥ ६७९ ॥ कर्मण्युपपदे मन्यनर्णिनिर्भवति उपपदस्य
पुंवद्भवति यथासम्भ्र । पटुमानी । पट्टीमात्मान मन्यत । पट्टुमानिनी ।

सश्चात्मने ॥ ६८० ॥ कर्मण्युपपदे आत्माथे मयनेर्णिनिर्भवति यश्च
प्रत्यय पुत्रञ्च । विटुपीमिष आमान मन्यत विद्वन्मानिनी । पट्टुमिवान्मान
मन्यते पट्टुमन्य ।

ऋणोऽतीते यजः ॥ ६८१ ॥ कर्णे ऋणं यजेति

तीनेऽर्थे । अग्निष्टोमेन इष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । वाजपथयाजी ।

कर्मणि हनः कुत्सायाम् ॥ ६८२ ॥ कर्मण्युपपदे हन्नेर्णिनिर्भवति
अतीने काले वर्चमानात् कुत्साया । पितृघाती । मातुर्घाती ।

क्विप् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु ॥ ६८३ ॥ ब्रह्मादिष्वपपेष्वातीते हन्ते क्विप्
भवति । ब्रह्माण हन्तिस्म ब्रह्मण । भ्रूणहा । वृत्रहा ।

कृजः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदेषु । ६८४ ॥ एतेष्वपपदेषु कृज
क्विप् भवति अतीते । सुष्टु कर्गेतिरम सुकृत् । पुण्यकृत् । पापकृत् । क-
र्मकृत् । मन्त्रकृत् । पदकृत् ।

सोमे मुजः ॥ ६८५ ॥ सोमं उपपदे सुज क्विप् भवति अतीने ।
सोम सुनोतिस्म सोमसुत् ।

चेरग्नौ ॥ ६८६ ॥ अग्नावुपपदे चिनोते क्विप् भवति अतीने ।
अग्निं चिनोतिस्म अग्निनिन् ।

प्रिक्रिय इन् कुत्सायाम् ॥ ६८७ ॥ विक्रीणातेरतीते कुत्साया
इन् भवति । सोम विक्रीणीतेस्म सोमविक्रयी । दुग्नीञ् द्रव्यविनिमये ।

दृशेः क्वनिप् ॥ ६८८ ॥ कर्मण्युपपदे दृशे क्वनिप् भवति अती
ते । मेरुं पश्यतिस्म मेरुदृशा ।

सहराज्ञोर्युधः ॥ ६८९ ॥ सहराज्ञोरुपपदयो युध क्वनिप् भवति
अतीने । युध सम्प्रतरे सह युध्यतस्म मयुध्वा । राजान युध्यन्तस्म राजयुध्वा ।

कृत्रथ ॥ ६९० ॥ सहराज्ञोरुपपदयो कृत्र क्वनिप् भवति अती
ते । सहकृत्वा । राजकृत्वा ।

सप्तमीपञ्चम्यन्ते जनेर्दः ॥ ६९१ ॥ सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते उपपद
जनेर्दो भवति अतीने । जने जातं जलज । सगमिने । सम्कारात् जातं
मम्कारज । बुद्धिन । एवं पङ्केज । नीगज ।

अन्यत्रापि च ॥ ६९० ॥ अन्यस्मिन्पुपपत्र चनेर्द्धो भवति अ
तीत । न जात अन । द्वाभ्या जतो द्वित । अभिन । अग्रन । अ
नुन । पुमाममनुजात ।

वर्णागमो वर्णत्रिपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णत्रिकारनाशौ ॥

धातोस्तद्व्यतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥१॥

वर्णागमो गवेन्द्रादो सिंहं वर्णत्रिपर्ययः ॥

पाट्यादा त्रिकारः म्याद्वर्णनाशः प्रपोदरे ॥ २ ॥

वर्णत्रिकारनाशस्या धातोर्गतिशयेन यः ।

योगः स उच्यते प्रार्त्तर्भयभ्ररादिषु ॥ ३ ॥

मद्या रीतीति मयूर । अमन् रीतीति अमर । व्यञ्जनान्तस्य यत्सु
भोरिति न्यायात् पुमोऽन्शब्दलोप इति सूत्रेण अन्शब्दलोप । सयोगा
न्तस्य लोप इति सलोप । पुमनुन । म्दानुनः ।

निष्ठा ॥ ६९३ । धातोर्निष्ठाप्रत्ययो भवति अतीत काले ।

क्तक्तयन्तू निष्ठा ॥ ६९४ ॥ क्तक्तयन्तू निष्ठासञ्ज्ञौ भवत ।

नश्चतुर्ण्युता कानुबन्धे ॥ ६९५ ॥ श्रयनस्पर्णान्तस्य बृह्वृञ्
रुदन्तस्य च नेह् भवति कानुबन्धेऽस्मात्प्रधातुक् । श्रित श्रितान् । युन
युतान् । भूत भूतान् । हृत हृतान् ।

रान्निष्ठातो नोऽपृष्ठमिडिमिडियाध्याभ्य ॥ ६९६ ॥ र्फात्परस्य

निष्ठानकारस्य नकारो भवति नतु पुमर्द्धिमिडियाध्याभ्य । श हिंसाया ।
शीर्ण शीर्णान् । कीर्ण कीर्णान् । गीर्ण गीर्णान् । प्रतिषेध किम् ।
पृ पृत्त पृत्तान् । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययो । मूर्त्त मूर्त्तान् । मत् ।
न डीङ्क्षीदनुनन्वेष्टापतिनिष्पुपोरिति न्प्रतिषेध । स्यात् । ध्यानः ।

निष्ठेटीनः ॥ ६९७ ॥ निष्ठायामिडि परे ट्नो लोपो भवति । चोर्ध

तेस्म चोरितः चोरितवान् । कारितः कारितवान् ॥ क्षुधिरसोश्चेति वक्तन ।

निष्ठायाञ्च ॥ ६९८ ॥ क्षुधिसोर्निष्ठाया वा नेट् भवति ।

लुभो विमोहने ॥ ६९९ ॥ विमोहनेऽर्थे लुभो निष्ठाया वा नेट् भवति । क्षुधितः क्षुधितवान् । उपितः उपितवान् । लुभ गाभ्रं लुमितः लुगितवान् । लुभः लुब्धवान् ।

पूञ्क्लिशोर्वा ॥ ७०० ॥ पूञः क्लिशश्च निष्ठायामिड् वा भवति ।

पृतः पूतवान् । पवितः पवितवान् । क्लिश विप्राधने । क्लिष्टः क्लिष्टवान् । क्लिशितः क्लिशितवान् ।

न डीङ्श्चीदनुबन्धवेटामपतिनिष्कृपोः ॥ ७०१ ॥ टीङ् श्वयन रीदनुबन्धम्य च वेटस्य निष्ठायां नेट् भवति अपतिनिष्कृपोः ।

ल्लाघोदनुबन्धाच्च ॥ ७०२ ॥ वृजादिभ्य ओदनुबन्धेभ्यश्च परम्य निष्ठातकारम्य नकारो भवति । रीङ् पिहायसा गतौ । डीनः डीनवान् । टुओश्चि गतिवृद्धयोः ।

तदीर्घमन्त्यम् ॥ ७०३ ॥ तत्सम्प्रसारणमन्त्य चेद्दीर्घमापद्यते । शन' शनवान् । दीप्तः दीप्तवान् । ओलजी ओलक्षी व्रीटाया । रज्जनेम्म अन्तरङ्गत्वात् चजोः कर्गौ धुटि चानुबन्धयोरिति जकारम्य गकारः । लम' लमवनू ।

धुटि सनिसनिजनाम् ॥ ७०४ ॥ ण्या पञ्चमान्तम्य आकारो भवति धुटि परे । खातः । सातः । जातः । जातवान् । वटः— गुह सरणे । डे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः । गूढः गूढवान् ।

टाइस्य च ॥ ७०५ ॥ दकागत्वम्य निष्ठातकारम्य द्म्य च नकारो भवति ।

आदनुबन्धाच्च ॥ ७०६ ॥ आकारादनुबन्धाद्वातेनेङ् भवति नि-

ष्टाया । निमिद्रा ज्ञेहन । मिनः मिनग्न । ह्रिद् आर्दीभाय । क्लितः
क्लितवान् ।

आतोऽन्तस्वामयुक्तात् ॥ ७०७ ॥ अतम्यासयुक्तादाकारात्स-
म्य निष्ठातकारस्य नकागे भवति ऋ हर्षमये । ग्लानः ग्लानवान् । म्लै
गात्रविनामे । म्लानः । मा पाके । श्राणः । द्रा युग्माया गतौ । विद्रा-
णः विद्राणवान् ।

व्रश्चः कश्च ॥ ७०८ ॥ व्रश्चः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति
श्चान्तादेशः । व्रश्चु छेदने । सन्प्रसारण । वृक्कणः वृक्कणवान् ।

क्षैशुपिक्वा मङ्गाः ॥ ७०९ ॥ एभ्यो निष्ठातकारस्य यथासख्यं
मङ्गा भवन्ति । क्षै जै वै क्षये । क्षामः क्षामवन् । शुष्कः । पङ् ।

* वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेष्टा धुटि पञ्चमोऽद्यान्तः ॥ ७१० ॥
वनतंस्तनोत्यादे प्रतिषिद्धेष्टश्च पञ्चमस्य लोपो भवात् धुन्धगुणे पञ्चमे च ।
आकारस्य अद् भवति । वन षण सभक्तो । वत । तत । हत । यत ।
गत । न्न । गत । गतवान् ।

जपिर्मिभ्यामिड् वा ॥ ७११ ॥ जपिर्मिभ्यामिड् वा भवति
निष्ठाया । जप विमानसे च । जप्त उप्तवान् । जपित जपितवान् । वान्त
वान्तवान् वमित वमितवान् ।

व्याद्भ्याश्चमः ॥ ७१२ ॥ व्याद्भ्या परस्यश्चम इड् वा भवति
निष्ठाया । विश्वस्त । विश्वसित । विश्वस्तवान् विश्वसितवान् । आश्वस्त
आश्वस्तवान् । आश्वसित आश्वसितवान् ।

भावादिकर्मणोर्वा ॥ ७१३ ॥ आदनुबन्धादातोर्भाय आदिक्रि-
यायाञ्च ईड् वा भवति निष्ठाया ।

शीड्पूड्पृषिद्विद्विदिमिदां निष्ठासेद् ॥ ७१४ ॥ शीडा-

दीना निष्ठा सेट् गुणी भवति शयित शयितवान् । पवित पवितवान् ।
निधृवा प्रागल्भ्ये । धर्षित धर्षितवान् । प्रमेदित प्रमेदितवान् । प्रमेदित
प्रस्विन्न । प्रमेदित । प्रमित्र । प्रमित्रवान्

स्फायः स्फीः ॥ ७१५ ॥ स्फाय स्फीरादेशो भवति निष्ठाया
स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । स्फीत स्फीतवान् ।

भानादिक्र्मणोर्दुपधात् ॥ ७१६ ॥ उदुपधाद्भानोर्निष्ठा सेट्
गुणी भवति वा भाव आदिक्रियायाञ्च । द्योतितमनेन द्युतितमनेन । द्यो
तित प्रद्युतित

यपि चाटो जग्धि. ॥ ७१७ ॥ तकाराटो अगुण यपि च षे
अदेर्जग्धिर्भवति जग्ध अघने न्म निष्ठात् ।

यतिस्यमास्था त्यगुणे ॥ ७१८ ॥ एषा तकारादावगुणे प्रत्यये परे
इड् भवति । दो अवखण्डने । दितवान् । अवसित । माह माने । मित ।
स्थित म्भितवान् ।

वा छाशोः ॥ ७१९ ॥ छाशास्तकारादावगुणे इड् वा भवति ।
छो छेदने । अचच्छित अवच्छात । शो तनूकृष्णे निशित निशात ।

दधान्तेर्हि ॥ ७२० ॥ दधान्तेर्हिर्भवति तकारादावगुणे । अमि
हित । अभिहितवान् ।

स्परान्तादुपमर्गात्तः ॥ ७२१ ॥ न्यरान्तादुपमर्गात्परस्व दासज
कस्य तो भवति तकारादावगुणे । प्रत्त प्रत्तवान् । नित नितवान् ।

दद्दोऽघः ॥ ७२२ ॥ अघेटो दासजकस्य दद्भवति तकारादाव
गुणे । दत्त दत्तवान् । दत्त्वा दत्ति । धाव् गतिशुद्धयो । द्द्वो शठौ ।

अपर्णादृठो वृद्धिः ॥ ७२३ ॥ अपर्णापरस्व उठो वृद्धिर्भवति ।
घौत ।

आदिकर्मणि क्त कर्त्तरि च ॥ ७०४ ॥ आत्तिक्रियाया कर्त्तरि
च क्तो भवति वदितय । प्रहृत कम् भवान् । प्रहृत कटा भवता ।
मुक्तो भवान् । प्रमुक्त भवता । षणञ् आत्तिक्रियायात्कृ ।

गत्यर्थार्कर्मश्चिप्यगीडस्थाममननरहजीर्घतिभ्यश्च ७०५ ॥
गयेभ्य अकर्मकभ्य स्त्रिणादिभ्यश्च कर्त्तरि क्त भवति । गता ग्राम
भवान् । ग्रामो भवता प्राप्त । ग्राम भवान् प्राप्त । प्राप्ता ग्रामा भवता ।
गतोऽप्य गतमनन । प्राप्तोऽप्य प्राप्तमनन । अकर्मकात् । गयिता भवान्
शयित भवता । शिष्यादय सोपमर्गा मकर्मका । आश्रिष्टा गुरु भवान् ।
आश्रिष्टो गुरुर्भवता । श्रित् आश्रित् । अधिशयित स्वप्त्वा भवान्
अधिगयिता स्वप्त्वा भवता । उपस्थितो गुरु भवान् । उपस्थितो गुरुर्भ
वता । उपसिता गुरु भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । वम निवास । अनु
पितो गुरु भवान् । अनुपितो गुरुर्भवता । अनुनातो बुध चन्द्रमा अनु
नातो बुधश्चन्द्रममा । आरूढो वृष कपि आरूढो वृष कपिना । त्पुङ्गु
वयोहानो । अनुनीर्णो वृषर्लो भवान् । अनुजीर्णा वृन्शी भवता ।

क्तोऽधिकरणे च त्रौव्यगतिप्रत्ययमादनार्थेभ्यः ॥ ७०६ ॥
ध्रुवस्य भावो ध्राज्य प्रत्ययमादन भोजन । ध्राणार्थेभ्य गत्यर्थेभ्य प्रत्यय
मादनार्थेभ्यश्च क्तो भवति अधिकरणे इदमेवामासित । इत्नामितमेभि ।
अत्रामितोऽप्य । इदमेवा यात । इद तैर्यात । ग्राम न याता । इदमेवा भुक्त ।
इत् तैर्भुक्त । ओदन त मुक्ता । इदमेवा पीत पयस्तै पीत । पयस्त
पीता । पीत पय

व्यनुप्रन्धमतिबुद्धिपूजायभ्य क्त ॥ ७०७ ॥ मतिरिच्छा बु
द्धिर्मान पृना सन्कार । व्यनुप्रन्धमतिबुद्धिपूजायभ्य क्तो भवति वर्तमान
काले भाव कर्मणि कर्त्तरि च यथासम्भव । निमिदा खेहन । मित्र ६

स्विन्न । क्षिण्ण । राज्ञा मत । सतामिष्ट । बुद्धौ राजा बुद्ध । राजा
जात । पूज पूजाया । राज्ञा पूजित । सतामर्चित ।

नपुंसके भावे क्तः ॥ ७२८ ॥ भावे क्तो भवति नपुंसके । उ
पासितमत्र । मुजल्पितं । कुमारस्य शयितं । आस उपवेशने । आसित
पुत्रस्य एवितं ।

युट् च ॥ ७२९ ॥ भावे नपुंसके युट् च भवति । भवनं । पचन ।
यजनं । वसन । टेवन । तोदनं । रोदन करणं । मननं । इत्यादि सर्व
स्वगन्तव्यं ।

तच्छीलतद्धर्मत्साधुकारिष्वा क्ते । ७३० ॥ आ क्ते कोऽर्थ
क्षिपमभिन्वाप्य इत्यर्थे तच्छीलादिषु कर्तृषु भत पर केचित्प्रत्यया
वेदितव्या ।

तृन् ॥ ७३१ ॥ तच्छीलादिषु धातोन्तृन् भवति वदिता जना
पवादान् मूर्ख । मुण्डयितार श्राविष्टायिना । अधीतृ ज्ञानं ।

आज्यलङ्कृतभ्रूसहिरुचिशृतिशृधिचरिप्रजनापत्रपेनामिष्णुच् ७३२
एभ्य इष्णुन् भवति तच्छीलादिषु । आजिष्णु । अरुहरिष्णु । भवि-
ष्णु । सहिष्णु । रोचिष्णु । वर्तिष्णु । वर्धिष्णु । चरिष्णु । प्रजनि
ष्णु । त्रपृष् लज्जाया । अपत्रपिष्णु । इनन्तेभ्य । धारिष्णु ।

मदिपतिपचामुदि ॥ ७३३ ॥ उद्युपपदेभ्य एभ्य इष्णुन् भवति
तच्छीलादिषु । उन्मदिष्णु । उत्पतिष्णु । उत्सचिष्णु ।

जिभ्रुवोः ण्युरू ॥ ७३४ ॥ आम्भां ण्युभ्रवति तच्छीलादिषु ।
जिष्णु । भृष्णु ।

शुधिमण्डिलिशब्दार्थेभ्यो युः ॥ ७३५ ॥ एभ्यो युर्भवति त-

च्छीलादिषु । कुप क्रुध रूप रोप । कोपन । क्रोपन । रपण । पन
 क्रुधर्था । मण्ड्यर्थात् । महि भूपाया । मडन । मूष अन्द्वां । मूष
 ण । चन्धर्थात् । चल कपने । चलन । दुर्वेप्र कपि चलन । वणन क
 म्पन । शब्दार्थात् । खण भाषण ।

रुचादेश्च व्यञ्जनादेः ॥ ७३६ ॥ न्यञ्जनान्श्च रुचादगणात् युर्भ
 वति तच्छीलादिषु । रोचन । रोचन । वर्त्तन । दष्टेन । दाँपन ।

ततो यातेर्भ्र । ॥ ७३७ ॥ ततश्चेक्रीयितान्तायातर्वगे भवति तच्छी
 लादिषु । यम्यानिनि इति यलोपश्च । यायावर ।

कमिपिसिभामीशस्थाप्रमदा च ॥ ७३८ ॥ पषा वरो भवति
 तच्छीलादिषु ।

चोपयत्योश्च कृति ॥ ७३९ ॥ घोपयति तौ च कृति नेड भवति
 कम्बर । पम्बर । भाम्बर । ईश्वर । म्थावर । प्रमद्वर ।

मनन्ताशंमिभिक्षामुः ॥ ७४० ॥ मनन्तम्याशसर्मिसेश्च उर्भ
 वति तच्छीलादिषु । बुमुष । पषामु । बुमुषु । चिकीर्षु । शम
 न्मुतौ च । आशामु । भिक्ष यास्याया । भिक्षु ।

उणादयो भूतेऽपि । ७४१ ॥ णादय प्रत्यया वत्तेमानं भूतऽपि
 भवन्ति ।

कृशापाजिमीस्वदिसाध्यशूटपणिजनिचरिचटिम्य उण् ॥ ७४२ ॥
 णभ्यो धातुभ्य उण प्रत्ययो भवति । णकार इन्द्रद्वाव । करोतीति कारु ।
 वा गतिगन्धनयो । वातीति वायु । पायु जायु । मीङ् हिंसार्या ।
 मायु । म्वद आस्वादनं । म्वादु । साध् संसिद्धौ साध्यतीति साधु । अश
 ष् व्याप्तौ । अश्रुन इति अश्रु । दृ कि विदारणे । दृणातीति दारु । णु
 दाने । सनोतीति सानु । जनिङ् पादुभवि । जायत इति जानु । च

गतिभक्षणयो । चर्तीति चारु । चट विगतौ । चटतीति चाटु । “ म
 र्वाधातुभ्य अम् ” मनु जाने । म गतौ । तिन निशानं । रञ्जो भङ्गे ।
 न्न । स । तेन । रोग ।

भविष्यति गम्यादयः ॥ ७४३ ॥ आणादिका गमीत्येवमादय
 भविष्यति भवन्ति । भवि यकालवृत्तिभ्य गमादिभ्य इनादय स्युरित्यर्थ ।
 गमेरिन्णिनो च ॥ ७४४ ॥ गम्न् गतावित्येतन्माद्वातोरिन्णिनो
 भवत । अ म गमिन्ति ति अम गमी आम गामी ।

भरतेश्च ॥ ७४५ ॥ भृ सत्ताया इत्येतन्माद्वातोरिन्णिनौ भवत
 भविष्यत्काले । भवि यतीति भरी भावी । इत्यादि सर्वमुणादिषु वदित
 यम् ।

पुण्तुमां क्रियाया क्रियार्थायाम् ॥ ७४६ ॥ क्रियाया क्रिया
 र्थायामुपलब्ध धातापुण्तुमा भवत भावपदस्थे वर्तमानत् । पाचको
 व्रतति । पत् व्रतात् । प आम् इति व्रजतीत्यर्थ । ण्व ग तु दातु पातु
 वरितु त्ति तु योत् म क्त रुष्टु ऋष्टु ष्टु ।

सहितह रेदरण्य ॥ ७४७ ॥ सहितहोत्सर्णस्य ओन्व भवति
 पुष्टि पर । सोढु । वाहु

शुन्नान् स्वमहितौ शेषे च ॥ ७४८ ॥ क्रियार्थाया क्रियायामु-
 पलब्धे भवि न्द्वे वर्षमान द्वे ता म्येन सहितौ शुन्नानौ गन्तुहा-शा भव-
 त । करिष्यामि ज्ञात व्रतति षट् करिष्या व्रतति । षट् कर्षिष्यमाणो व्र-
 तति । शप च ष र्ष्यन्ति ति करिष्यन् करिष्यमाण । यक्ष्यन् ययमाण ।

पदरुजनिशुस्पृशो वा घञ् ॥ ७४९ ॥ ण्वा घञ् भवति वा ।
 गद । वेश । रो । म्श । उच सम्वाये ओक् ।

भावे ॥ ७५० ॥ सर्वस्म द्वाते दन् भवति । पाक् । याम ।

योग । त्यन शनौ । त्याग । भोग । भग । पार । भाव । इत्यादि ॥

प्रतीन्धे ॥ ७५१ ॥ वन्धे पञ्चमस्य लोपो भवति भावकणयो-
रिहित घञि फन् । जिडन्धी दीप्ता । इन्धन एध ॥

रत्नेर्भास्करणयोः ॥ ७५२ ॥ रत्नेर्भास्करणमिप्ति घञि फन् प
ब्रमा लोप्यो भवति । रध्व रागे । रध्वन राग ।

उपमगाडमुदुर्भ्यां लभे प्राग् भात् सुलवत्रा ॥ ७५३ ॥ मुट्
वेतिनाटुपमर्गात्त्वन्ध लभेर्भाति प्राग् मन्तारागमो म्यान सन्धना फन् ।

उपमर्गाणां प्रजि ऋलम् ॥ ७५४ ॥ उपमर्गाणां दीर्घा भवति
ऋट् घञि फे डुलम् प्राप्ता । उपलम् उपालम् । प्रलम् प्रालम् ।
अमुदुर्भ्यामिति किं । सुलम् तुलम् ।

अस्त्वेति च कारके मनायाम् ॥ ७५५ ॥ कर्तृवर्तिन कारक
भाव च सनाया दन् भवति । दायन अस् इति ताय । चीट्-एमादिति
चाय । एय विघन । अस्-लेणे प्रम्य अस्मात्ति । प्राय । आहा
र । विहन्त्यस्मिन्निति वा विहार । मुञ्जन इति भोग ।

स्वरवृत्तगमिप्रहामल ॥ ७५६ ॥ स्वगन्ताद्वृत्तगमिप्रहिन्यञ्च अल्
भवति भव । भूयन् भयन् वा भय । भयन् भय । जन नय । वरण
वर । तण दण । गमन गम । ग्रहण ग्रह ।

द्वुनुन्त्याडधु ॥ ७५७ ॥ द्वुनुन्ध द्वातो धुर्भवति भाव । द्वुवृ
कम्पि कम्प । वपथु । कम्पथु टुट् उपताप । वपथु । द्वुवृ । वेपन
वपथु । टुपदि रम्द्धौ । नन्थु तुवम उन्निरण वपथु । टु आधि
गतिवृद्ध्या । वपथु ।

द्वुनुन्त्याडधुवक्तेन निर्वच ॥ ७५८ ॥ द्वुनुन्ध द्वातोस्तेर्मभवति

तेन धामर्थेन निर्वृत्ते पाप्मन निर्वृत्त पञ्चिम । एव कारणेन निर्वृत्त
कृत्रिम ।

याचिविष्टिप्रष्टियजिस्तापिरक्षियता नञ् ॥ ७५० ॥ ष्या
नङ् भवति भावे । याञ्जा । लुो गृठां इति शब्द । विश्व । प्रश्न ।
यज्ञ । म्वप्र । रक्षण । इती प्रयत्ने । प्रयत्न ।

उपमर्गे टः क्तिः ॥ ७६० ॥ उपमर्गे उपपद् दासज्जात्कर्मवर्ति
भावे । आलोपोऽशार्थधातुक इत्यकारलोप । आदि । आधि । व्य
धि । सन्धिः । निधि ।

कर्मण्यधिकरणे च । ७६१ । कर्मण्युपपद् दासज्जात्कर्मवर्ति
अधिकरणे च । वाला धीयन्नऽस्मिन्निति चानधि । एव जनधि । वाग्धि ।
अंवि । वाधि । गम्भोधि ।

कर्मव्यतिहारे णच् द्विगम् ॥ ७६२ ॥ क्रियाव्यतिहारे वर्तम-
नाद्भातो भाव णच् भवति क्रिया । तत्र न वृत्तगम किन्तु वृद्धिरादौ
सणि इति वृद्धि । क्रियाव्यतिहारे कृष्ट अर्हाने रोदने च । पुन पुन
व्यवक्रोशन व्यवक्रोश् । व्यवक्रोश एव व्यावक्रोशी । हसि विहसने । ऽ
न पुन व्यरहस्यन व्यवहास । व्यरहास एव व्यवहासी ।

अभिविधौ माये इनष्ट ७६३ ॥ अभिविधिरिति कोऽर्थे ।
अभिव्याप्ते साकुर्येन क्रियासबन्ध इत्यर्थे । अभिविधौ गम्यमाने धातोर्
नण भवति भाव म्यार्थे अण् भवति । कुट्कौटिल्ये । सकुट्टन सकोटिन ।
सकोटिनमेव साकोटिन वसने । एव साराविणम् । साहासिन वर्तने ।

षानुबन्धमिदादिभ्यस्त्वद् ॥ ७६४ ॥ षानुबन्धेभ्यो भिदादिभ्य
श्च भावे अङ् भवति स्त्रिया । ऋप शृषाया । ऋप सामर्थ्ये । शृषा । व्य
दु समयचञ्चनयो । व्यथा । व्यथ तादने व्यथा । छिदिर् छिदा । गुद्

भवरण । गृहा । स्पृह उप्ताया स्पृहा ।

भ्रातृशोपसर्गे ॥ ७६५ ॥ उपपठ आकारान्ताद्भातोऽह भवात्
त्रिया । सन्ध्या । सस्था । उपथा । अन्तर्धा ।

रोगान्याया वुञ्ज । ७६६ ॥ रोगान्याया दातोर्वुञ्ज भवति त्रिया ।
एवा हेका । प्रछट्टिका ।

सजाया च ॥ ७६७ ॥ सजायाश्च धातोर्वुञ्ज भवति त्रिया । भृषा
आमर्दने । उद्दालुप्याणि भज्यन्त यस्या व्रीडाया सा उद्दालुप्यभञ्जिका ।
एव शालुप्यप्रगाहिका ।

प्रश्नारयानयोरिजवुञ्ज च वा । ७६८ ॥ प्रश्ने आख्याने अवग-
न्यमान धातोरिष् भवति वुञ्ज भवति । वामदृणात् यथाप्राप्त च । व
का कारिमकार्षी का कारिका वा क्रिया वा कृत्या । अह सर्वा कारि-
मकार्षी सर्वा कारिका सर्वा क्रिया सर्वा कृत्या । एव व का कारणाम-
कार्षी । त्व का पाचिकामपाक्षी । का पक्ति ।

नञ्जन्याक्रोशे ॥ ७६९ ॥ नञ्युपपदे आकाश गम्यमाने धातो
गभिर्भवति । अकरणिस्ते वृषल भूयात् । जीव प्राणधारणे । एवमजीवनि ।
जन जनने अजननी- अप्राणनी -L-

युट् ॥ ७७० ॥ नपुसके भावे युट् भवति । गमनं । हस हसनं ।
हसन । शयनं । यजन ।

करणाधिकरणयोश्च ॥ ७७१ ॥ करणेऽधिकरणे च युट् भवति ।
ओत्रश्च च्छेदने इध्मानि प्रकर्षेण वृश्च्यन्ते अनेन अस्मिन्निति वा इध्मप्रत्र-
श्चन । गौ दुह्यते अनयाऽभ्यामिति गोदोहनी । सक्तूनि धीयन्ते सक्तुधानी
स्थान । आसन । यान । यजन ।

पुंमि मंजायां घः ॥ ७७२ ॥ करणधिकणयोश्च पुंसि सजाया घो
भ्रति ।

छादेर्घे स्मन्ननकिप्सु च ॥ ७७३ ॥ छाटे ह्रस्वो भ्रति ध
इस् इन न्न किप् एषु परत । छद पट संसर्गे । उर छाघने अनेनेति
उग्छद । एवं दन्तच्छद ।

अर्चिशुचिरुचिहुसृपिडादिर्द्धिभ्य इम ॥ ७७४ ॥ ण्य इस्
भ्रति । अर्चि । शोचि । रोचि । हरि । सर्पि । उदि । उर्द्ध
वमने । उर्द्धि ।

मर्धातुभ्यो मन् ॥ ७७५ ॥ छन्न ।

छदिगमिपदिनीभ्यस्त्रन् ॥ ७७६ ॥ ण्य ष् ञ् प्रत्ययो
भ्रति । छाघने अनेनेति ष्प्र । किप् तनुच्छत् । हुर्नि अनेनेति ष् ।
शृण्वन्त्यनेनेति श्रव । लीङ् श्लेषणे । लीयन्ते अस्मिन्निति ल्य ।

ईपद्भ्यः सुपु कृच्छ्राकृच्छ्राथेषु खल ॥ ७७७ ॥ कृच्छ्रं दुस्य
दुगेऽर्थ । अकृच्छ्रं सुगं सोरर्थ । षष्पदेषु कृच्छ्राकृच्छ्राथेषु खल् भवति भावे
कर्मणि कर्त्तरि च । ईपदप्रयासेन त्रियन् इति ईप-क्व कटो भवता । इ
क्व । सुक्व । ईपद्वोच का यं । दुर्वांध व्याकरणं । सुगोधं अभ्यासं ।

कतृर्मणोश्च भृश्रोः ॥ ७७८ ॥ ईपदादिषष्पदेषु आभ्या कर्त्तृ
कर्मणो खल् भ्रति । ईपदाह्रस्व भ्रन् ईपदाह्रस्व भ्रन् । भ्रता दुगदांभ्र ।
भ्रता स्वादांभ्र । ईपदाह्रस्व त्रियन् ईपदाह्रस्व भ्रन् । दुगदाह्रस्व ।
स्वादांभ्र ॥

आह्रस्वो ष्प्रदरिद्रातेः ॥ ७७९ ॥ ईपदादिषष्पदेषु आकाता-
न्नेभ्यो युर्मभ्रति अदरिद्राते ॥ ईपदान मोमो भवता । दुपान । सुपान ।
ईपघन । दुर्धान । सुघन । ईपदाना । दुर्दाना । सुदाना ।

अलंखन्वाः प्रतिपेधयोः क्त्वा वा ॥ ७८० ॥ अने न्दु
यज्जयो प्रतिपेधयोःपदयोर्गोतो क्त्वा वा भवति । अन्वृत्वा गच्छति ।
मन्वृत्वा । अन्मुक्त्वा । मनुमुक्त्वा । अन्ङ्गणेन न्दुङ्गणेन । अन्
मोत्रेण । सन्मुत्रेण ।

क्त्वाममन्व्यङ्गान्तोऽञ्चय ॥ ७८१ ॥ क्त्वानङ्गमन्व्यङ्गान्तोऽञ्चय
कुन्ममया अत्रयानि भवन्ति । अत्रयञ्चेति विभर्त्ताना लुङ् ॥

एककृतृकयोः पूर्वकाले ॥ ७८२ ॥ एककृतृकयोर्धान्दर्थयोर्न पे
पूर्वक्रियाकाले वर्तमानाद्वातो क्त्वा भवति मुक्त्वा प्रवति स्वावा
मुक्ते । ग्त्वा गृह्णाति ।

गुणी क्त्वा मेट्ठादिक्षुधक्लिन्नवृत्तुपृथमृत्तुद्वयमग्रहा ॥
७८३ ॥ अस्तादिक्षुधादीना च क्त्वा सेड गुणीभवति ।

उदनुसन्धपूर्क्लिशां किञ्च ॥ ७८४ ॥ उदनुसन्ध- किञ्चश्च
इद् वा भवति क्त्वाप्रत्यये षे । देवनं पूर्वं पश्चान्किञ्चिदिति उक्त्वा
इत्वा । वृधु । वर्धनं पूर्वं पश्चान्किञ्चिदिति वर्धित्वा इत्वा । रुम अम
अवशमने, अंमिन्वा यन्वा अंमिन्वा । अमना पमिन्वा । पृत्वा
कञ्जेत्वा । निरिप्त्वा ।

व्यञ्जनादेर्युपसर्गस्यापो वा ॥ ७८५ ॥ उश्च इश्च वी । वी उपस
रम्यासौ व्युपस र्गन्वादेरकाट्ठगेण म्वाङ्कागन्तस्य धतो क्त्वा
मेट् गुणी भवति । द्योति वा द्युतिञ्च । रेगिवा लिङ्गित्वा ।

तृषिमृषिकृषिपिञ्चिलुञ्च्युतां च ॥ ७८६ ॥ एषा क्त्वा मेट् गुणी
भवति वा । त्रितृषा पिगमायां । तर्षित्वा तृषित्वा । कृष महने च ।
मर्षित्वा मृषित्वा । तृष विलेखने । कर्षित्वा कृषेवा । दध प्रलेखने

धातोर्णम् भवति । चूडक टव नष्ट चूटफनाश नष्ट । गुरस्वि अभवत्
गुरभावाभभवत् । रलमिन् निहित रलनिधायं निहित ।

निमूलसमूलयो कष ॥ ८०१ ॥ निमूलममूलयो र्मणोरुप-
यो कषतर्णम् भवति । निमूलकाप कपति निमूल कषतीत्यर्थ । समूल-
काप कपति समूल कषतीत्यर्थ । अत्रकाप कपति अत्रकपतीत्यर्थ ।
ओदनमिन् पत्र ओदनपाक पत्र । इत्यादि प्रयोगादनुसर्तव्यम् ।

स्त्रिया क्ति ॥ ८०२ ॥ धातोर्भावे क्तिर्भवति स्त्रिया । घोषयन्तो
श्च कृतीति नेट । भूयत भवन् वा भूति । नवन नुति । म्त्वन म्नु-
ति । वर्धन वृद्धि । धारण धृति । वर्त्तन कृत्ति । यत्न इष्टि । श्रु
विश्रयण श्रयण श्रुति । बुध अवगमने बोधनं बुद्धि । कारण कृति
अमु अग्रस्थाने ममण अश्चमोपधाया धुटि चागुणे इति उपधाया दीर्घ
भवन्ति

ऋत्वादिभ्योऽपृणाते क्तेः ॥ ८०३ ॥ पृणातिर्निनाहकारा
न्ताल्लादिभ्यश्च परम्य क्तेर्नकारो भवति । कृ विश्लेष कृण्ण कीर्येन इति वा
कीर्णि । गरण गीर्णि ॥ ल्वन लृनि । पृणान्तेस्तु उगप्रचोपधम्य च पृणा
लनपृणयो पृण्ण पृर्ति । मृण्ण मूर्ति ।

हाज्याग्लाभ्यश्च ॥ ८०४ ॥ ण्यो धातुभ्यश्च परम्य क्ते नकारो
भवति स्त्रिया । ओटाक त्यागे हान हानि । ज्य वयोपानो ज्ञान ज्ञानि ।
न्यान न्यानि ।

संपदादिभ्यः क्विप् भवति भाव
स्त्रिया । पद गतो सपद्य
समदन् समदन् ३ ॥

ब्रज् रतो प्रवचने प्रवक्ष्या, इत्या ।

शु च ॥ ८०७ ॥ कृजो भावे शो भवति क्यप क्तिश्च स्त्रियां ।
 क्रीयते कर्णं वा यणाशिपोर्ये इति इकारागम क्रिया धातोन्तोन्त पानुन-
 न्ये कृत्वा कृति ।

शंसिप्रत्ययादः ॥ ८०८ ॥ शमे प्रत्ययान्नादानोभावे अपत्ययो
 भवति स्त्रियां । शंसु चिन्तुतो प्रशंसन प्रशम्यते इति वा प्रशमा । प्रत्यया-
 न्तात् वुमृपणं वुमृप्यन् इति वा वुमृपा । वच परिभाषणे विवक्ष्यं विवक्षा ।
 विधिन्सनं विधित्वा । पिगतिपणं पिगतिषा । पिगमनं पिपाता । बोम्यन
 बोमूया । कः-हू-ञ् गात्रविकर्षणं । स्वात्थे यण् । कः-द्वि-द्वि-यण् कण्ड्वयनं कण्ड्वया ।

गुंश्च निष्ठायां मेटः । ८०९ ॥ निष्ठाया सेट् मुहन्तो धातो
 ग्न्ययो भवति स्त्रियां । ईह चेष्टायां ईदंनं ईदन्त इति वा ईहा । ईद दर्शने
 ईक्ष्ये ईक्षा । एवं सर्वमवगन्तव्यम् ।

भावसेनत्रिविधेन वादिपर्वतत्रिणिणा ॥

कृतायां रूपमालायां कृदन्तः पर्यपूयेत ॥ १ ॥

मन्दबुद्धिप्रबोधार्थं भावसेनमुनीश्वरः ॥

कातन्त्ररूपमालारूपां वृत्तिं व्यररचत्सुधीः ॥ २ ॥

क्षोणेऽनुग्रहकारिता ममजने मौजन्यमात्माधिके

मन्मानं नुतभावसेनमुनिपे त्रैविद्यदेवे मयि ॥ ३ ॥

मिद्वान्ताऽप्यमथापि यः मधिपणागर्वोद्धतः केवलम्

संस्पृष्टेन तदीयगर्वकुहरे वज्रायते मद्बचः ॥ ४ ॥

रूपमाला प्रक्रिया समाप्ता ।

यपि च ॥ ७९३ ॥ वननितनोत्यादिप्रतिषिद्धेष्टा पञ्चमो लोप्यो भवति आतश्च अद्भवति, ययासम्भ्र बुद्ध्यगुणे यपि च परे । प्रवत्य प्रतत्य प्रमत्य प्रहत्य ।

वा मः ॥ ७९४ ॥ प्रतिषिद्धेष्टा मकारो लोप्यो भवति वा यपि च परे । प्रणत्य प्रणम्य आगत्य आगम्य ।

ये वा ॥ ७९५ ॥ एनि वनि सनि जनामन्तम्य आकारो भवति यकोर वा । ग्नन सनने । प्रसाय प्रखन्य । प्रनाय प्रवन्य । षणु दाने । प्रमाय । प्रमन्य । जनी प्रादुर्भावि । प्रजाय प्रजन्य ।

लघुपूर्वो यपि ॥ ७९६ ॥ लघुपूर्व इत् अय् भवति यपि च परे । प्रशम्य प्रगम्य । गण् संख्याने विगण्य ।

णम् चाभीक्ष्ये द्विश्च पदं ॥ ७९७ ॥ एकवर्तुक्तयो पूर्वकाले वर्त्तमानाद्दातोर्णम् क्वा च आभीक्ष्ये पदं च द्विर्भवति । भोजे भोज न जति । मुक्त्वा मुक्त्वा प्रजति । पाचं पाचं मुक्त्वे । पक्त्वा पक्त्वा मुक्त्वे । दायं दायं तुप्यति । दत्त्वा दत्त्वा तुप्यति । पायं पायं तृप्यति । पीत्वा पीत्वा तृप्यति ।

कर्मण्याक्रोशे कृञः स्वमिञ् ॥ ७९८ ॥ कर्मण्युपपदे कृञ स्व मिञ भवति आक्रोगे गम्यमाने । चौरंकारमाक्रोशति । अंशंकारं निरीक्ष्यते । बधिरंकारं शृणोति । पङ्कंकारं गच्छति ।

यावति विन्दजीवोः ॥ ७९९ ॥ यावदित्यनिर्दिष्टवाची यावदित्युपपदे विन्दतेर्जीवनेश्च णम् भवति । यावद्वेदं मुक्त्वे । यावन्तं लभते तावन्तं मुक्त्वे इत्यर्थे । यावज्जीवमधीते, यावन्तं जीवति तावन्तं अधीते इत्यर्थे ।

कर्मणि चोपमाने ॥ ८०० ॥ उपमाने कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे

वञ्चित्वा । लुञ्चु अपनयने । लुञ्चित्वा । ऋन इति मौत्रो धातु ।
गर्षित्वा ऋतित्वा ।

थफान्तानां चानुपङ्क्तिणा ॥ ७८७ ॥ थन्तानो फन्ताना चानुपङ्क्तिणा
म्त्वा सेट् गुणीभवति वा । अन्य अन्य सन्दर्भे । अन्यित्वा प्रन्यित्वा ।
अथित्वा प्रथित्वा । गुफ गुम्फ हभी ग्रन्थे । गुम्फित्वा । गुफित्वा ।

जान्तनशामनिटा ॥ ७८८ ॥ जान्तनशामनिटा चानुपङ्क्तिणा
क्त्वा गुणीभवति वा । पञ्ज मन्त्रे । सन्त्वा मन्त्वा । रञ्ज रागे । रक्त्वा ।
रंक्त्वा । भञ्जो आमर्द्दने । भंक्त्वा भंक्त्वा । प्वञ्ज परिष्वङ्गे । स्वक्त्वा
बक्त्वा ।

मस्जिनशोधुंष्टि ॥ ७८९ ॥ मस्जिनशो स्वरात्परो नकारागमो
भवति षुष्टि परे । ट्मस्जो शुद्धौ । मक्त्वा मक्त्वा । णश् अदर्शने ।
नष्ट्रा नष्ट्रा । रुदादिभ्यश्च इड वा भवति । नश्चित्वा ।

इज्जहातेः क्त्वि ॥ ७९० ॥ जहातेरिद् भवति क्त्वा प्रत्यये ।
हित्वा ।

ममासे भाविन्यनञः क्त्वा यप् ॥ ७९१ ॥ अनञ क्त्वान्तन
समास भाविनि क्त्वाप्रत्ययस्य यपादेशो भवति अभिभूय । अभिभवन
पूर्वं पश्चात्किञ्चित् । अभिभूय स्थित । विजित्य प्रस्तुत्य । अधीत्य ।
उपेत्य ।

मीनात्यादिटादीनामाः ॥ ७९२ ॥ मीनातिमिनोतिदीडा दा
मागायति पिवति स्थास्यति जहातीनामाकारो भवति यपि परे । मीङ् हि
साया प्रमाय । डुमिह् प्रक्षेपणे । परिमाय दीङ् क्षये । दीङ् अनादरे ।
प्रवाय । दामार्द नामा बाधनार्थं । आदाय । निमाय । प्रगाय । प्रपाय ।
प्रस्थाय अवसाय । विहाय ।

यपि च ॥ ७९३ ॥ वननितनोत्यादिप्रतिषिद्धेऽपि षष्ठ्यो लोप्यो भवति आतश्च अद्भवति, यथासम्भज् मुच्यगुणे यपि च परे । प्रवत्य प्रतत्य प्रमत्य प्रहत्य ।

वा मः ॥ ७९४ ॥ प्रतिषिद्धेऽपि मकारो लोप्या भवति वा यपि च परे । प्रणत्य प्रणम्य आगत्य आगम्य ।

ये वा ॥ ७९५ ॥ सनि वनि सनि जनामन्तस्य आकारो भवति यकारे वा । सन खनन । प्रसाय प्रखन्य । प्रनाय प्रवन्य । षणु दाने । प्रमाय । प्रसन्य । जनी प्राटुर्भाव । प्रजाय प्रजन्य ।

लघुपूर्वो यपि ॥ ७९६ ॥ लघुपूर्वं इन् अम् भवति यपि च परे । प्रशम्य प्रगम्य । गण् सख्याने विगण्य ।

णम् चाभीक्ष्ये द्विश्च पद ॥ ७९७ ॥ एकवर्तकयो पूर्वकाले वर्त्तमानाद्दातोर्णम् क्वा च आभीक्ष्ये पद् च द्विर्भवति । भोज भोज व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पाच पाचं भुक्ते । पक्त्वा पक्त्वा भुक्ते । दाय दाय तुप्यति । दत्त्वा दत्त्वा तुप्यति । पाय पाय तृप्यति । पीत्वा पीत्वा वृप्यति ।

कर्मण्याक्रोशे कृञः स्वमिञ् ॥ ७९८ ॥ कर्मण्युपपदे कृञ् स्वमिञ् भवति आक्रोशे गम्यमान । चौरकारणाक्रोशति । अघकार निरीक्ष्यते । बधिरकार भृणोति । पङ्ककार गच्छति ।

यावति विन्दजीरो ॥ ७९९ ॥ यावदित्यनिर्दिष्टवाची यावदित्युपपदे विन्दतर्जवितश्च णम् भवति । यावद्वेद मुक्ते । यावन्त लभन्ते तावन्त मुक्ते इत्यर्थः ; यावज्जीवमधीत यावन्त जीवति तावन्त अभीते इत्यर्थः ।

कर्मणि चोपमाने ॥ ८०० ॥ उपमाने कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे

प्रत् गतौ प्रवृत्त प्रवृत्त्या इत्या ।

शु च ॥ ८०७ ॥ श्रुत्वा मां शो भवति कथं चिश्च न्विया ।
 क्रौर्यं कण वा यणाशिपोर्ये इति इकारागम त्रिया धातोम्नोन्त पानुन
 न्यं वृत्त्या वृत्ति ।

शुमिप्रत्ययाटः ॥ ८०८ ॥ शमे प्रत्ययान्नाद्धानोर्भावे अपत्ययो
 भवति न्विया । शमु विस्तुत्तौ प्रशमन प्रशम्यन् इति वा प्रशमा । प्रत्यया-
 न्नात् वुमृषणं वुमृष्यन् इति वा वुमृषा । वच परिभाषणे निरर्थेण निरथा ।
 विधिस्तन विधित्वा । पिरतिपण पिरतिषा । पिरामन पिरासा । वोन्यन
 वोन्या । कण्डूज्ञगात्रिकर्षणे । म्वाये यण् । कण्डूज्येण कण्डूयन् कण्डूया ।

गुरोश्च निष्ठाया मेटः । ८०९ ॥ निष्ठाया मेट मुन्तो धातो
 ग्यययो भवति न्विया । इंट चेष्टाया इन्त इञ्चत इनि वा इहा । इश्चदर्शन
 इंक्षण इशा । एव सर्वमगन्तयन् ।

भाजसेनत्रिभिर्धेन वाटिपरितरन्निणा ॥
 कृताया रूपमालाया वृदन्त पर्यप्येत ॥ १ ॥
 मन्टं बुद्धिप्रसाधार्यं भाजसेनमुनीधरः ॥
 हातन्त्ररूपमालाग्या वृत्ति व्यग्रवस्तुधीः ॥ २ ॥
 धीणेऽनुग्रहाग्निता ममजने मौक्त्यमात्माधिके
 मन्मानं नुतभाजसेनमुनिपे त्रिभिर्देवे मयि ॥ ३ ॥
 गिद्वान्तोऽयमथापि यः श्रविसगागर्षोद्धतः केरल्म
 संस्पन्देन तटीवगर्षुहरे प्रवायते मद्बन्धः ॥ ४ ॥

इति कानन्त्रस्य रूपमाला प्रक्रिया समाप्ता ।

धातोर्णम् भवति । चूडक इव नष्ट चूडकनाशं नष्ट । गुरुरिव अभवत्
गुरुभावमभवत् । स्लमिन्न निहितं स्लनिधायं निहितं ।

निमूलसमूलयोः कपः ॥ ८०१ ॥ निमूलसमूलयो र्मर्णोरुपद-
यो कपतेर्णम् भवति । निमूलकापं कपति निमूलं कपतीत्यर्थे । समूल-
काप कपति समूलं कपतीत्यर्थे । अभ्रकापं कपति अभ्रं कपतीत्यर्थे ।
ओदनमिष्ट पक्व ओदनपाकं पक्व । इत्यादि प्रयोगादनुसर्तयम् ।

स्त्रिया क्तिः ॥ ८०२ ॥ धातोर्भावे क्तिर्भवति स्त्रिया । घोषवन्थो
श्च कृतीति नेट । भूयते भवनं वा भूति । नवनं नुति । स्तवनं स्तु-
ति । वर्धनं वृद्धि । धारणं धृति । वर्त्तनं वृत्ति । यजनं इष्टि । शु-
विश्रवणं श्रवणं श्रुति । बुध अवगमने बोधनं बुद्धि । कारण कृति
भ्रमु अपन्थाने भ्रमणं । रञ्जमोपधाया धुटि चागुणे इति उपधाया दीर्घ
धान्ति

ऋत्यादिभ्योऽपृणातेः क्तः ॥ ८०३ ॥ पृणातिवर्जितादकारा-
न्ताल्लादिभ्यश्च परस्य क्तन्निकारो भवति । कृ विश्लेषे कृगं कीर्येन इति वा
कीर्णि । गरणं गीर्णि ॥ लवनं लनि । पृणातेस्तु उरोष्टमोपधम्य च पृपा
लतपूणयो पृण पूर्ति । मरणं मूर्ति ।

हाज्याग्लाभ्यश्च ॥ ८०४ ॥ एभ्यो धातुभ्यश्च परस्य क्ते नकारो
भवति स्त्रिया । ओटाकत्यागे हान हानि । ज्या वयोहानौ ज्यानं ज्यानि ।
ग्लानं ग्लानि ।

संपदादिभ्यः क्विप् ॥ ८०५ ॥ सपदादिभ्य क्विप् भवति भावे
स्त्रिया । पठ गतौ संपद्यते संपदनं वा संपत् । पठू विशरणगत्यवसादनेषु ॥
संसदनं संसत् । परिपदनं परिपत् ।

व्रजयजोः क्यप् ॥ ८०६ ॥ आभ्या भावे स्त्रिया क्यप् भवति ।

शत्रु रतो शत्रुजन प्रज्या ज्ञ्या ।

शु च ॥ ८०७ ॥ इजो मावे शो भवति क्रयप तिश्च खिया ।
क्रोयने कृण वा यणाशिपोये इति इकारागन क्रिया धातोऽन्तोत्त पाचुन-
न्वे कृत्या कृति ।

शुमिप्रत्ययाः ॥ ८०८ ॥ शसे प्रत्ययान्नाद्धानोर्भावे अप्रत्ययो
भवति खिया । शसु विस्तुतोऽशमन प्रशम्यते इति वा प्रशमा । प्रत्यया-
न्नात् बुमृषणं बुमृष्यत इति वा बुमृषा । वच परिभाषणे विवक्ष्य विवक्षा ।
विधिसन विधित्वा । पितृतिषण पितृतिषा । पिशमन पिशामा । मोभूयन
वोभूया । कष्टृञ् गात्रविकर्षणे । स्वात्थे यण् । कष्टृज्येण् कष्टृयन कष्टूया ।

गुरांश्च निष्ठाया मेटः । ८०९ ॥ निष्ठाया मेट मुम्भतो धानो
रप्रत्ययो भवति खिया । ईट चेष्टाया ईटन ट्छन इति वा ईहा । ट्छदशने
ईक्ष्य ईक्षा । एव सर्वमगन्तयन् ।

भावसेनत्रिप्रिधेन वादिपरितरञ्चिणा ॥

कृताया रूपमालायां कृदन्तः पयैष्येत ॥ १ ॥

मन्दं बुद्धिप्रसोधार्थं भावसेनमुनीश्वरः ॥

ज्ञातन्त्ररूपमालारत्या वृत्ति व्यग्रचतुर्धोः ॥ २ ॥

धीणेऽनुग्रहकारिता ममज्ञेने मौजन्वमान्माधिके

मन्मानं नुनभावसेनमुनिपे त्रैवित्रदेने गयि ॥ ३ ॥

मिद्वान्तांश्वयमपि यः स्वधिषणागरोद्धतः केवलम्

संस्पृष्टे तद्रीचगरेहृहे उच्चायते म्द्वयः ॥ ४ ॥

इति कानन्त्रस्य रूपमाला प्रक्रिया मनासा ।

अत्र उच्युक्ताः श्लोकाः ।

आख्यातं श्रीमदाद्यार्हत्प्रभोजेजीयते भुवि ।
 यत्प्रसादाद् व्यङ्ग्यं भवेत् मरार्थमाधकं ॥ १ ॥
 अकारादिहसीमानं वर्णाम्नायं नितन्वता ।
 रूपमेणार्हतायेन स्वनामाख्यातमादितः ॥ २ ॥
 तथाहि,

अ एत् स्मार्थिनेणाऽका तादृग् ऋ ऋषभामिधा
 तदादिर्हार्थिः पाठोऽकारादिहसीमन्ः ॥ ३ ॥
 अः स्वरे कश्च उभयेषु रादियं स तु हान्त्रितः ।
 अकारादिहसीमाख्ये पाठेऽर्ह मगल पद ॥ ४ ॥
 यत्रार्हपदसदभाटं वर्णाम्नायः प्रतिष्ठितः ।
 तस्मै कौमारशब्दानुशासनाय नमोनमः ॥ ५ ॥
 ब्राह्म्या कुमार्या प्रथमं सरस्वत्याप्यधिष्ठित ।
 अर्हं पदं सस्मरंत्या तत् कौमारमधीयते ॥ ६ ॥
 कुमार्या अपि भारत्या अङ्गन्यासेष्यय क्रमः ।
 अकारादिहपर्यंतस्ततः कौमारमित्यदः ॥ ७ ॥